

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ТЕНДЕНЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Збірник наукових праць

За загальною редакцією С.В. Толстова

Київ
2019

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ТЕНДЕНЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Збірник наукових праць

За загальною редакцією С.В. Толстова

КИЇВ 2019

УДК 94(100)+327.3-327.8
ББК ТЗ(0)+Ф4
С-83

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 8 від 26 листопада 2019 року)

Рецензенти:

Дудко І.Д. – доктор політичних наук, професор
Чекаленко Л.Д. – доктор політичних наук, професор
Яковенко Н.Л. – доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Толстов С.В., к.і.н., доц. (загальна редакція);
Фесенко М.В., д.політ.н., с.н.с. (відповідальний редактор);
Мітрофанова О.О., к.політ.н., с.н.с. (редактор);
Годлюк А.М., к.політ.н., н.с. (редактор).

Тенденції міжнародних відносин та проблеми європейської безпеки:
збірник наукових праць / За заг. ред. канд. іст. наук, доц. С.В. Толстова;
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» – К.: Державна установа
«Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. – 332 с.

ISBN 978-966-02-9200-0

Статті збірника наукових праць присвячені аналізу тенденцій міжнародних відносин, глобальних і регіональних проблем міжнародної безпеки та історичних аспектів міжнародної взаємодії країн світу.

Висвітлено актуальні проблеми міжнародних відносин у контексті формування зовнішньополітичного курсу різних країн світу в другій половині XX – на початку XXI ст. Проаналізовано тенденції та особливості зовнішньополітичних позицій США, держав ЄС та діяльності провідних міжнародних організацій на різних етапах еволюції міжнародної системи.

УДК 94(100)+327.3-327.8
ББК ТЗ(0)+Ф4

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

Передрук дозволяється у разі посилання на автора і видання.

ISBN 978-966-02-9200-0

© Державна установа «Інститут
всесвітньої історії НАН України», 2019

ЗМІСТ

Передмова	5
-----------------	---

Частина I СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Толстов С.В.</i> Криза «ліберального порядку»: причини та наслідки	7
<i>Фесенко М.В.</i> Глобальні проблеми та тенденції розвитку системи міжнародних відносин	28
<i>Фомін С.С.</i> Соціально-економічні наслідки економічної глобалізації	47
<i>Циватий В.Г.</i> Зовнішня політика і модель дипломатії Європейського Союзу в умовах поліцентричного світу (2009-2018 рр.): інституціональний та дискретний дискурси	60
<i>Мітрофанова О.О.</i> Спільне та відмінне у ставленні країн ЄС щодо відносин з Україною та Росією	70
<i>Перга Т.Ю.</i> Екологічні цінності в політиці ЄС	85
<i>Васильєв О.А.</i> Стан і перспективи еволюції євразійської інтеграції	93
<i>Добровольська А.Б.</i> Зовнішньополітичне позиціонування Республіки Молдова в умовах формування поліцентричної світової системи	105
<i>Деменко О.Ф.</i> Вплив історичних традицій на формування пріоритетів зовнішньої політики Республіки Казахстан	120
<i>Руднічук А.А.</i> Німецько-ізраїльські відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку	137

Частина II ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ БЕЗПЕКИ

<i>Гольцов А.Г.</i> Тенденції трансформації геополітичного порядку в глобальному контексті	148
<i>Горюнова Є.О.</i> Російська анексія Криму як загроза безпеці Європейського Союзу	157
<i>Швед В.О.</i> Нові акценти близькосхідної політики США на сучасному етапі	165
<i>Ворона П.В.</i> Цивільний контроль над силовими структурами держави як фактор національної безпеки: досвід Ізраїлю	174

<i>Гуцало С.Є.</i> Проблема Єрусалима в близькосхідних міжнародних відносинах другої половини XX ст. – початку XXI ст.	185
<i>Погорєлова І.С.</i> Ядерна проблема Корейського півострова: підходи регіональних держав	197
<i>Цапко О.М.</i> Основні проблеми економічної співпраці КНР і країн Європи в реалізації проекту «Шовковий шлях»	207
<i>Клименко О.А.</i> Безпекова політика Індії щодо викликів з боку Китаю: чинники формування	218

Частина III

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Бульвінський А.Г.</i> Сприйняття Московської держави в Європі у XV-XVII ст.	230
<i>Демченко О.П.</i> Діяльність дипломатичних та військових місій британської імперії в північному Причорномор'ї наприкінці 1918-першій половині 1919 рр.	244
<i>Нагнибіда О.О.</i> Історичні умови проголошення ірландського нейтралітету	253
<i>Коротков Д.С.</i> Україна в стратегіях США та Росії: геополітична ретроспектива	264
<i>Кириченко О.В.</i> Латвійська Республіка в повоєнний час як точка перетину геополітичних інтересів великих держав	272
<i>Рій Г.Є.</i> Антибільшовицький блок народів (АБН) і транснаціональна антикомуністична мережа в період «холодної війни»	284
<i>Ковальський С.В.</i> «Реальна політика» Г. Кіссинджера у кіпрському конфлікті 1974 р.	291
<i>Данилець В.Л.</i> «Холодна війна» і енергетична криза: етапи та фактори ..	299
<i>Іванов Д.І.</i> Ставлення основних політичних партій до участі Великої Британії у війнах та конфліктах	311
<i>Метельова Т.О.</i> Національні політики пам'яті як складник сучасних міжнародних відносин	316
Відомості про авторів	329

ПЕРЕДМОВА

Пристосування світу до багатополярної структурної моделі XXI ст. навряд чи буде швидким і легким. Нова міжнародна система знаходиться в стадії свого формування. Її визначальною ознакою стало синхронне загострення декількох основних блоків протиріч між провідними державами і міждержавними об'єднаннями. Серед них доречно відзначити гостре й відверте суперництво між «старими» і «новими» великими державами, руйнування «західної солідарності», принаймні в її звичних для другої половини XX – початку XXI ст. формах, загострення технологічної конкуренції, переоцінку значення військово-політичних союзів, девальвацію всіляких міжнародних гарантій і багатьох взаємних багатосторонніх зобов'язань.

Розбалансування традиційних зв'язків супроводжується масштабними стихійними міграційними процесами, кліматичними змінами і зростанням уразливості світової фінансової системи. На цьому тлі, всупереч багаторічним твердженням апологетів глобалізації і запевненням теоретиків неолібералізму, спостерігається істотне посилення ролі та функцій державної влади. Як і в багатополярній системі XVIII-XIX ст., держава виступає гарантом соціальної стабільності, виразником національних інтересів конкуруючих держав та їх суспільно-політичних систем.

Зазначені тенденції можна вважати цілком закономірним результатом завершення історично короткострокового періоду глобальної гегемонії США в період 1994-2008 рр.

Прогнозуючи сценарії майбутнього, дослідники відзначають вірогідність таких тенденцій, як блокове та зональне оформлення суперництва між США та Китаєм, яке може нагадувати колишню біполярну систему, та специфічне становище таких акторів, як ЄС, Індія та Росія, які відіграватимуть проміжну роль у змаганні світових лідерів. Прискорення динаміки світових процесів стимулює формування нової розстановки сил, яка змушуватиме регіональні держави адаптуватися до нових умов глобальної конкуренції.

Попри те, що після «розлучення» з Великої Британії з ЄС лідери провідних європейських країн призвичаїлися обговорювати проблеми забезпечення самостійної ролі Європи в сучасному світі, європейське інтеграційне об'єднання в осяжній перспективі навряд чи буде здатне вийти з-під опіки США чи відмовитися від парасольки НАТО. Це означає, що спроби європейців проводити самостійну зовнішню та безпекову політику наражатимуться на неспроможність відігравати самостійну роль у військово-

політичному балансі. За цих обставин континентальна Європа об'єктивно ставатиме зоною конкуренції політичних проектів більш консолідованих суб'єктів, таких як США, Китай і Росія.

Дискусії щодо тенденцій і перспектив глобального розвитку зачіпають питання про співвідношення чинників конкурентоспроможності капіталістичної економіки та забезпечення суспільних інтересів. Утім, допоки спроби поєднати сучасний капіталізм зі збереженням екологічного балансу та запобіганням кліматичних катаклізмів залишаються малоефективними, що викликає обґрунтоване занепокоєння з приводу здатності політичних лідерів вирішити низку глобальних проблем людства – від попередження кліматичних дисбалансів до подолання критичної бідності, епідемій та впровадження заощадливого режиму використання ресурсів.

Відсутність узгоджених, спільних підходів до глобальних проблем закріплює фрагментарність структури світу та ймовірність односторонніх дій провідних гравців з подальшим посиленням суперництва в межах нової багатополлярної міжнародної системи, в якій міжнародна торгівля, наукові дослідження та зміни клімату імовірно ставатимуть об'єктами глобальної конкуренції.

С.В. Толстов,

*завідувач відділу трансатлантичних досліджень
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»*

ЧАСТИНА I

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327.53-57 (100)

Толстов С.В.

КРИЗА «ЛІБЕРАЛЬНОГО ПОРЯДКУ»: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

У політичній літературі під ліберальним міжнародним порядком мається на увазі специфічна структура міжнародних відносин, створена ліберальними демократіями Заходу після Другої світової війни. Її відрізняли узгоджений підхід до проблем міжнародної торгівлі, безпеки, прав людини та інших важливих питань світової політики.

Дискусія в політико-академічному середовищі щодо перспектив збереження або реформування ліберального порядку зосереджена навколо декількох головних питань. Йдеться про перспективи дотримання принципів раціональності, нормативності та відкритості в регулюванні міжнародних відносин; ролі політичних кіл США, Росії та Китаю в загостренні суперництва великих держав і спроби перегляду взаємоприйнятних форм міждержавної взаємодії; вплив зміни балансу сил на принципи міжнародних відносин, і в більш широкому плані – на напрям їх еволюції.

Ключові слова: міжнародний порядок, міжнародна система, міждержавні взаємодії, ліберальний інтервенціонізм, гегемонія, суперництво.

Толстов С.В. Кризис «либерального порядка»: причины и последствия.

В политической литературе под либеральным международным порядком подразумевается специфическая структура международных отношений, созданная либеральными демократиями Запада после Второй мировой войны. Ее отличали согласованный подход к проблемам международной торговли, безопасности, прав человека и другим важным вопросам мировой политики.

Дискуссия в политико-академической среде относительно перспектив сохранения или реформирования либерального порядка сосредоточена вокруг нескольких главных вопросов. Речь идет о перспективах сохранения принципов рациональности, нормативности и открытости в регулировании международных отношений; роли политических кругов США, России и Китая

в обострении соперничества великих держав и попытках пересмотра взаимоприемлемых форм межгосударственного взаимодействия; влиянии изменения баланса сил на принципы международных отношений, и в более широком плане – на направление их эволюции.

Ключевые слова: международный порядок, международная система, межгосударственные взаимодействия, либеральный интервенционизм, гегемония, соперничество.

Tolstov S. The crisis of the liberal order: the causes and consequences.

The term of the 'liberal international order' refers to the specific structure of international relations created by Western democracies after World War II. It was distinguished by a coordinated approach to the problems of international trade, security, human rights and other important issues of world politics.

The politico-academic discussion regarding the prospects for defending or reforming the liberal order is focused on several main issues. It is about the prospects of maintaining the principles of rationality, normativity and openness in the regulation of international relations; the role of the American, Russian and Chinese political establishment in exacerbating the rivalry between the great powers and in attempting to revise mutually acceptable forms of interstate interaction; the influence of changing balance of power on the principles of international relations, and broadly on the trends of their evolution.

Keywords: international order, international system, interstate interactions, liberal interventionism, hegemony, rivalry.

В міжнародних відносинах кожної історичної доби виявляються певні, найбільш притаманні їй форми та способи політичної взаємодії, які прямо чи опосередковано пов'язані з забезпеченням загальних правил гри. В полічному середовищі домінують уявлення, що в щільно взаємопов'язаному, взаємозалежному світі упорядкованість міждержавних стосунків потребує дотримання відповідних правил і нормативів, які дозволяють збалансувати інтереси різних країн і забезпечують взаємоприйнятні результати перебігу їх багатосторонньої взаємодії.

Сукупність відносно тривких базових характеристик міжнародної системи визначається умовним поняттям «міжнародний порядок», у межах якого застосовуються різні форми регулювання міждержавної взаємодії. Найпоширенішим інструментом, покликаним протидіяти стану суцільної анархії, вважається сукупність принципів, які конкретизують загальновизнані

або хоча б загальноприйнятні правила зовнішньополітичної поведінки. Оскільки добровільне дотримання загальновизнаних правил і норм становить скоріше виняток, аніж норму, учасники міжнародної системи тяжіють до встановлення певних політичних і моральних рамок – критеріїв, які своєю чергою створюють підстави для запровадження примусових дій у вигляді санкцій до тих, хто відмовляється визнавати й виконувати загальноприйнятні правила гри. В цій площині постає питання про інституціональні механізми ухвалення та забезпечення колективних рішень, а також форм контролю за дотриманням відповідних процедур та обмежень проти країн-порушників «міжнародного порядку».

Для країн євроатлантичної цивілізації та низки позаєвропейських демократій цінність ліберального порядку періоду 1990-2008 рр. визначалася здобутками тривалого миру, відносної економічної стабільності та зростання рівня життя більшості населення. В широкому контексті зміст сучасної дискусії про перспективи ліберального міжнародного порядку зводиться до того, чи є його занепад як форми регулювання міждержавних відносин неминучим унаслідок зміни конфігурації міжнародної системи, або сучасні симптоми кризи є тимчасовим явищем, і ліберальний порядок вдасться зберегти хоча б частково. Причинність таких очікувань теж має суто ліберально-ідеалістичне пояснення, адже альтернатива ліберальному порядку постає в формі загострення конфронтації між провідними великими державами, що взагалі спростовує сподівання на розв'язання глобальних проблем людства. Натомість загострення конкуренції та суперництва становить виклик усім трьом опорам стабільного і відносно гармонійного глобального розвитку, таким як раціональний підхід до регулювання міжнародних відносин, наявність прийнятних нормативних правил та відкритість економік і політичних систем.

В політичній літературі активна дискусія про перспективи ліберального міжнародного порядку розпочалася ще в першій половині 2010-х рр. й набула ознак провідної теми полеміки наприкінці десятиліття. В її перебігу визначилися дві основні точки зору. Перша полягає в неминучості збереження суттєвих ознак та важелів керованості в межах міжнародної системи, оскільки це відповідає інтересам переважної більшості держав світу. Зміст другого концепту полягає в неминучості трансформації міжнародного порядку під впливом загострення прямого суперництва між провідними центрами сили. Провідними адептами умовного «оптимістичного» підходу виступають такі відомі автори, як Дж. Айкенберрі [1; 2], А. Ачарія [3], І. Даалдер [4], М. Леонард [5], Дж. Най [6], А. Кортунів [7] та ін.

Обґрунтування скептично-раціоналістського підходу знаходимо в працях Г. Еллісона [8] та Р. Хааса [9], які вважають неминучою суттєву корекцію міжнародного порядку відповідно до нової розстановки сил, яка своєю чергою визначає нові тенденції та способи міждержавної взаємодії.

Окрема точка зору, висловлена Дж. Міршаймером [10], пропонує розглядати напрямки трансформації міжнародного порядку насамперед як наслідок структурних змін у міжнародній системі, які визначатимуть перебіг міжнародних процесів крізь призму відносин між провідними центрами сили. При цьому базовий сценарій, викладений у прогнозі Дж. Міршаймера, передбачає виокремлення в межах загального, рамкового міжнародного порядку автономних зон з відмінними нормативними режимами.

Утім, у більшості сучасних досліджень з проблематики міжнародного порядку увага приділяється частковим аспектам проблеми, таким як відновлення ролі геополітики, загострення протиріч у межах трансатлантичного співтовариства, перспектива оновлення нормативних підходів чи виправлення змістовних помилок і прорахунків, які призвели до девальвації цілей та цінностей ліберального інтернаціоналізму.

Мету цієї статті становить порівняльний аналіз концептуальних позицій сучасної політичної думки до проблеми трансформації міжнародного порядку та виявлення принципових підходів, які стосуються перспектив збереження керованості міжнародних процесів.

З середини XX ст. категорія міжнародного порядку все ширше застосовувалася в дискусіях про характер і стан міжнародної системи та спрямування міжнародних процесів. Більшість дослідників погоджуються, що після розпаду СРСР та стрімкого поширення процесів глобалізації в світі встановилася унікальна гегемонічна модель, підґрунтя якої визначали незаперечна військово-політична перевага США, поєднана з системою союзів і закордонною воєнною присутністю, відносною згодою домінуючих гравців з колективним забезпеченням глобальної стабільності та поширенням ліберальних правил торгівлі та інвестицій.

Наприкінці 1980-х рр., прогнозуючи настання «однополярного моменту» американської гегемонії, американський консервативний політичний оглядач Ч. Краутхаммер відзначав, що така перспектива стала можливою в результаті унікального збігу обставин на перехідному етапі трансформації міжнародної системи [11].

Пізніше Ч. Краутхаммер, висловлюючись цілком у дусі модної на той час неоконсервативної ідеології стверджував, що свідомі зусилля політичних кіл

США можуть перетворити «однополярний момент» на тривалу добу сталого американського панування в формі якісно нової моделі однополюсного світу, центром якого буде «конфедеративний» Захід. В цьому сенсі, стверджував Ч. Краутхаммер, «американська мета має передбачати управління світом, аби запобігти його перетворенню на багатополосний [12].

Втім, період безальтернативної гегемонії США виявився надто коротким і доволі нестабільним. Полемізуючи з Ч. Краутхаммером, американський політолог П. Ханна, автор популярної на той час книги «Другий світ» (2008 р.) зазначав, що американсько-європейська взаємодія є важливою, хоча й недостатньою передумовою для тривалої гегемонії. За його, як згодом з'ясувалося, занадто оптимістичним прогнозом, партнерство Америки та Європи мало тривати, зокрема в таких питаннях як торгівля, Афганістан і близькосхідні проблеми, та виключало можливість створення альтернативного «полюса влади» всередині західної цивілізації [13]. Водночас П. Ханна зауважував, що сподівання на західну солідарність не мають залишали поза увагою той факт, що й країни «сучасного Сходу» вже стали набагато впливовішими. Йому «самий лише Захід не зможе бути єдиним центром влади. Інакше кажучи, твердження Краутхаммера розцінювалися не тільки як хибні, але й вочевидь запізнілі. Як стверджував П. Ханна, в новітніх умовах «нам потрібні речі, які інтегруватимуть Схід і Захід, а не ті речі, які збурюватимуть Схід підійматися проти Заходу» [14].

Для розуміння природи міжнародного порядку як явища важливі неокласичні висновки і тези І. Валлерстайна, сформульовані в руслі еволюційно-циклічної теорії міжнародних відносин. Концепція І. Валлерстайна пов'язує зміни у міжнародній системі з її полярністю та наявністю гегемонічної держави. Зв'язок між станом світ-системи та позицією її гегемонічного лідера обумовлений тим, що держава-гегемон має забезпечувати стабільний позитивний баланс і бути достатньо могутньою, аби «нав'язати» відповідний міжнародний порядок. При цьому «цикли гегемонії» мають набагато більшу тяглість, аніж цикли економічної кон'юнктури. Адже в світі, який «складається з множини так званих суверенних держав», ствердитися в ролі держави-гегемона доволі важко. І. Валлерстайн нагадував, що за останні декілька століть це вдавалося лише трьом державам – спочатку Об'єднаним Провінціям (Нідерландам) в середині XVII ст., Сполученому Королівству (Великій Британії) в середині XIX ст., й нарешті США в середині XX ст. [15, с. 347].

Зміна циклів гегемонії зазвичай пов'язана з тривалими війнами, які І. Валлерстайн назвав «тридцятилітніми». Адже піднесення держави-гегемона є

наслідком довгої боротьби з іншими потенційними претендентами на гегемонію. Однак в усіх відомих випадках роль гегемона дісталася тій державі, якій вдавалося створити найбільш ефективний виробничий механізм, а потім, у більшості випадків – виграти війну з основним суперником. При цьому держава-гегемон має охороняти свій статус та нав'язаний світу світовий порядок від зазіхань з боку опонентів. На думку І. Валлерстайна, саме ці чинники пояснювали низку війн та військових операцій, які США вели в колишній Югославії, Афганістані, Іраку, Лівії та ін. країнах попри їх марнотратний характер та невизначеність воєнних цілей. Головна прихована мотивація полягала у тому, аби підтримувати нав'язаний світовий порядок, для чого держава-гегемон має час від часу вдаватися до демонстрації воєнної сили. Водночас слід мати на увазі, що нерівномірність розвитку призводить до посилення держав-ревізіоністів, які прагнуть позбавитися від диктату держави-гегемона. Якщо ж міць держави-гегемона вступає в фазу повільного занепаду по відношенню до країн-конкурентів, цей процес набуває фактично незворотного характеру, що обумовлює назрівання чергової системної кризи [16].

В сучасній міжнародно-політичній дискусії довкола розхитування та руйнування ліберального міжнародного порядку глобальна фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. відіграє роль межі, яка відділяє еру «гегемонічної стабільності» від вочевидь нестаціонарної й нерівноважної міжнародної системи, позначеної посиленням напруженості та відвертим і подекуди демонстративним загостренням конфронтаційних тенденцій. Глобальна криза 2008-2009 рр. сприяла прояву нових загроз міжнародній стабільності, а її наслідки спричинили запеклу суперечку про перспективи збереження ліберального міжнародного порядку, побудованого на домінуванні США та їхніх союзників як умовної спільноти держав «колективного Заходу».

Доцільно особливо звернути увагу на практичну відсутність у політичній літературі базових визначень, які б стосувалися ознак і характеристик «ліберального» міжнародного порядку. При цьому за загальними спостереженнями, які мають ознаки аксіоматичного сприйняття, в тлумаченні міжнародного порядку завжди присутні ідеологічні та загальнопобутові мотивації, які своєю чергою є відбитком стереотипів суспільної свідомості та політичної культури владних кіл різних країн. Те ж стосується і моделі ліберального міжнародного порядку, побудованого на основі американської гегемонії.

При цьому критики американоцентричного світового порядку стверджують, що скасування гегемонії США зробить міжнародну конкуренцію більш справедливою й відновить природні форми еволюції міжнародних відносин. Подібні аргументи цілковито поділяють прибічники відновлення великодержавного статусу Росії, які сподіваються, що нова мультицивілізаційна багатополарність призведе до перерозподілу впливів на міжнародній арені за рахунок суттєвого піднесення ролі провідних незахідних країн, невдоволених тривалим економічним і політичним домінуванням США, ЄС, Японії та створених ними інституцій. Натомість прихильників американоцентричного світового порядку відлякує перспектива настання «неліберальної доби» як світу без правил, поділеного конкуруючими блоками на сфери впливу та зони регіонального суперництва.

До останнього часу переважна більшість американських та європейських авторів погоджувалася з тим, що політичній еліті США загалом вигідний стабільний і відкритий міжнародний порядок, заснований на не надто жорстких, проте зрозумілих і раціональних правилах гри. З цього погляду багатьма коментаторами «ліберальний інтернаціоналізм» тлумачиться як «вмонтований» політико-економічний та ідеологічний компонент, що відображав природне спрямування міжнародної стратегії США. Адже після Другої світової війни саме США ініціювали розробку системи міжнародних норм та інститутів, побудованої на політико-ідеологічних уподобаннях західної, переважно англо-американської політичної еліти.

Серед різноманітних коментарів з приводу природи ліберального міжнародного порядку як політичного феномену суттєво вирізняється модель, запропонована головою американської Ради з міжнародних відносин Р. Хаасом [9]. Відкидаючи стереотипні уявлення, згідно яких ліберальний міжнародний порядок вважається ледь не уособленням ідеалістичних уявлень про справедливий міжнародний устрій, Р. Хаас переконливо доводить, що глобальний порядок, побудований після Другої світової війни, більшу частину своєї історії «склався з «двох паралельних порядків». Один із них сформувався на тлі «холодної війни» між США та СРСР. Його основу визначав «жорсткий баланс воєнних сил у Європі та Азії», підкріплений ядерним стримуванням. У своєму суперництві в часи «холодної війни» обидві сторони демонстрували певну стриманість. «Відкат назад» – тогочасне поняття, що слугувало аналогом сучасної практики «зміни режимів» – відкидався сторонами як нереалізуємий і безрозсудний. «Обидві сторони слідували неофіційним правилам гри, включаючи повагу до сфер впливу та (статусу) союзників».

Кінець кінцем вони прийшли до узгодженого розуміння політичного порядку на основній арені «холодної війни» в Європі, і в 1975 р. закріпили це порозуміння в Хельсінкському Заключному акті НБСЄ. «Навіть у розділеному світі два центри сили змогли домовитися про те, як буде відбуватися суперництво. Цей порядок базувався на засобах, а не на цілях. А наявність лише двох центрів сили полегшила досягнення угоди» [9].

Водночас, стверджує Р. Хаас, інший світовий порядок, що сформувався після Другої світової війни, діяв паралельно з першим і був насправді ліберальним. Його головними учасниками були демократії, а інструментами – допомога й торгівля для зміцнення зв'язків і поваги до закону як усередині країн, так і в відносинах між ними. Економічний аспект цього порядку був націлений на створення в некомуністичній частині світу певного режиму відносин, які визначали торгівля, розвиток і відлагоджена фінансова система. Вільна торгівля мала стати драйвером економічного зростання й об'єднати країни, аби спроби розпочинати війну стали надто дорогим задоволенням. Долар США був де-факто визнаний глобальною валютою. Глобальний порядок, попри формальне визнання верховенства ООН, залежав від готовності некомуністичного світу, насамперед союзників США, визнавати американську гегемонію. При цьому обидва порядки служили інтересам США.

Р. Хаас зауважує, що стабільність міжнародного порядку під час «холодної війни» визначалася спроможністю економіки США забезпечувати необхідні витрати. Своєю чергою, розширення міжнародної торгівлі і можливостей для інвестицій сприяли економічному зростанню. Все більше країн ставали демократіями. Хоча жоден з цих порядків не будувався на ідеальному консенсусі, «у кожному з них було достатньо згоди, аби не спричиняти прямі виклики. Якщо тодішня американська зовнішня політика стикалася з проблемами, як у В'єтнамі чи Іраку, це відбувалося не через союзницькі зобов'язання чи дефекти світового порядку». Причина скоріше полягала в непродуманих рішеннях розпочинати витратні війни [9].

Важливим, якщо не головним елементом у концепції ліберального міжнародного порядку є теза про те, що саморозпуск СРСР і розпад радянської системи впливу призвели до універсального розширення режиму відносин, який встановився між демократичними державами західного світу. При цьому головна політична тенденція подавалася як всесвітній транзит від авторитаризму до демократії та ринкової економіки, а головне протиріччя нової епохи після демонтажу більшості комуністичних режимів подавалося як протистояння між спільнотою демократичних держав та авторитарними й

диктаторськими режимами, які уособлювали табір реакції та архаїчні форми політичного устрою.

Окремі відступи від ліберальних принципів у міждержавних відносинах мотивувалися необхідністю силового реагування на дії авторитарних режимів, які застосовували практику масового порушення прав людини, розхитували режим нерозповсюдження зброї масового враження чи уособлювали небезпеку для сусідніх країн. В якості форм реагування на ці загрози мали застосовуватися несилові засоби тиску (санкції) та силові методи (застосування стандартних форм реагування на кризи на кшталт операцій з силового примусу до миру чи проведення гуманітарних інтервенцій). При цьому враховувалася неминучість певних, й подекуди суттєвих відступів від ліберальних принципів міжнародного спілкування, а головним пріоритетом, якого мали дотримуватися військові контингенти США та держав-учасниць очолюваних ними багатонаціональних коаліцій в Афганістані, Іраку, Сирії чи Лівії, була безпека особового складу експедиційних військ.

Застосування різних стандартів у тлумаченні конфліктних ситуацій та способів реагування на них у державах західного системного ядра та в країнах периферії навряд чи виглядало дивним. Адже й під час існування біполярної системи дотримання мирного співіснування та діалогу у відносинах між США та СРСР не заперечувало непряме суперництво з застосуванням сили та підтримку протилежних ворогуючих сторін у країнах «третього світу».

Лише згодом, головню під впливом глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., у західних політичних колах з'явилося усвідомлення, що глобалізація виявилася нетотожною вестернізацією. Адже наслідки глобалізації багато в чому відрізнялися від початкових очікувань, пов'язаних зі зміцненням економіко-технологічного домінування Заходу та послідовного впливу країн Заходу на трансформацію політичних систем та економік у незахідному світі. Глобалізація не запобігла появі нових центрів економічного зростання, ефективність яких виявилася іншою, хоча й подекуди не меншою, ніж у традиційних фінансових і промислових осередках світової капіталістичної системи.

Для західної спільноти джерелом тривоги стала низка небезпечних симптомів, таких як боргова криза, зростання бюджетних дефіцитів, загострення інституціональних дисбалансів та політичних протиріч у країнах ЄС, ревізіонізм у політиці Росії та Китаю та поширення авторитарних тенденцій у численних країнах – від Угорщини до Венесуели. Утім найбільш

потужним викликом «ліберальному» міжнародному порядку стала перемога Д. Трампа та його політика на посаді президента США у 2017-2020 рр.

Утім, попри зростання ролі незахідних центрів сили, міжнародна стратегія США залишається ключовим чинником, який впливає на спрямування тенденцій глобального розвитку. Отож, критичну загрозу послаблення, а можливо й руйнування ліберального міжнародного режиму, побудованого на західних правилах гри, становить саме відмова адміністрації США від традиційного курсу в сфері міжнародної безпеки. З цього погляду питання про те, чи залишатимуться США гарантом стабільності в відносинах між провідними державами, чималою мірою залежить від того, яку позицію Вашингтон займатиме у відносинах з традиційними союзниками США. Закидаючи традиційним партнерам використання нечесних методів конкуренції, Д.Трамп поставив за мету радикальний перегляд торговельних угод, що мало сприяти відновленню виробничого потенціалу американської економіки. Утім курс «безкомпромісного реалізму» його адміністрації не можна ототожнювати з ізоляціонізмом. З цього приводу директор програми досліджень у галузі безпеки в Массачузетському технологічному інституті професор Б. Позен справедливо відзначав, що позиціонування Д. Трампа в міжнародних відносинах залишалося послідовно гегемоністським і радше відповідало терміну «неліберальної гегемонії» [17].

На відміну від політики більшості попередніх президентів США, які дотримувалися звичних формальностей і показної доброзичливості у відносинах з провідними, насамперед європейськими союзниками, зовнішньополітичний курс Д. Трампа заперечував ментальні основи західної солідарності. На думку віце-президента Центру стратегічних і міжнародних досліджень Дж.Льюїса, на загал зміни політиці США та зрушення в міжнародних процесах не випадкові, адже вони стали наслідком збігу багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Серед них – нав'язані неоконсерваторами помилкові уявлення, що розпад СРСР знаменував остаточну перемогу Заходу в «холодній війні» й тріумф ліберального глобалізму. Втім, поширення технологій і нерівномірність розвитку не тільки не завадили, але й сприяли піднесенню Росії та Китаю, на які значною мірою орієнтувалися інші супротивники США, включно з Іраном і Північною Кореєю.

За визначенням Дж.Льюїса, «мотиви, що спонукають Росію та Китай, є оборонними та реваншистськими». Обидві держави хочуть «повернути собі те, що вони вважають своїм законним місцем у світових справах, але вразливість їхніх режимів і занепокоєння, що США будуть використовувати ці вади, є

основним джерелом їхньої опозиції». З їхнього погляду США, не стикаючись з обмеженнями, прагнуть впливати і втручатися – за згодою чи без згоди ООН – аби переладнати за своїми потребами інші народи. Тому спротив опонентів американоцентричному міжнародному порядку чи спроби створення альтернатив західній «інформаційній гегемонії» мотивуються протистоянням тому, що політична еліта цих країн вважає за всебічну американську стратегію домінування. Іран і Північна Корея поділяють ці думки, і всі чотири країни разом прагнуть «використовувати нетрадиційні засоби для нанесення шкоди США. Наразі побоювання, що вони є кінцевими цілями політики зміни режимів, дещо пом'якшені успіхом їхніх зусиль, спрямованих проти США» [18, р. 95].

Висловлюючи ці застереження, Дж.Льюїс попереджав, що світ вступив у «конфліктний період», який не обов'язково веде до прямого військового конфлікту чи нової «холодної війни», адже економічна взаємопов'язаність гальмує надто різкі розриви між державами-суперниками. Проте навіть якщо за умов військово-технологічної переваги США конфлікт стосуватиметься переважно політичних та інформаційних аспектів, це потенційно не виключатиме застосування сили. Хоча опоненти США «воліли б уникати використання звичайних збройних сил для досягнення своїх цілей, ризик збройних конфліктів значно зростає». Причина – в тому, що опонентів США «спокушає відчуття американської слабкості, що провокує їх до спроб примусового перерозподілу світу, ... зокрема у Сирії, Криму, Південнокитайському морі і, можливо, в інших місцях» [18, р. 95].

Серед причин кризи ліберального світового порядку сучасні американські дослідники вказують на низку істотних прорахунків у політиці США після 2000 р. включно з інтервенцією до Іраку. Помилкові рішення завдавали шкоди США та створеним ними союзам і дискредитували концепцію поширення демократії. Окрім цього вдаються взнаки й очевидні внутрішні обставини, які обумовили специфіку виборчої кампанії 2016 р. та перемогу кандидата з чіткими націоналістичними гаслами. Виборча кампанія Д.Трампа досягла успіху тому, що була спрямована проти глобалістськи налаштованої еліти, байдужої до інтересів кваліфікованих робітників і переважної частини середнього класу. Тому, як стверджує теоретик ліберального інтернаціоналізму, професор політики та міжнародних відносин Принстонського університету Дж. Айкенберрі, президент Трамп є водночас і наслідком, і причиною теперішньої кризи. Його прихід на посаду – очевидний «крок у бік підриву ролі США як провідної країни міжнародного порядку». Утім, на думку Дж. Айкенберрі,

«ліберальна демократія, враховуючи її здатність до вдосконалення і саморегуляції, все ж зберігає подальшу перспективу». До того ж «життєздатна альтернатива ліберальному міжнародному порядку», який забезпечує «природну спадковість» у міжнародних відносинах, наразі відсутня, а численні національні держави так чи інакше поставатимуть перед потребами у розв'язанні великих і взаємопов'язаних проблем, з якими вони не здатні впоратися самотужки [19].

Дж. Айкенберрі звертає увагу на нагальну потребу виправлення помилок, які призвели до кризи ліберального проекту, який раніше мав підтримку населення в просуванні глобального капіталізму, однак згодом втратив «свій соціал-демократичний зміст». Отож, вдосконалення міжнародного порядку можливе за умов, якщо він буде зберігати систему стримувань і противаг, включно з гарантіями на користь меншин, дотриманням свободи слова, свободи ЗМІ, свободи віросповідання тощо. Інша вагома обставина стосується побудови «рівномірного міжнародного порядку», здатного забезпечувати вигідні умови для всіх ліберальних демократій та відновити «довіру до інтернаціоналізму».

Сподівання Дж. Айкенберрі на відновлення життєздатності лібералізму обумовлені тим, що демократії з відносно високим рівнем середнього доходу рідко скочуються до авторитаризму чи особистої влади (якщо не брати до уваги такі винятки, як Туреччина). Водночас він відверто визнає, що наука й досі не дала чіткої відповіді на питання, чому окремі країни перетворюються на демократичні. Що стосується Заходу, вірним рішенням має бути подолання розриву в доходах і припинення стагнації середнього класу, які підривають довіру народу до правлячих еліт і ЗМІ, спричиняють занепад політичних партій та відданість демократичним цінностям. Своєю чергою зміцнення західних суспільств має упередити «перехід глобальної влади» до «нових держав», що перебувають у фазі піднесення, та не дозволити вийти з-під контролю надзвичайно складним питанням взаємозалежності включно з розповсюдженням ядерної зброї, регулюванням фінансової системи, міграціями, упередженням пандемій тощо [1].

Полемізуючи з прибічниками ліберального інтернаціоналізму, голова американської Ради з міжнародних відносин Р. Хаас висловив низку слухних аргументів, які відображають критичне ставлення до методів захисту та перспектив збереження ліберального міжнародного порядку:

1. Р. Хаас доводить, що руйнування міжнародного порядку почалося майже одразу після закінчення «холодної війни» у формі скасування елементів взаємного стримування між центрами влади біполярної системи. За його

оцінкою, по закінченні «холодної війни» тогочасний глобальний порядок руйнувався поступово й «по частинах» – імовірно, через невдачу спроб Заходу інтегрувати Росію до спільноти демократій та відповідних інституцій. Однією з перших ознак руйнування старого порядку стало вторгнення Саддама Хусейна до Кувейту 1990 р. За часів максимальної могутності СРСР Москва напевно запобігла б цій авантурі як занадто ризикованій, однак не змогла упередити її в 1990 р.

2. Розширення НАТО, політика «зміни режимів» та воєнні інтервенції в Іраку (2003 р.) та Лівії (2011 р.) суперечили базовим принципам старого, Ялтинсько-Потсдамського світового порядку, та свідчили про ігнорування його основних інструментів взаємного стримування. Й хоча «Росія не кидала прямих воєнних викликів НАТО», вона, тим не менше, демонструвала готовність порушувати статус-кво, у тому числі шляхом застосування сили в Грузії (2008 р.), Україні (з 2014 р.), інтервенції в Сирії, а також агресивного використання кіберпростору з метою впливу на результати виборів у США та країнах Європи.

3. Фактор ядерного стримування ще діє, але більшість угод з контролю над озброєннями зруйновані чи перебувають у стадії деградації.

4. Авторитарна реставрація теж має розглядатися як пряма ознака розхитування ліберального порядку, про що свідчать зміни в політичних системах не тільки Росії і КНР, але й на Філіппінах, у Туреччині та Східній Європі.

5. Хоча глобальна торгівля зросла, останні раунди торговельних переговорів завершилися марно. СОТ вочевидь неспроможна розв'язати ключові виклики сьогодення, такі як нетарифні бар'єри та гарантування інтелектуальної власності.

6. Розстановка сил між провідними центрами сили блокує механізми глобального управління. Рада Безпеки ООН демонструє нездатність розв'язати більшість світових конфліктів, її склад не відображає реальне співвідношення сил, а система міжнародних угод демонструє неефективність перед викликами глобалізації.

7. Окрему проблему становить стрімке зростання державного боргу США та використання долара при застосуванні санкцій.

8. Політика США безпосередньо впливала на дезорганізацію міжнародного порядку. Адже спочатку США переоцінили свої можливості щодо перебудови Великого Близького Сходу, вдавшись до воєнної окупації Афганістану, Іраку та зміни режиму в Лівії, а згодом відмовилися від жорсткого реагування на перше застосування хімічної зброї в Сирії. Така поведінка

підбурювала інші країни до самостійних дій, таких як інтервенція Саудівської Аравії у Ємені чи дії Росії в Сирії та Україні. Так само й «вихід адміністрації Д. Тромпа з низки міжнародних угод та висунення умов у межах колись непорушних альянсів у Європі та Азії» створює сумніви в надійності США як світового лідера [9].

Попри численні спекуляції з приводу можливості відновлення чи реформування ліберального міжнародного порядку, в середовищі західних політологів поширюється усвідомлення, що повернутися до попереднього міжнародного режиму вже вочевидь не вдасться. В своїй статті про піднесення й занепад ліберального міжнародного порядку представник неореалістичного напрямку Дж. Міршаймер обґрунтував декілька припущень щодо напрямків, у яких трансформуватиметься міжнародний порядок в умовах становлення багатополлярної міжнародної системи [10].

Погоджуючись із тим, що основним критерієм світового порядку є «глобальний розподіл сил», Дж. Міршаймер висловлює гіпотезу про можливість співіснування різних форм міжнародного порядку. Відмінність між різними формами міжнародного порядку полягає в широті охоплення. Так, за логікою Дж. Міршаймера, міжнародний порядок може бути рамковим або загальним, чи навпаки, обмеженим (регіональним) [10, р. 40-42].

Для того, аби міжнародний порядок розглядався як загальний, він має включати в себе всі великі держави світу. «Обмежені» порядки мають вужче охоплення й призначені головним чином для того, аби конкуруючі великі держави могли вести конкурентну боротьбу одна з одною. Так само різні форми міжнародних порядків можуть характеризуватися як реалістичні, агностичні чи ідеологічні (включаючи ліберальний різновид). Форма чи тип міжнародного порядку залежить насамперед від розподілу сил між великими державами. При цьому ключовим чинником є полярність міжнародної системи.

Ці твердження Дж. Міршаймер ілюструє прикладами з недавньої історії. Так, після Другої світової війни система зазнала трансформації й перейшла від багатополярного до біполярного світового порядку (1945-1989 рр.). В якості основних протагоністів післявоєнного світу США і СРСР сформували «всеосяжний міжнародний порядок» (overarching international order), який не був ні ліберальним, ні комуністичним, однак повністю відповідав інтересам безпеки обох сторін. Після розпаду СРСР адміністрація США, починаючи з президентства Дж. Буша-старшого, розпочала процес розширення ліберального міжнародного порядку на решту світу [10, р. 20-28].

При цьому встановлення ліберального міжнародного порядку передбачало вирішення трьох основних завдань:

- розширення впливу adeptів ліберального порядку в міжнародних інститутах;
- створення відкритої та інклюзивної міжнародної економіки на засадах вільної торгівлі та лібералізації ринків капіталу;
- експорту ліберальної демократії по всьому світу.

Цим завданням відповідало залучення трьох основних ліберальних теорій – ліберального інституціоналізму, економічної взаємозалежності і демократичного миру. Ця теоретична концепція передбачала демократичний транзит Китаю та Росії, їх інтеграцію до відкритої економічної системи та якомога більшу кількість сформованих державами Заходу міжнародних інститутів.

Дж. Міршаймер стверджує, що розширення НАТО на схід не було частиною класичної стратегії стримування Росії. Адже мета полягала в тому, аби інтегрувати країни Східної Європи і, по можливості, Росію до ліберального «співтовариства безпеки», яке сформувалося в Західній Європі під час «холодної війни». Так само й політика щодо Китаю полягала в його демократизації та інтегуванні в економічний порядок під егідою США.

На думку Дж. Міршаймера, криза ліберального міжнародного порядку була багато в чому спричинена наслідками глобальної фінансово-економічної кризи, хибними розрахунками доктрини Дж. Буша-молодшого і помилковими рішеннями адміністрації Б. Обама. В 1991-2004 рр. політика США здебільшого ґрунтувалася на ліберальних теоріях, які заперечували логіку політичного реалізму. Натомість переважна більшість реалістів виступала проти розширення НАТО, війни в Іраку, експорту демократії в країни Близького та Середнього Сходу та ігнорування балансу сил. Й лише переглянувши попередні постулати, адміністрація Д. Трампа почала повертатися до політики стримування по відношенню до Китаю і Росії. Проте навіть у період сталої однополярної гегемонії США навряд чи змогли б у повній мірі використати свій потенціал для побудови більш справедливого й гармонійного глобального режиму. Причину цього Дж. Міршаймер бачить у трьох «родових вадах» ліберального міжнародного порядку. Серед них:

- Неможливість реалізації амбітного проекту соціальної інженерії в глобальному масштабі.
- Недооцінка прагнення народів ряду країн до збереження національної ідентичності та суверенітету.

- Економічні та соціальні наслідки «гіперглобалізації», яка позначилася на погіршенні становища значних прошарків населення всередині самих ліберальних демократій.

Пояснюючи ці тези, Дж. Міршаймер відзначає, що спроби США збройним шляхом просувати демократію призвели до череди фактично програних війн. Експорт демократії та зміна режимів спричинили поживлення націоналізму. Своєю чергою зміни в балансі сил стимулювали об'єднання супротивників гегемонії США та посилення різнопланового спротиву з їх боку, що сприяло розхитуванню однополярності й, відповідно, обмежувало ефективність ліберального міжнародного порядку.

Відтак, попереджає Дж. Міршаймер, в зв'язку з завершенням однополярного періоду, «в найближчому майбутньому немає жодних шансів» для відродження будь-якої форми ліберального міжнародного порядку [10, р. 40]. В новому багатополярному світі, ймовірно, домінуватимуть різні типи реалістичних порядків, позначені подальшим погіршенням відносин між Росією та Заходом і загостренням суперництва між США та Китаєм. За президентства Д. Трампа поглибилися тріщини і в трансатлантичних відносинах. При цьому Д. Трамп з недовірою ставиться практично до всіх інститутів, що уособлюють ліберальний міжнародний порядок, в т. ч. й до ЄС і НАТО.

З другого боку, схвально ставлячись до зростання Китаю, західні політики фактично допомогли підірвати ліберальний порядок, оскільки Китай швидко перетворився на економічну державу зі значними військовими можливостями. Зі зростанням Китаю та поверненням Росії міжнародна система стала багатополярною, що є головним згубним фактором для ліберального міжнародного порядку. Китай і Росія чинять опір засадам ліберального порядку з реалістичних причин, оскільки його реалізація дозволила б США домінувати в міжнародній системі в економічному, військовому і політичному відношенні. Тому, вважає Дж. Міршаймер, з обранням Д. Трампа на посаду президента США ліберальний світовий порядок перетворився б на агностичний, навіть якби міжнародна система залишалася однополярною.

Описана Дж. Міршаймером конструкція включає три форми міжнародних порядків «реалістичного» типу:

- Міжнародний порядок на глобальному рівні оцінюється як «слабкий» та рамковий (thin overarching international order). Його компетенція поширюватиметься головню на контроль над озброєннями, забезпечення регулятивних норм світової економіки та проблематику зміни клімату. Інститути, що уособлюватимуть цю форму міжнародного порядку, будуть

зосереджені на сприянні міждержавному співробітництву. Побічно це нагадує вже існуючий формат багатосторонніх консультацій G20, який обговорює весь комплекс політико-економічних питань та унікає юридично зобов'язуючих рішень.

- Паралельно з цим рамковим форматом існуватимуть два типи жорстко обмежених (thick bounded) міжнародних порядків: один на чолі з Китаєм, та інший – на чолі зі США. Вони будуть зосереджені насамперед на конкуренції у сфері безпеки. Висловлюється теза, що жорстка економічна політика адміністрації Д. Трампа щодо Китаю – це тільки початок того, що обіцяє стати тривалим та інтенсивним суперництвом між «жорстко обмеженими» порядками США і Китаю з тенденцією до посилення взаємного антагонізму між ними.

Загалом викладений прогноз вражає схожістю нової архітектури зі світоустроєм біполярного світу часів «холодної війни». Окрім високого ступеня глобальної економічної взаємозалежності, основні відмінності полягають у частковій зміні лідерів та більш автономній ролі інших важливих суб'єктів міжнародної політики, включно з ЄС, Росією, Японією, Індією та низкою акторів середнього рівня.

Доцільно зауважити, що розглянута вочевидь недооцінює інерційні тенденції світової політики та ступінь зацікавленості інших країн у збереженні передбачуваності міжнародної взаємодії. Як стверджують прибічники реформістського підходу, збереження окремих ознак та механізмів ліберального міжнародного порядку відповідає намірам політичних кіл більшості держав ЄС та впливових регіональних країн у незахідному світі. З цього погляду очікування жорсткого блокового розколу світу, який описує модель Дж. Міршаймера, виглядає надто песимістичною перспективою.

На думку російського дослідника А. Кортунова, перспективи ліберального міжнародного порядку доцільно розглядати з точки зору міцності та популярності його базових принципів – раціональності, нормативності та відкритості. При цьому А. Кортунов робить цілком слушні припущення, що ліберальний міжнародний порядок не варто ототожнювати з американською гегемонією попри безперечний взаємозв'язок між цими явищами, а також що ліберальний світовий порядок виявився загалом ширшим і привабливішим, аніж політична ідеологія лібералізму в її теперішньому вигляді [7]. Виходячи з оцінки перспектив живучості трьох базових принципів ліберального міжнародного порядку, А. Кортунов припускає, що більшість країн поділятимуть зацікавленість у збереженні принципів ліберального раціоналізму та значного ступеня взаємної відкритості, попри очевидне посилення тенденції

до регіоналізації в регулюванні режимів торгівлі та економічних відносин. Тому навряд чи уряди багатьох країн, включаючи союзників США, беззастережно наслідуватимуть дії США, спрямовані на ізоляцію Китаю. Так само й Китай скоріше уникатиме конфронтації зі США, ніж вдаватиметься до демонстрації сили.

З приводу нормативності зміст проблеми виглядає дещо складнішим. Єдині для всіх норми і стандарти поведінки є стереотипним ідеалом ліберального міжнародного порядку. Такі норми можуть бути обов'язковими чи добровільними, закріпленими в договорах чи заснованими на прецедентах. Вони можуть здійснюватися через міжнародні організації, багатосторонні режими чи безпосередньо у відносинах між окремими країнами. Проте ці норми мають бути спільними для всіх. Умовну альтернативу нормативній єдності становлять всілякі варіанти світового безладу та хронічної нестабільності. Тому очевидну альтернативу ліберальному порядку становить «повернення до світу жорстко сконструйованих ієрархічних імперій, закритих регіональних торговельних альянсів і військово-політичних блоків» [7].

В разі загострення суперництва між провідними державами не можна відкидати й можливих спроб нав'язати впровадження різних, відмінних за змістом наборів і систем правил всередині окремих блоків. Такі спроби не важко помітити в практиці деяких об'єднань інтеграційного типу. Однак дотепер поряд із ними застосовувалися більш гнучкі загальні правила, що дозволяло підтримувати торговельні, інформаційні та інвестиційні відносини між різними державами та регіонами.

Загалом, попри періодичне порушення норм міжнародного права за останні 20-30 років система міжнародно-правового регулювання стала значно більш безпечною та ефективною. Хоча прогресуюче зменшення керованості світової системи вважається характерним проявом кризи міжнародного порядку, не можна не помітити й певних позитивних ознак, пов'язаних з розширенням кола й кількості учасників діалогу з глобальних проблем. Впродовж 2010-х рр. формат G20 перебрав на себе функції основної платформи глобального економічного діалогу, хоча загальні принципи роботи групи залишилися такими ж, як і в G7/G8.

Підводячи підсумок доцільно відзначити, що полеміка довкола перспектив збереження ліберального міжнародного порядку не має сенсу у відриві від прогнозування тенденцій та оцінки структурної будови міжнародної системи XXI ст. В новій багатополярній міжнародній системі багато що залежатиме не тільки від балансу сил між основними опонентами й

суперниками, а й від ступеня її децентралізації. Якщо в гегемонічній міжнародній системі міжнародний порядок гарантує інтереси домінуючої держави та забезпечує стабільність її панівного статусу, то в децентралізованій, а відтак – у нерівноважній системі відкритого типу головна функція світового порядку, сформульована в термінах ліберальної ідеалістичної раціональності, має становити максимальне використання можливостей багатосторонньої взаємодії та управління наслідками глобалізації. Ця функція має охоплювати розподіл вигід, регулювання поширення технологій, узгоджене розширення нових форм співпраці та мінімізацію ризиків і втрат.

Нездатність США виконувати гегемоністську роль у традиційному, повному обсязі, включно з відсутністю важелів, спроможних контролювати міжнародну політику Росії та КНР, може призвести до деградації чи навіть блокування діяльності існуючих міжнародних інституцій. Особливо це стосується можливих епізодів прямого й критичного загострення відносин між США з РФ і Китаєм як з головними опонентами. При цьому, враховуючи спектр протиріч, наявність численних локальних конфліктів і територіальних зон суперництва, приводи для загострення відносин можуть спорадично виникати у багатьох регіонах світу.

В умовах нової багатополярності велику роль відіграватиме політика ряду впливових країн, які можуть виступити на захист принципів ліберального порядку у межах неформальних коаліцій [4]. Серед таких імовірних груп по інтересах окремі експерти вже пропонували створити групу G9 (у складі ЄС, Франції, ФРН, Італії, Великої Британії, Австралії, Японії, Південної Кореї та Канади) та CANZUK (Канада, Австралія, Нова Зеландія та Велика Британія).

У сукупності з деякими провідними неєвропейськими країнами блок прибічників реформованого світового порядку, побудованого на загальноприйнятих правилах, міг би створити суттєву протизагроз великодержавній конфронтації. Утім, для цього потрібно, аби правила міжнародного порядку більш гармонійно враховували інтереси незахідних країн та передбачали певні інструменти стримування, здані запобігати порушенню правил як з боку США, так і з боку РФ, КНР чи інших країн.

Важливий напрям подальших досліджень має охоплювати спостереження тенденцій, що формуються, та аналіз форм і стилю сучасних міждержавних відносин. У цьому сенсі можна констатувати певну зміну суті й значення деяких базових понять, зокрема еволюцію змісту й розгалуження форм відносин союзницького типу, меншу артикуляцію й скорочення ролі

стратегічних партнерств, зменшення дистанції між поняттями миру, перемир'я та війни.

Цілком звичним явищем стало формування різноманітних ситуативних коаліцій по інтересах та проведення нарад і переговорів зацікавлених сторін попри гострі суперечності між їх учасниками з низки інших питань. Тимчасові домовленості з окремих аспектів або приватні зобов'язання укладаються частіше, ніж письмові угоди. Узгодження регуляторних практик усе частіше оминає їх оформлення в якості юридичних зобов'язань, що має забезпечувати більшу гнучкість або дозволяє обходити внутрішньополітичні перепони. Приміром, навіть рішення групи G20 (як до речі і G7), не створюють юридичних зобов'язань, а їх дотримання відслідковується винятково в формі процесу взаємної оцінки, що має суто консультативний статус.

Добровільні нормативні обмеження, які не фіксуються в міжнародно-правових актах, усе частіше застосовуються як з боку держав, так і в практиці недержавних акторів. Водночас спостерігається скасування низки формальних міжнародних договорів, зокрема в галузі контролю над озброєннями.

Міждержавні відносини в сфері безпеки містять окремий блок викликів міжнародному порядку. Принципове значення має чітка оцінка загроз політичного, економічного і безпекового характеру, кількість яких збільшується залежно від розвитку новітніх технологій, скорочення життєво важливих ресурсів та перебігу суперництва між провідними у військовому та технологічному відношенні країнами. Загальна тенденція засвідчує зростання ролі силових факторів, які підкреслюють вразливість слабких держав, створюють для центрів сили спокусу маніпулювання існуючими міжнародними інституціями та порушення норм більш ранніх, нехай і юридично обов'язкових угод та зобов'язань.

Враховуючи сучасну розстановку сил, будь-який формат керованості у міжнародній системі може бути реалізований лише за умов досягнення мінімальної згоди між провідними центрами сили. Утім, на практиці така оцінка перспектив глобального регулювання має надто мало спільного з принципами ліберального міжнародного порядку, який принаймні формально декларує відповідність спільним інтересам учасників системи, які дотримуються узгоджених норм поведінки.

У порівнянні з переліком традиційних небезпек, у перспективі саме загострення глобальних проблем може спричинити найсерйозніший виклик міжнародному порядку на глобальному та регіональних рівнях, спровокувавши

порушення звичних норм міжнародної взаємодії та самообмеження у поведінці державних суб'єктів.

Список використаних джерел і літератури

1. Ikenberry G.J. The end of liberal international order? // *International Affairs*. 2018. Vol. 94, No. 1. P. 7-23.
2. Ikenberry G.J. Why the Liberal World Order Will Survive // *Ethics and International Affairs*. 2018. Vol. 32, No. 1. P. 17-29.
3. Acharya A. After Liberal Hegemony: The Advent of a Multiplex World Order // *Ethics & International Affairs*. Fall 2017. Vol. 31, No. 3. P. 271–285.
4. Daalder I.H., Lindsay J.M. The Committee to Save the World Order. America's Allies Must Step Up as America Steps Down // *Foreign Affairs*/ November/December 2018. Vol. 97, No 6. P. 72-83.
5. Nye J.S. Will the Liberal Order Survive? The History of an Idea // *Foreign Affairs*. January/February 2017. Vol. 96, No. 1. P. 10-16.
6. Leonard M. What Liberal World Order? / *The Strategist – The Australian Strategic Policy Institute Blog*. 2017. March 3. URL: <https://www.aspistrategist.org.au/what-liberal-world-order/>
7. Кортунов А. Неизбежность странного мира // РСМД. 15 июля 2016 г. URL: http://old.russiancouncil.ru/inner/?id_4=7930#top-content
8. Allison G. The Myth of the Liberal Order: From Historical Accident to Conventional Wisdom // *Foreign Affairs*. July/August 2018. Vol. 97, No. 4. P. 124-133.
9. Haass R. How a World Order Ends: And What It Comes in Its Wake? // *Foreign Affairs*. January/February 2019. Vol. 98, No. 1. P. 22-30.
10. Mearsheimer J.J. Bound to Fail. The Rise and Fall of the Liberal International Order // *International Security*. Spring 2019. Vol. 43, No. 4. P. 7-50.
11. Krauthammer C. The Unipolar Moment // *Foreign Affairs*. Winter 1990/1991. Vol. 70, no. 1. P. 23-33.
12. Krauthammer Ch. The Unipolar Moment Revisited // *The National Interest*. Winter 2002/2003. No. 70. P. 5-17.
13. Khanna P. *The Second World. Empires and Influence in the New Global Order*. New York : Random House, 2008. 496 p.
14. Comstock P. Parag Khanna Discusses The Second World // *California Literary Review*. 2008. March 4th. URL: <http://calitreview.com/396>

15. Валлерстайн И. Мир, стабильность и легитимность, 1990-2025/2050 // Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире; пер. с англ. П.М. Кудюкина. М. : Изд-во «Университетская книга», 2001. С. С. 347-370.
16. Валлерстайн И. Динамика глобального кризиса: тридцать лет спустя // Эксперт. 2009. № 35. С. 48–56.
17. Posen B.R. The Rise of Illiberal Hegemony: Trump's Surprising Grand Strategy // Foreign Affairs. Volume 97, Issue 2. March/April 2018. P. 20-27.
18. Lewis J.A. What role should values play in American strategy? // Global Forecast 2017. – Washington : CSIS, 2016. – P. 93-96.
19. It's not just Trump. Challenges to the liberal international order, according to John Ikenberry / Luiss School of Government. May 25, 2017. URL: <http://open.luiss.it/en/2017/05/25/non-solo-trump-le-sfide-allordine-internazionale-liberale-secondo-ikenberry/>

УДК 327.3-327.8

Фесенко М.В.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Досліджено глобальні проблеми та тенденції розвитку системи міжнародних відносин в умовах формування нового міжнародного порядку. Доведено, що всі глобальні проблеми взаємопов'язані та підсилюють дію одна одної. Показано, що гострота, масштаб і глибина екологічних, цивілізаційних, соціальних і політичних викликів ХХІ ст. є такими, що жоден учасник міжнародної системи не зможе вирішити самотійно. Політичні та соціально-економічні проблеми міжнародної системи в умовах глобалізації виражаються в поглибленні периферизації, що свідчить про одну з ознак кризи капіталістичної світ-економіки. Вона незворотно призводить до загострення конфліктів усередині міжнародної системи і глобальної системної кризи. Зростання кількості учасників світової системи, поглиблення периферизації, криза неоліберальної моделі глобалізації та капіталістичної світ-економіки, завершення лідерства США тощо є одними з ознак формування нового міжнародного порядку.

Ключові слова: глобальні тенденції, глобальні проблеми, міжнародна система, світовий порядок, глобалізаційні процеси, периферизація, нерівність, взаємозалежність.

Фесенко М.В. Глобальные проблемы и тенденции развития системы международных отношений.

Исследованы глобальные проблемы и тенденции развития системы международных отношений в условиях формирования нового международного порядка. Доказано, что все глобальные проблемы взаимосвязаны и усиливают действие друг друга. Показано, что острота, масштаб и глубина экологических, цивилизационных, социальных и политических вызовов XXI века являются таковыми, что ни один участник международной системы не сможет решить самостоятельно. Политические и социально-экономические проблемы международной системы в условиях глобализации выражаются в углублении периферизации, что свидетельствует об одном из признаков кризиса капиталистического мир-экономики. Она необратимо приводит к обострению конфликтов внутри международной системы и глобальному системному кризису. Рост количества участников мировой системы, углубления периферизации, кризис неолиберальной модели глобализации и капиталистической мир-экономики, завершение лидерства США и т.д. являются одними из признаков формирования нового международного порядка.

Ключевые слова: глобальные тенденции, глобальные проблемы, международная система, мировой порядок, глобализационные процессы, периферизация, равенство, взаимозависимость.

Fesenko M. Global Problems and Trends in the Development of the System of International Relations.

The global problems and tendencies of the development of the system of international relations under conditions of formation of a new international order are investigated. It is proved that all global problems are interconnected and mutually reinforcing each other. It is shown that the sharpness, scale and depth of ecological, civilization, social and political challenges of the XXI century are so big that no one participant of the international system cannot solve them themselves. Political and socio-economic problems of the international system under conditions of globalization are expressed in the deepening of peripherization, which indicates one of the signs of the crisis of the capitalist world-economy. It irreversibly leads to aggravation of conflicts within the international system and the global systemic

crisis. The growth of the number of participants in the world system, the deepening of peripherization, the crisis of the neoliberal model of globalization and the capitalist world-economy, the completion of US leadership, etc are some of the signs of the new international order formation.

Keywords: *global tendencies, global problems, international system, world order, globalization processes, peripherization, inequality, interdependence.*

У процесі розвитку людства накопився комплекс проблем, які з особливою очевидністю виявилися протягом останніх десятиліть. Вони є результатом негативного прояву науково-технічного прогресу та набули світових масштабів через прискорення глобалізаційних процесів. Глобалізація як об'єктивний процес посилення взаємозв'язків між учасниками міжнародних відносин спонукає до осмислення глобальних проблем і викликів, що постають перед людством. Їх зростання наполегливо вимагає пошуку моделей можливої консолідації.

З огляду на зазначене вважаємо, що необхідно розглянути комплекс глобальних проблем розвитку сучасної міжнародної системи.

Центральними проблемами розвитку світової системи є проблеми, викликані глобалізаційними процесами. Важливе місце в контексті глобалізації посідають соціокультурні, політичні, соціально-економічні, демографічні проблеми, проблеми міграції та зростання чисельності населення, політичні та цивілізаційні конфлікти, екологічні, проблеми, кліматичні зміни, вичерпання природних ресурсів і можлива енергетична криза. Перераховані проблеми протягом кількох десятиліть перестали бути лише економічними, політичними або екологічними та набули системного характеру. Отже, сучасне суспільство має справу з глобальною системною кризою, яка охоплює всі сторони його існування.

Всі глобальні проблеми взаємопов'язані та підсилюють дію одна одної. Наприклад, на сьогодні головними напрямками в політиці міжнародної безпеки визнані боротьба з тероризмом й екстремізмом, регулювання внутрішньодержавних етнічних конфліктів, контроль за поширенням зброї масового знищення і ракетних технологій (оскільки еволюція системи міжнародних відносин за останнє десятиліття призвела до помітного ослаблення режиму нерозповсюдження зброї масового враження) [1, с. 53].

У цьому зв'язку доводиться констатувати, що чимало вчених ставлять соціокультурні та політичні проблеми на перше місце. Це свідчить про «зіткнення» цивілізацій, що підтверджується, наприклад, проблемою поширення

ісламського фундаменталізму. Західні дослідники нерідко використовують такі поняття, як «іслам», «мусульмани», «араби» у значенні «тероризм», тож дослідження тероризму безпосередньо пов'язано з розглядом проблеми «зіткнення цивілізацій». Це свідчить також про те, що релігія дійсно є потужним фактором, здатним розділити цивілізації. Релігія чинить найбільший опір глобалізаційним процесам через надзвичайний консерватизм цього соціального інституту. З цієї точки зору, між глобалізацією та релігією існують нерозв'язні суперечки, які впливають із самої їх сутності.

Сьогодні більшість держав світу перебувають у периферійній зоні та не можуть скористатися перевагами глобалізаційних процесів й увійти до складу «країн золотого мільярда». Завдяки диспропорції в економічному розвитку і ситуації «нерівного партнерства» в епоху глобалізації вони є джерелом фундаменталізму, сутністю якого є повернення до «релігійно цивілізаційної єдності як джерела самоідентифікації населення». Розвиток фундаменталізму в країнах периферії стимулює розвиток ізоляціонізму, що поглиблює розрив між країнами центру та периферії [2, с. 67-68].

3-поміж глобальних проблем світової системи виокремлюється демографічна. При цьому демографічна проблема має кілька вимірів. Зростання чисельності населення планети, яке останнім часом сповільнюється, свідчить про настання другої стадії демографічного переходу. В цьому контексті зазначимо, що сьогодні існує щонайменше два підходи до оцінки зростання населення. Перша група вчених вважає, що зростання чисельності населення властива майже всім етапам історії людства, але гранично допустиме значення було перевищено лише в XX ст. [3]. На думку іншої групи дослідників, чисельність людства неодноразово перевищувала граничні значення, ставши, наприклад, однією з причин вимирання мегафауни в плейстоцені, але технологічний прогрес (наприклад, неолітична революція) давали можливість подолати кризу, що була зумовлена вичерпанням біологічної ніші. Цей факт свідчить про те, що і сучасна демографічна проблема не унікальна і може бути вирішена за допомогою подальшого прориву в технологічному розвитку [4].

Крім демографічних, виокремлюються міграційні проблеми, які полягають в інтенсифікації міграційних процесів і потоків. Одним із важливих аспектів у межах міграційних проблем є поступова зміна етнічного складу деяких регіонів Землі. При цьому «на тлі кризи інститутів національної держави всі «форми етнізму і релігійності» переживають період піднесення та затребуваності ще нещодавно «пасивними, деідеологізованими й атомізованими масами» [5, с. 274]. У підсумку маємо численні етнічні та релігійні конфлікти в регіонах з

неоднорідним етнічним складом. При цьому не вироблено справді ефективних механізмів адаптації та інтеграції мігрантів в культуру «титульної нації», що свідчить про провал політики мультикультуралізму. На сьогодні однією з можливостей зняти етнокультурну напруженість вважається формування мережевого суспільства. Першим дослідником мережевого суспільства виявився іспанський учений М. Кастельс. Він пояснював використання терміна «мережеве суспільство» тим, що це суспільство «створено мережами виробництва, влади і досвіду, які утворюють культуру віртуальності в глобальних потоках, які перетинають час і простір» [6, с. 505].

Соціально-економічні проблеми розвитку світової системи в умовах глобалізації виявляються в поглибленні периферизації, що свідчить про ще одну ознаку кризи капіталістичної світ-економіки. Вона незворотно призводить до загострення конфліктів усередині світової системи та загострення глобальної системної кризи. Сьогодні внутрішньо-системні конфлікти набули форми протистояння Півночі та Півдня. Одночасно напруженість світової системи ускладнюється зростанням активності національних та етнорелігійних груп на тлі розмивання державного суверенітету і прозорості кордонів. Соціально-економічні проблеми є показником нерівності держав, у тому числі у доступі до новітніх технологій і освіти, що уповільнює розвиток країн периферії. Консолідація міжнародної системи у вирішенні назрілих глобальних проблем має сконцентруватися на скороченні шкідливого для навколишнього середовища виробництва й прориві у розвитку новітніх технологій [4].

Прискорення економічного розвитку має разом з позитивними наслідками у вигляді підвищення рівня життя і негативні наслідки, які проявляються в посиленні антропогенного впливу на природне середовище. Одним із можливих шляхів вирішення цієї проблеми є перехід з екстенсивного шляху розвитку засобів використання природних ресурсів на інтенсивний, тобто необхідні розробка і впровадження більш екологічних засобів їх експлуатації. Основним чинником впливу на стан навколишнього середовища визнана енергетика, тому зусилля переважно мають бути спрямовані на зміни засобів видобутку і транспортування вуглеводнів і пошук безпечніших альтернативних джерел енергії. Вирішення екологічних проблем стикається з низкою суперечностей. Країни, що розвиваються, долучаються до руйнування екології через практично повну відсутність очисних споруд, екологічних фільтрів, на розробку або закупівлю яких вони не мають матеріальних ресурсів. Розвинені країни, що володіють технологіями екологічного очищення, замість вирішувати проблему

лише погіршують екологічну обстановку надзвичайно високими обсягами виробництва, які переносяться до країн, що розвиваються [7].

У дослідженні «Глобальні тенденції 2030: альтернативні світи» виділяється чотири мегатенденції. Перша з них – «розширення прав і свобод» – може сприяти відмові держав від абсолютного суверенітету, що прискоритиме перетворення міжнародного порядку на світовий, у формуванні якого братимуть участь усі учасники світової системи. Зростання середнього класу ознаменує структурні зрушення. Передбачається, що переважна частина населення світу не буде жити в злиднях; середній клас стане найбільш важливим соціальним й економічним актором у більшій кількості країн. Зростання впливу громадянського суспільства виявиться однією з найбільш важливих мегатенденцій, тому що вона одночасно є причиною і наслідком практично всіх інших мегатенденцій, включаючи розширювану глобальну економіку, швидке зростання країн, що розвиваються, і повсюдне використання нових технологій у сфері комунікацій та виробництва. З одного боку, констатуємо потенціал більшої особистої ініціативи як ключа до вирішення глобальних проблем протягом наступних 15-20 років. З іншого боку, за наявності такого структурного зсуву окремі особистості й невеликі групи зможуть легше отримати доступ до руйнівних і смертоносних технологій, зокрема до комп'ютерних засобів ураження, до високоточної та біологічної зброї. Це дозволить здійснювати масштабні акти тероризму, наділить невеликі групи можливостями, які раніше були винятковою монополією держави [8, с.8-9].

Друга мегатенденція – «розпорошення впливу» – передбачає, що Азія перевершить за потужністю Північну Америку і Європу разом узяті – за зростанням ВВП, за обсягом населення, за видатками на оборону і технологічні інвестиції. Китай має можливість набути статусу найбільшої економіки світу до 2030 р. Крім Китаю, Індії та Бразилії, на розвиток глобальної економіки впливатимуть регіональні гравці, такі як Колумбія, Індонезія, Нігерія, ПАР і Туреччина. Водночас економіки Європи, Японії та Росії швидше за все переживатимуть поступовий занепад. Завдяки комунікаційним технологіям влада зміщуватиметься в бік «багатовимірних і аморфних мереж», які впливатимуть на поведінку учасників міжнародної системи. Держави, навіть із максимальними показниками ВВП й обсягом населення не зможуть нарощувати свій глобальний вплив і будуть змушені функціонувати всередині мереж і коаліцій багатополярного світу [8, с.8-9].

Третя мегатенденція – «демографічна ситуація» – передбачає, що в світі 2030 р. населення становитиме майже 8,3 млрд осіб. Виокремлюються кілька

тенденцій у межах демографічної проблеми: старіння населення – структурне зрушення, властиве як розвиненим країнам центру, так і країнам периферії; зменшення кількості «молодих спільнот і держав»; міграція, яка виявиться гострою проблемою міжнародного співробітництва; урбанізація, що зростає – ще одне структурне зрушення, яке сприятиме економічному зростанню, але зумовить проблеми з продовольчими та водними ресурсами; у країн, що старіють, виникнуть проблеми з підтриманням рівня добробуту, а їх потреба у кваліфікованій і некваліфікованій праці сприятиме глобальній міграції; завдяки швидкій урбанізації обсяг міських будівель для житла, офісів і надання транспортних послуг в наступні сорок років може практично зрівнятися з усім обсягом таких споруд за всю світову історію будівництва [8, с.8-9].

Четверта мегатенденція – «нестача продуктів харчування, води і енергоресурсів, що зростає». В результаті зростання світового населення та збільшення середнього класу потреби в продуктах харчування, воді та енергії зростуть приблизно на 35, 40 і 50 відсотків відповідно. Зміни клімату погіршать перспективу доступності цих життєво важливих ресурсів, причому зростатиме контрастність погодних умов – збільшиться кількість опадів у зонах вологості, зони з низьким рівнем річних опадів стануть ще сухіші. Основні зміни в кількості опадів відбудуться на Близькому Сході та в Північній Африці, а також на заході Центральної Азії, на півдні Європи, в Південній Африці і на південному заході США. Низка країн не матимуть достатніх засобів, щоб уникнути нестачі продуктів харчування або води без консолідованої допомоги з боку світового співтовариства. Цю проблему неможливо вирішити без впливу на рівень споживання продуктів і послуг, на використання ресурсів. Наприклад, сільське господарство залежить від доступності джерел води та якості добрив. Гідроенергетика є потужним джерелом енергії для деяких регіонів. Водночас використання альтернативних джерел енергії, до яких належать різні види біопалива, за прогнозами, можуть спровокувати дефіцит продуктів харчування. Розвиток ситуації може привести і до продуктивної співпраці, компромісів і консолідації. Наприклад, сільське господарство Африки вимагає кардинальних змін для запобігання можливому дефіциту продуктів харчування, адже на відміну від країн Азії та Південної Америки, які досягли помітних успіхів у виробництві сільськогосподарської продукції на душу населення, Африка лише нещодавно вийшла на рівень 1970-х рр. [8, с.8-9].

Глобалізація є об'єктивним, комплексним та універсальним процесом, який охоплює всю світову систему. Регулювати та передбачати її наслідки можливо спільними зусиллями урядів держав і недержавних учасників світової

системи, у першу чергу, різних міжнародних організацій. Аналіз функціонування та наслідків їх діяльності викликає велику кількість суперечок між дослідниками феномену глобалізації. Процеси глобалізації зумовлюють стрімке зростання кількості різноманітних учасників світової системи, що сприяє подальшому прискоренню її трансформації та ускладнює аналіз цієї складної системи та можливість передбачати напрями її розвитку.

Для глобалізації не існує кордонів національно-державного суспільства. При цьому слід відрізнити процеси інтернаціоналізації, глобалізації та транснаціоналізації. З інтернаціоналізацією пов'язуються процеси, які знижують значення кордонів і підвищують роль міжнародних угод і контрактів для національного суспільства. В економіці процес інтернаціоналізації визначається за об'ємом експорту та імпорту, серед населення – зростаючою часткою іноземців; у науці – зростанням значення іноземних експертів для національного престижу вчених; у громадській думці – кількістю трансльованих іноземних радіо- та телепрограм.

Про транснаціоналізацію можна говорити в тому випадку, якщо функціонують інституційні структури та колективні учасники міжнародних відносин, що діють відповідно до нового національно-державного правового порядку. Сюди відносять міжнародно-правові угоди, які містять часткову відмову від суверенітету. Особливо це стосується об'єднань, подібних до НАТО або ЄС. «Глобальними гравцями» стають також підприємства, які створюють порядок і структури, незалежні від національних стандартів. Велике політичне значення у цьому зв'язку має перетворення крупних банків, страхових компаній та транснаціональних фінансових і валютних «клерків». Виникають також неурядові організації та мережа підприємств-мігрантів, вплив яких ще не вивчений [9, с. 107].

У цьому контексті цікавою є позиція українського вченого, професора С. Шергіна, який переконаний, що масштабність і багатофакторність глобалізації дають підстави інтерпретувати її як об'єктивний процес реструктуризації та якісного розвитку міжнародного простору. За умов перерозподілу сфер глобального впливу основний опонент США Китай вже створив нові інституціональні структури за межами американської досяжності. Мається на увазі Шанхайська організація співробітництва (ШОС). Китай у конкурентній боротьбі за доступ до ресурсів планети значно розширив кордони своєї економічної експансії. Отже, триває тотальна конкурентна боротьба епохи глобалізації. Її основними учасниками є, з одного боку, «Група семи», а з іншого

– країни світової периферії, які продовжують реалізацію протилежних за геополітичною спрямованістю цілей [10, с. 42-46].

Сьогодні констатується відсутність самодостатніх країн, суспільств або співтовариств. Це і є зворотне, негативне формулювання загальновизнаного принципу повної взаємозалежності. Однак певна країна може бути самодостатньою за якимось окремим параметром. Наприклад, США цілком самодостатні у військовому відношенні, тобто вони можуть самі себе захистити, виробляють усі необхідні для цього види озброєнь та володіють самодостатньою військово-технологічною базою. Тобто всі необхідні для підтримки обороноздатності країни технології існують на території США та в разі кризової ситуації можуть бути взяті під безпосередній контроль американським урядом.

Гострота, масштаб і глибина екологічних, цивілізаційних, соціальних і політичних викликів ХХІ ст., є такими, які жоден суб'єкт світової системи не зможуть вирішити самотійно. Вже повністю завершився процес глобалізації у галузі використання земної кулі як єдиної ресурсної бази та у галузі впливу людства як єдиного суб'єкта господарчої та природокористувальної діяльності на навколишнє середовище. Для подальшого сталого розвитку необхідна консолідація міжнародного порядку. З цієї точки зору, глобалізація є необхідною, але не достатньою умовою виживання людства. Глобалізаційні процеси містять елемент мондіалізму, і на сьогодні існує два головних варіанти реалізації мондіалістського сценарію: м'який та жорсткий.

За умов реалізації м'якого мондіалістського сценарію формально суверенні держави будуть продовжувати існувати, а їх урядам залишаться вельми серйозні повноваження у галузі внутрішньої політики, екології, соціальної сфери, освіти та охорони здоров'я. При цьому існуватиме певний єдиний планетарний орган влади, який володітиме виключною монополією на вирішення всіх проблем глобального походження та стежитиме за безумовним дотриманням будь-якою місцевою владою певного універсального кодексу прав і зводу законів, що стосуються прав людини, глобальних питань економіки та екології, загальнопланетарних аспектів життєдіяльності людства [11, с. 165].

У разі якщо у майбутньому відбудеться глобальний катаклізм, екологічна катастрофа або світова війна, імовірнішим стане варіант жорсткого мондіалізму. Певна організована політична сила, що перемаже або найповніше збереже апарат влади, зможе встановити контроль на планеті в цілому або на її придатній для життя частині. Глобальні виклики, у тому числі екологічні, можливо, зроблять мондіалістський розвиток єдино можливим для виживання людства. Тому

навіть чи треба розглядати його як абсолютне зло, з яким неможливі ніякі компроміси, або як кінець світу.

На переконання багатьох учених, однією з актуальних проблем є експансія штучного інтелекту, що витісняє реальний світ на другий план, викликає явище, що називається, за визначенням відомого західного вченого Дж. Мітельмана, «синдромом Сатурна» [12, с. 32]. Він полягає у тому, що коли щільність популяції, розмір використовуваних нею ресурсів, вироблених благ та обсяг виробленої нею інформації перевищують критичний рівень, настають явища депопуляції, самознищення штучної цивілізації – війна, депопуляція у низці країн, СНІД, суїциди, зростання кількості абортів і бездітних сімей, техногенних і природних катаклізмів, масова смертність від голоду, агресивність, ірраціональність поведінки людей. У цьому контексті нагадаємо, що за період з 1960 р. по 1990 р. збиток від стихійних явищ зріс на нашій планеті у 40 разів та становив 43 млрд дол. за рік [13, с. 211]. Слід зауважити, що ця тенденція динамічно посилюється. Однак вважати зазначені факти наслідком наростання агресивності природи немає достатніх підстав тому, що подібні дослідження не здійснювалися або не оприлюднювалися. Проте в будь-якому випадку необхідний новий глобальний порядок взаємодії людини та природи.

Учасники міжнародної системи (держави, міжнародні урядові та неурядові організації, ТНК) вкрай різноманітні за багатьма параметрами. Насамперед вони значно відрізняються ресурсами. Якщо економічний показник є основним для ТНК, транснаціональних банків, то інші актори, маючи значно менші економічні та фінансові можливості, стають політично впливовими. Так, наприклад, у результаті інтернаціоналізації виробництва, зростання міжнародних фінансових трансакцій, що обчислюються сотнями мільйонів доларів щодня, уряди втрачають мільйони доларів річних податків. Відомий дослідник глобалізації Д. Хелд зазначає, що ТНК контролюють від 40 до 60 % світового багатства. Ринкова вартість багатьох із них може бути вища за сукупне національне багатство низки країн. Так, ринкова вартість корпорації *Microsoft* (близько 450 млрд дол.) більше річного ВВП десятків країн. «Кількість переходить у якість, та в силу цієї діалектики багато ТНК самі себе вже відчувають державами та імперіями» [14, с. 49].

Інформаційно-комунікативні технології сприяють збільшенню кількості сучасних транснаціональних акторів, ефективності їх роботи та впливу на інститут національних держав. Відносини між традиційними та новими учасниками міжнародної системи далеко не однозначні. Втім, незважаючи на негативні наслідки діяльності ТНК, співробітництво держав і нових

транснаціональних акторів динамічно зростає. Внаслідок цього розвивається не тільки багатостороння дипломатія, метою якої є залучення більш ніж двох держав до вирішення будь-якої проблеми, а й багаторівнева дипломатія. В її межах питання вирішуються на основі взаємодії різних державних і недержавних акторів. Слід зазначити, що інколи недержавні учасники стають навіть більш гнучкими й менш бюрократизованими структурами, ніж держави.

Протягом останніх десятиліть економічна та політична взаємозалежність всередині і між регіонами посилюється та має багатоаспектні й неадекватні наслідки для різних спільнот. Міжрегіональна і глобальна політична, економічна та культурна конкуренція змінює старі ієрархії та зумовлює появу нових відмінностей на рівні як окремих громадян, так і на рівні держави. Світові проблеми, від поширення генетично модифікованих продуктів, відмивання грошей до глобального тероризму та природних катастроф, стають дедалі актуальнішими, тому що вирішувати їх можна лише спільними зусиллями. Це, безперечно, трансформує традиційну роль, функції, основні інституції та відповідальність національного уряду перед своїми громадянами в епоху глобалізації.

Отже, глобальна світова система характеризується стрімкими змінами у політичній, економічній, соціальній, культурній сферах, що актуалізує переосмислення форм і механізмів ефективного політичного управління її учасниками та їх консолідовану відповідальність за сталий розвиток людства. Збільшення кількості, функцій і впливу міжурядових, міжнародних урядових та неурядових організацій, ТНК на регіональному і глобальному рівнях, від ЄС до СОТ, порушує важливі нормативні питання стосовно подальшого напрямку формування міжнародного порядку й інтересів, які він буде відстоювати.

Зростання кількості учасників світової системи, криза неоліберальної моделі глобалізації та капіталістичної світ-економіки, завершення періоду лідерства США тощо є одними з ознак формування нового міжнародного порядку. Наявність глобальних проблем вимагає консолідації міжнародного порядку задля їх спільного вирішення. Тому уявляється важливим, щоб серед учасників світової системи не з'явилися претенденти, які заради реалізації власних амбіцій боротимуться за одноосібне домінування в процесі консолідації міжнародного порядку. Підвищення впливу нових транснаціональних акторів на міжнародну політику є ознакою кризи капіталістичної світ-економіки, яка досягла просторових меж. Відсутність можливості поглинати нові території призвела до необхідності внутрішніх структурних змін, а отже, зміни способів розподілу і перерозподілу доходів. Іншою ознакою досягнення просторових меж

експансії капіталістичної світ-економіки й ускладнення її структури є фрагментація світової системи, що виявляється у зростанні кількості держав і нових недержавних акторів.

Отже, соціально-економічна та політична диференціація виявляється у кілька способів. Першим назвемо розрив, який постійно зростає, між доходами на душу населення у розвинених країнах та тих, що розвиваються. Світовий валовий продукт за останні півстоліття, з 1962 зріс з 3 трлн доларів до 72,7 трлн доларів у 2012 р. [15], втім розподіл прибутку залишається надзвичайно нерівномірним. На відміну від майже десяти країн – «великих ринків, що формуються» (Бразилії, Індії, ЮАР, Туреччини, Польщі, Південної Кореї, Китаю, Аргентини, Мексики, Індонезії), населення більшості країн Африки, значної частини південної Азії та Латинської Америки відчуло за останні тридцять років зниження життєвого рівня. Згадані країни також жорстко перенесли останні кризи, наприклад, фінансову кризу 1997-1998 рр., яка фактично призвела до знищення середнього класу у Південній Кореї, Таїланді та Індонезії, та останньої вже глобальної фінансово-економічної кризи 2007-2009 рр., наслідки якої відчуватимуться ще не один рік.

Розвинені країни Заходу, в яких проживає лише четверта частина людства, витрачають на свої потреби 70 % усієї вироблюваної енергії, 75 % металів, 60 % продовольства, 85 % деревини. У цілому ж, найрозвиненішим країнам дістається 85 % світового доходу, тоді як більше мільярда людей перебувають у суцільних злиднях, і ця тенденція наростає. На дев'яност мільйонів, яким пощастило жити в багатій «західній зоні», припадає 86% споживчих витрат, 79% світового доходу, 58% світового споживання енергії і 74% всіх телефонних мереж. Для порівняння – на найбідніші 1,2 млрд світового населення припадає 1,3% світового споживання енергії, 5% споживання м'яса та риби та 1,5% телефонних мереж. Глобальна нерівність з усіма її наслідками, поза сумнівом, слугує найбільшим джерелом жорсткої соціально-економічної диференціації учасників міжнародної системи [16, с. 59].

За останнє десятиліття співвідношення рівня доходів багатих і бідних не тільки не скоротилося, але помітно зросло: з 13:1 в 1960 р., до 74:1, хоча в порівнянні з серединою століття сукупний обсяг споживання, судячи з оцінок ООН, зріс приблизно в 6 разів. Однак 86% його припадає зараз на 1/5 частину населення, на інші 4/5, що залишилися, – 14%. Частка світового доходу, яка перебуває у розпорядженні найбіднішої частини людства, не просто мала - вона має тенденцію до зменшення: у даний час приблизно 1,3 млрд людей живуть в

умовах абсолютної бідності. Отже, поза «центром» світ-системи існує «периферія», що страждає від бідності та голоду [17].

Значно зросла і соціальна нерівність. Високорозвинені країни Півночі (менше десятиї частини світового населення) орієнтуються на дохід у 30 тис. дол. на душу населення за рік, тоді як життєвий рівень 85% населення Землі не сягає 3 тис. дол. на рік. Спеціалізовані агенції ООН розраховували, що накопичення 20% найбільш заможної частини світового населення у 30 разів перевищувало накопичення 20% найбідніших мешканців міжнародної системи у 1960 р. А вже на початку XXI ст. це співвідношення дійшло до критичного – 78:1. Сьогодні дохід 500 млрд людей перебільшує дохід половини світового населення. Багатство трьох найзаможніших людей планети перевищує сукупний ВВП усіх найменш розвинених країн. Їхні статки більші за дохід 600 млн людей, які мешкають у 36 найбідніших країнах світу [16, с. 59].

Отже, констатуємо, що надії на зближення полюсів – «центра» та «периферії» – в межах сучасної світ-системи та міжнародної системи в цілому уявляються на початку XXI ст. нездійсненними. Наприклад, у Бразилії заможні 10% населення отримують 48% усіх доходів нації. Усього лише десять телекомунікаційних компаній володіють 86% усього ринку телекомунікацій на суму у 262 млрд дол.; 91% користувачів Інтернету припадає на розвинені країни (щоб придбати комп'ютер, мешканець Бангладеш має збирати кошти протягом вісімдесяти років, мешканцю ж розвинутої зони достатньо однієї місячної зарплатні). Англійська є мовою 80% веб-сайтів, хоча цю мову не розуміють дев'ять з десяти мешканців планети. На перші 10 компаній припадає 84% світових досліджень і розробок. Більше 80% патентів, що видані у розвинених країнах, належать резидентам індустріальних країн; 97% усіх винаходів припадають на розвинені індустріальні країни [16, с. 60].

Все актуальнішою стає проблема голоду в країнах «третього світу», тоді як 1,2 млрд людей, які живуть на Заході, споживають їжі значно більше, ніж вони потребують. У США, наприклад, щорічно витрачається більше 100 млрд дол. для боротьби з наслідками переїдання. Їжа є найбільш рекламованим товаром у США, Франції, Бельгії, Австрії. Кожний другий американець страждає від зайвої ваги (55% населення), а кожний п'ятий – від повноти. Повнота американців коштує національній економіці 118 млрд дол. щорічно (не рахуючи 33 млрд дол., що йдуть на програми дієт та ін.). Зайва вага населення Британії спостерігається у 51% і є свідченням того, що чисельність повних людей за останні десять років подвоїлась. У Німеччині зайву вагу мають 50% населення. Поки більшість американців та європейців мають практично необмежені споживчі можливості,

повсякденне життя мільйонів людей в Африці, Азії, Латинській Америці та у країнах колишнього радянського блоку позбавлена продовольчого достатку, якісного медичного обслуговування та освіти, так само, як і гідної роботи [18].

Більше половини населення планети страждають від недоїдання. Аналіз, що здійснили експерти ООН, показав, що 1,2 млрд людей страждають певним видом хвороби від недоїдання, вони просто голодують, а друга, більша кількість людей недоїдають. В Індії від голоду страждають 53% населення, а у Бангладеш – 56%, в Ефіопії – 48%. У п'яти африканських країнах – Кенії, Малаві, Сьєра-Леоне, Замбії та Зімбабве – хронічно голодують 40% населення. П'ять мільйонів дітей вмирають щорічно від недоїдання, а багато мільйонів не здатні вчитись та опановувати професії, відчуючи постійний голод. За оцінками, в 2010-2012 рр. майже мільйон осіб хронічно недоїдали (за показниками енергетичної цінності раціону харчування). Це становить 12,5% населення світу (кожна восьма особа). З них переважна більшість – 852 мільйона – мешкають у країнах, що розвиваються, де в даний час, за оцінками, недоїдають 14,9% населення. Констатуються суттєві зміни у розподілі недоїдання, якщо порівнювати становище в 1990-1992 рр. і в 2010-2012 рр. Найшвидше частка осіб, що недоїдають, скорочувалася в Південно-Східній та Східній Азії (відповідно з 13,4 до 7,5% і з 26,1 до 19,2%), а в Латинській Америці – з 6,5 до 5,6%. За той же період частка Південної Азії зросла з 32,7 до 35,0%, країні Африки на південь від Сахари – з 17,0 до 27,0% і Західної Азії та Північної Африки – з 1,3 до 2,9% [19].

Однією з найважливіших проблем у вік інформаційно-технологічної революції залишається проблема інформаційної нерівності та неписьменності в світі. Про це свідчить той факт, що більше половини дорослого населення 23 країн неписьменними. Мова йде насамперед про африканські країни, але також про Афганістан, Бангладеш, Непал, Пакистан, Гаїті. В цьому контексті зазначимо й існування гендерної проблеми, адже більше половини жінок у 35 країнах неграмотні. Крім перерахованих вище, мова йде про Алжир, Єгипет, Індію, Гватемалу, Марокко, Лаос, Нігерію, Саудівську Аравію. Півмільйона жінок щорічно прибувають у Західну Європу для сексуальної експлуатації. Якщо у відсотковому відношенні кількість неосвічених осіб у світі останнім часом знизилася, то в абсолютному показнику вона зростає. Значну роль у цьому відіграє те, що реальне життя таких людей підпорядковане архаїчним сімейним традиціям, які часто виправдовують багатодітність легендами, які витікають з низки забобонів. У результаті, розрив між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, стає все більшим, утворюючи парадоксальну ситуацію

одночасного природу письмених в абсолютних цифрах та неписьмених – у відносних [18].

На початку ХХІ ст. взяті разом країни, що розвиваються, зазначає відома українська вчена О.В. Зернецька, мали усього 4% комп'ютерів від загальної кількості комп'ютерів у світі. Дев'яти найбагатшим країнам належали 75% усіх телефонних апаратів. Тридцять найбідніших країн зовсім не мали газет, а в тридцяти інших виходило тільки по одній. Для порівняння: в Японії видається 125 щоденних газет, а у США – 1687. Середній показник для Європи – 39 газет на країну, тоді як в Африці їх лише три. Середній світовий показник щодо радіоточок – 330 на 1000 населення. У багатих країнах він сягає 911 на 1000 осіб, а в бідних – 142 приймачі на 1000 осіб. У 34 країнах зовсім немає телебачення. Середній світовий показник – 137 телевізорів на 1000 населення. В багатих країнах він дорівнює 447 телевізорів на 1000, і різкий контраст із цим показником становить цифра 36 телевізорів на 1000 осіб у бідних країнах [20, с. 51-52].

Такий вражаючий розрив у розподілі засобів масової комунікації дістав науковий термін «інформаційні провали» (від англ. – *information gaps*). Зрозуміло, що «інформаційні провали» спостерігаються і на рівні однієї окремо взятої країни, де існує нерівність у доступі до інформації серед різних груп населення. Втім найпоказовіша нерівномірність реєструється між країнами із різним рівнем розвитку. Більшість каналів глобальної комунікації контролюється більш розвиненими державами. Це означає, що вони мають потенціал для отримання та поширення інформації, а також можливість контролювати потік і зміст повідомлень, які надходять до менш розвинених країн.

З-поміж критеріїв соціально-економічної диференціації згадаємо загальне зниження тривалості життя на планеті, яке контрастує з його підйомом у розвинених країнах. Тривалість життя знизилася нижче 60 років у 45 країнах, переважно африканських, але також в Афганістані, Камбоджі, Гаїті, Лаосі, Папуа Новій Гвінеї. Тривалість життя нижче 50 років визначена у 18 країнах. У Сьєра-Леоне вона взагалі становить усього 37 років. Рівень дитячої смертності раніше 5 років перевищує 10% у 35 африканських країнах, а також у Бангладеш, Болівії, Гаїті, Лаосі, Непалі, Пакистані, Ємені.

Необхідно зазначити, що винятково швидкий темп зростання населення і споживання людством природних ресурсів актуалізують питання про не відновлення та обмеження ресурсної бази планети. Підраховано, що за сучасних темпів споживання більшості невідновлюваних ресурсів людству вистачить лише на найближчу перспективу, яка обчислюється від кількох десятків до

кількох сотень років, що зовсім небагато за історичними масштабами. При цьому слід мати на увазі, що значна частина наявних запасів, які зосереджені у родовищах, знаходиться у важкодоступних місцях або представлена відносно бідними рудами. Якщо не так давно людство видобувало більшість корисних копалин відкритим способом або на глибині, яка не перевищувала 600 м, то вже сьогодні ситуація суттєво змінилася. Місця видобутку корисних копалин виснажилися, і тепер нерідко стоїть задача розробляти родовища на глибині 8-10 км або на дні океану. Це потребує не тільки значних інвестицій, а й розробки нової техніки та технологій для видобутку й переробки. Отже, абсолютно нагальним є не тільки розвиток безвідходних технологій, а й розумне використати тих ресурсів, якими людство вже користується (причому найчастіше нераціонально) [16, с. 61-62].

Ще одним фактором диференціації є посилення міграції бідного населення, яка і в майбутньому буде тільки зростати. Міжнародна міграційна служба ООН припускає, що на незаконному ввозі іммігрантів злочинні організації заробляють до 7 млрд дол. щорічно. Дослідники доводять цю цифру до 12 млрд доларів.

Утім неминучість протистояння «центру» та «периферії» «пом'якшується» кількома обставинами. По-перше, багата «Північ» настільки сильніше бідного «Півдня», що силове протистояння планомірного та розрахованого на серйозні силові зрушення характеру практично виключено. Звісно, дві країни «Півдня» (Індія та Пакистан) уже мають ядерний потенціал, проте їм ще дуже далеко до рівня розвинених країн «Півночі». По-друге, нації бідного «Півдня» не мають необхідної солідарності, не можуть знайти навіть віддаленого еквіваленту «руху неприєднання» середини ХХ ст., солідарності ОПЕК 1970-х рр., організаційного взаєморозуміння південних розвинених країн у ході порівняно короткого діалогу «Північ-Південь», що завершився у 1984 р. у мексиканському Канкуні. По-третє, у середовищі розвинених країн уже викристалізувалися «тигри», які успішно використовували сучасну технологію держави типу Південної Кореї та Сінгапуру. Крім всесвітньо визнаних «тигрів», до категорії учасників світового розвитку приєдналися Чилі, Домініканська Республіка, Індія, Маврикій, Польща, Туреччина. У менш благополучних країнах з'явились «острови сучасної технології» (Сан-Паулу у Бразилії або прикордонна мережа складальних заводів на півночі Мексики). По-четверте, з'являється усвідомлення проблеми деякими важливими країнами. Скажімо, Лондон дещо збільшив зовнішню допомогу країнам, що розвиваються. Британський уряд офіційно нагадав про існування загальнолюдських проблем. Серед них найбільш гострими вважаються такі, як

глобальне потепління, деградація родючих земель, знищення лісів, втрата біологічних відмінностей, забруднення та необмежений лов риби в океанах, нестача прісної води, зростання населення та зменшення площі родючої землі. Всі ці проблеми серйозно загрожують сталому розвитку усього людства [18].

Незважаючи на відсутність дієвої допомоги країнам «третього світу», загальна сума, що знаходиться у розпорядженні організованої злочинності, за офіційними даними ООН, сягла на початку XXI ст. 1,5 трлн дол. Сьогодні транснаціональна організована злочинність є великим бізнесом, який має близько 870 млрд дол. прибутку на рік [21]. У той час, як знання Заходу про те, як позбавитись бідності, досягли нових висот, допомога бідній частині людства зведена до тривіальних сум. Пік допомоги Заходу бідним країнам був досягнутий у 1991 р. – 70 млн доларів. Ця цифра стала згодом зменшуватись насамперед через те, що зменшили розміри допомоги США, на які припадає 17% допомоги всієї індустріальної «Півночі». Навіть офіційні представники Комітету з допомоги бідним країнам Організації економічного співробітництва та розвитку дорікнули США за «неадекватність» допомоги країнам, що розвиваються. Міжнародна допомога сільському господарству у голодуючих країнах упала між 1990 та 2000 рр. на 50%, а загальна допомога найбагатших країн бідним знизилась до небагато низького рівня – 0,22% від їх колективного валового продукту. Ця частка зменшується та віддаляється від цілі, поставленої Організацією Об'єднаних Націй – 0,7% ВВП розвинутих країн. Зараз допомога Півночі Півдню становить – 0,25% північного ВВП, що на 50% менше рекордного рівня 1991 р. Рівень наданої допомоги за країнами є таким: Франція – 0,48% ВВП, Німеччина – 0,33%, Японія – 0,20%, Британія – 0,27%, США – 0,12-0,08% ВВП. Американський уряд заспокоїв своїх платників податків: 80% усіх сум допомоги фактично витрачається на потреби американських корпорацій та американських консультантів [22, с.304].

Перспектива на найближчі 30-50 років не дозволяє сподіватися на наближення рівня бідних країн до рівня багатих. Для бідних країн практично головною умовою виходу зі стану безнадійної відсталості є збільшення споживання енергії. На початку третього тисячоліття найбільше енергії світу дає нафта (39,5%); за нею слідує вугілля – 24,3%, природний газ – 22,1%, гідроелектричні – 6,9%, атомні станції – 6,3%. У розвинених країнах значне місце посідає атомна енергія: 79% – у Франції, 60% – у Бельгії, 39% – у Швейцарії, 37% – в Іспанії, 34% – в Японії, 21% – у Британії, 20% – у США. У світі діють 434 атомні реактори, що виробляють електрику. ОЕСР припускає, що до 2025 року дві третини новоутвореної енергії повинні припадати на розвинені країни.

Звідти ж може прийти енергія до найбідніших двох мільярдів світового населення, які сьогодні абсолютно не користуються електрикою [22, с. 305].

Такі країни, як Китай, найближчими десятиліттями, в основному, отримуватимуть основну енергію з нафти (після 1995 р. і Індія, і Китай перевершили можливості використання власних нафтових родовищ і все частіше звертаються до країн Перської затоки). Все це призведе до загострення взаємовідносин між країнами регіону. Одним із імовірних сценаріїв, на думку С. Кауфмана, дослідника Ради національної безпеки США, «може бути війна, що ініціюється економічною нерівністю «Півночі» та «Півдня» з масовими збитками». Розповсюдження зброї масового знищення робить ситуацію вибухонебезпечною. У країн «Півдня» на початку ХХІ ст. з'явилась ядерна зброя, тож кількість ядерних держав серед світових країн-бідняків, яким майже немає чого втрачати, може зрости. Особливо напружений період, за багатьма прогнозами, почнеться після 2015-2020 рр. [23, с. 56].

Отже, можна зробити такі попередні висновки: досить важко довести, що утворення єдиної світової економіки зробило розвинені країни біднішими; розвинені країни, безумовно, стали залежними у процесі міжнародного поділу ринку праці, але і всі інші країни значною мірою відчувають залежність від інших; індустріалізація у будь-якому разі веде (часто повільно) до стійкого типу розвитку у міру загострення міжнародної конкуренції у виробничому секторі; торгівля, спеціалізація та використання унікальних особливостей кожної країни завжди вели до позитивних результатів; майбутнє країн «третього світу» залежить від стратегії розвитку та рівня компетентності правлячої еліти бідних країн.

Список використаних джерел і літератури

1. Косиченко А. Г. Глобализация и религия // Век глобализации. 2013. № 1. С. 47-58.
2. Кудряшова И.В. Фундаментализм в пространстве современного мира // Полис. М., 2002. № 1. С. 66-77.
3. Чумаков А. Н. Глобализация: контуры целостного мира. М. : Проспект, 2014. 512 с.
4. Назаретян А.П. Нелинейное будущее. Мегаистория, синергетика, культурная антропология и психология в глобальном прогнозировании; Ин-т востоковедения РАН, Центр мегаистории и системного прогнозирования, Благотворительный фонд Сергея Саркисова, Междунар. фонд за выживание и

- развитие человечества, Фонд «Здравомыслие». Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва : Аргамак-Медиа, 2015. 508 с.
5. Сафонов А. Л. Нация и этнос: социальные группы в «плавильном котле» глобализации // Социально-гуманитарные знания. 2013. № 1. С. 273-288.
  6. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
  7. Вебер А. Б. Человечество перед экологическим вызовом // Универсальная и глобальная история. Эволюция Вселенной, Земли, жизни, общества / под ред. Л. Е. Гринина, И. В. Ильина, А. В. Коротаева. Волгоград : Учитель, 2012. С. 597-607.
  8. Global trends 2030: alternative worlds a publication of the national intelligence council. December 2012. NIC 2012-001. 169 p.
  9. Кауфман Ф.-Х. Глобализация и общество // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. / РАН. ИНИОН. Центр научно-информ. исслед. глобальных и региональных пробл. М., 2004. Ч. I. 264 с.
  10. Шергін С. О. Парадокси і проблеми глобалізації // Зовнішні Справи. Травень 2008. С. 42-46.
  11. Римашевская Н. М., Галецкий В. Ф., Овсянников А. А., Население и глобализация : 2-е изд. М. : Наука, 2004. 322 с.
  12. Mittleman J. H. The Globalization Syndrome / J. H. Mittleman. Princeton : Princeton University Press, 2000. 396 p.
  13. Rugman A. The End of Globalization. New York: Random House. 2001. 379 p.
  14. Held D., A. G. McGrew. D. Goldblatt and J. Perraton. Global Transformations Politics, Economics and Culture. Stanford : Stanford University Press, 1999. 515 p.
  15. Gross World Product 2012 / The World Bank official cite. 2012. URL: <http://search.worldbank.org/all?qterm=gross+world+product++&title=&filetype=>
  16. Матеріали українсько-турецької філософсько-педагогічної конференції : Г. Сковорода і Ф. Гюлен : своєчасність традиції гуманізму. К. : Інформ системи, 2010. С. 76-82. 204 с.
  17. Гриняев С., Чугунов В. Международный терроризм как инструмент глобального управления / Агентура. Ру. 2007. URL: <http://www.agentura.ru/dossier/russia/people/grinyaev/obob/>
  18. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. М. : Логос, 2002. 254 с.
  19. Недоедание в мире в 2012 году / Официальный сайт Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН / Положение дел в связи с отсутствием продовольственной безопасности в мире 2012. URL: <http://www.fao.org/docrep/017/i3027r/i3027r01.pdf>.

20. Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. К. : Освіта, 1999. 351 с.
21. Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности празднует 10 лет / UNDOC Управление ООН по наркотикам и преступности. 2 октября 2013. URL: <http://www.unodc.org/unodc/ru/frontpage/2013/September/un-convention-against-organized-crime-celebrates-10-years.html>.
22. Уткин А. И. Американская империя. М. : Изд-во Эксмо, 2003. 736 с
23. Уткин А. И. Единственная сверхдержава. М. : Алгоритм, 2003. 576 с.

УДК 330.341.1

Фомін С.С.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовані сутність поняття «економічна глобалізація» та її наслідки для економік західних і пострадянських країн. Показано, що головним чинником успішного соціально-економічного розвитку пострадянських країн є посилення ролі держави в регулюванні економічних процесів

Ключові слова: економічна глобалізація, модернізація, державне регулювання економіки, деіндустріалізація, неолібералізм, протекціонізм, ринкова економіка, фінансіалізація, фінансово-економічна криза, державний сектор, іноземні інвестиції.

Фомин С.С. Социально-экономические последствия экономической глобализации.

В статье проанализированы сущность понятия «экономическая глобализация» и ее последствия для экономик западных и постсоветских стран. Показано, что главным фактором успешного социально-экономического развития постсоветских стран является усиление роли государства в регулировании экономических процессов.

Ключевые слова: экономическая глобализация, модернизация, государственное регулирование экономики, деиндустриализация, неоллиберализм, протекционизм, рыночная экономика, финансиализация,

финансово-экономический кризис, государственный сектор, иностранные инвестиции.

Fomin S. The Socio-Economic Consequences of Economic Globalization.

The article analyses the essence of the concept of «economic globalization» and its consequences for economies of the Western and post-Soviet countries. It was shown that the main factor of the successful socio-economic development of the post-Soviet countries is the strengthening of the role of a state in regulation of economic processes.

Keywords: *economic globalization, modernization, state regulation of economy, de-industrialization, neoliberalism, protectionism, market economy, financialization, financial and economic crisis, state sector, foreign investments.*

Постановка проблеми. Глобалізацію можна визначити як зростання взаємозв'язку і взаємозалежності між політичними, соціально-економічними, цивілізаційно-культурними і демографічними процесами, що відбуваються в різних країнах світу. Складовою частиною широкого поняття «глобалізація» є економічна глобалізація, яка є сучасним, більш високим ступенем процесу економічної інтернаціоналізації, який сопрогерігався впродовж ХХ ст. Вона має свої як позитивні, так й негативні наслідки, які слід враховувати при підготовці соціально-економічних програм.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати такі наслідки, зокрема, вплив економічної глобалізації на соціально-економічні процеси, по-перше, в розвинених країнах Заходу, а, по-друге, – в менш розвинених країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми впливу економічної глобалізації на соціально-економічні процеси в різних країнах світу є предметом вивчення багатьох дослідників. В своєму аналізі автор спирався на роботи таких зарубіжних авторів як М. Спенс, Г. Бассо, Ф. Магдофф, Дж.Б. Фостер, П. Бурас, С. Плученнік, Ю. Шульц, Г. Аппенцеллер, С. Меньшиков, Р. Інуї, Х. Кохама, С. Урата.

Виклад основного матеріалу. Сучасні міжнародні економічні відносини характеризуються процесами зростанням взаємозв'язку та взаємозалежності між економіками різних країн. Ці процеси набули нової якості під впливом інформаційно-комунікаційної революції, яка суттєво змінює характер міжнародних політичних і торговельно-економічних відносин. Зростання економічної взаємозалежності між різними державами можна визначити як економічну глобалізацію, яка має свої як позитивні, так й негативні наслідки,

причому, не тільки для менш розвинених країн, але і для економічно розвинених, зокрема, для країн Заходу. Позитивні наслідки економічної глобалізації мають обмежений характер і виражаються в тому, що вона дала поштовх процесам модернізації в низці менш розвинених країн (які зараз входять в групу так званих «нових індустріальних країн»), сприяла поглибленню міжнародного поділу праці, виробничої кооперації і спеціалізації, науково-технічному прогресу, посиленню міжнародного співробітництва в справі спільного розв'язання глобальних проблем (таких, наприклад, як екологічна, енергетична та продовольча проблеми), які неможливо повністю вирішити лише на національному рівні.

Негативним наслідком економічної глобалізації є те, що вона посилила розрив між рівнем розвитку і добробуту в розвинених країнах і країнах «третього світу», сприяла зростанню залежності менш розвинених країн від розвинених країн. В сучасному світі розвинені країни (а це, насамперед країни Заходу, Японія, Китай і в меншій мірі – деякі нові індустріальні країни Південно-Східної Азії), їх корпорації та банки справляють вирішальний вплив на характер і напрям більшості глобалізаційних процесів. В умовах економічної глобалізації ще більш інтенсивно продовжуються процеси концентрації та централізації капіталу, укрупнення транснаціональних корпорацій і банків, розширення мережі їх філій у різних країнах, в ході яких окремі галузі економіки формально незалежних країн фактично переходять під контроль ТНК або їх міжнародних альянсів. Можна сказати, що розвинені країни є активними суб'єктами глобалізації. Країни менш розвинені – це здебільшого пасивні об'єкти глобалізації. В світових торговельно-економічних відносинах більшість з них виконує функції постачальників сировини, напівфабрикатів і товарів трудомістких та екологічно шкідливих галузей в обмін на високотехнологічні промислові товари, що імпортуються із розвинених країн. Менш розвинені країни займають таким чином підлегле становище в міжнародних економічних відносинах, перебувають у міцній економічній залежності від розвинених країн і контрольованих ними міжнародних фінансових організацій. Економічна залежність неминуче призводить до залежності політичної, до фактичного обмеження національного суверенітету. Багато хто з таких менш розвинених країн втратили нині можливість самостійного визначення не тільки своєї зовнішньої, але й внутрішньої політики.

Проте, економічна глобалізація має негативні наслідки і для розвинених країн, зокрема, для країн Заходу. Саме світові глобалізаційні процеси дали

поштовх для розповсюдження на Заході ідей неолібералізму, які пропагували дерегуляцію економіки, зменшення ролі держави в економіці, скасування усіх перешкод на шляху руху товарів, капіталів та робочої сили. Саме валютно-фінансова політика західних країн по лібералізації руху капіталів призвела до відтоку капіталів в різні офшори, сприяла переведенню західного приватного капіталу в країни з більш дешевою робочою силою. Відносно високі розміри зарплати і соціальної допомоги в країнах Заходу, а також високі податки, накладені на корпорації і багаті верстви населення (необхідні для фінансування соціальних програм) зробили не вигідним для приватного капіталу зберігати і тим більше розвивати там виробництво, зокрема, у трудомістких та інших традиційних галузях промисловості. Транснаціональні корпорації почали згортати виробництво безпосередньо в західних країнах і переносити свої виробничі потужності в країни з більш дешевою робочою силою, зокрема, у Китай, країни Південно-Східної Азії і Латинської Америки. В той же час в США, в країнах Західної Європи багато підприємств легкої, вугільної, металургійної, хімічної та інших трудомістких і екологічно «брудних» галузей промисловості були скорочені або закриті. В результаті, в західних країнах мала місце часткова деіндустріалізація, значно зросло безробіття. Сучасні високотехнологічні галузі, характерні для постіндустріальної західної економіки, поглинути усіх цих безробітних просто неспроможні [1, р.30-31].

Процес переведення значної частини виробництва в країни з дешевою робочою силою, втеча капіталів із західних країн в різні офшори призвели до різкого скорочення податків, що їх сплачує бізнес, що в свою чергу зменшує ресурси для проведення соціально-орієнтованої політики. Таким чином, економічна глобалізація сприяє тому, що західний капіталізм поступово втрачає свій соціально-орієнтований характер. В західних країнах виник вже цілий прошарок людей, які не можуть знайти ніякої роботи і живуть на мізерну соціальну допомогу. Деіндустріалізація змінює структуру зайнятості в західних країнах, де процент зайнятих в сфері послуг коливається в інтервалі від 70 до 80%, а в промисловості – в середньому 20% від загального числа працюючих. Слід відмітити такий тренд в економіці західних країн, як зменшення можливості для безробітних знайти постійне місце роботи. Підприємці все ширше використовують тимчасові форми зайнятості для своїх працівників, оскільки постійна форма зайнятості передбачає соціальні гарантії, не вигідні для керівництва підприємств. Крім того, тимчасові робітники, в разі їх звільнення, як правило, не мають права на страхівку по безробіттю. Тому практично в усіх західних країнах можна спостерігати зниження частки постійних, стабільних

трудових угод і збільшення кількості різних тимчасових форм зайнятості [2, р.222]. Відповідно, в усіх західних країнах скоротилася кількість членів профспілок, а значення і роль профспілок в політичному та суспільному житті різко впали.

Економічна глобалізація радикально змінила характер економічних криз, які є невід'ємною рисою сучасного капіталізму. Економічним кризам першої половини ХХ ст. передували періоди високих темпів зростання промислового виробництва, які закінчувалися кризою надвиробництва, перевищенням пропозиції товарів та послуг над попитом з боку населення. Заходи для подолання таких кризових явищ були спрямовані перш за все на державне стимулювання споживчого попиту та інвестування в національну промисловість. Натомість кризи епохи глобалізації, тобто останнього десятиріччя ХХ ст. і першого десятиріччя ХХІ ст., починалися в фінансовій сфері в умовах низьких темпів зростання у виробничому секторі, або навіть в умовах стагнації виробництва в США та інших західних розвинених країнах. Іншими словами, кризи епохи глобалізації – це перш за все кризи сучасної фінансової системи західного капіталізму, а економічні кризи – це наслідок криз фінансових. В умовах сучасного західного капіталізму питома вага фінансового сектору (фінансового продукту або фінансових послуг) в ВВП (особливо в ВВП США) значно перевищує питому вагу виробничого сектору, внаслідок чого будь-які кризові явища в фінансовій сфері призводять до суттєвого скорочення темпів зростання ВВП і підсилюють стагнаційні тенденції в сфері реального виробництва. В сучасній економічній літературі цей процес позначається терміном «фінансіалізація». Він означає сучасну стадію розвитку капіталістичної економіки, яка характеризується тим, що фінансовий сектор, первісною функцією якого було обслуговування реального виробничого сектору, перетворився на самостійну потужну силу, яка розвивається за власними законами і прибутковість якої значно перевищує прибутковість реального сектору. Зростанню значення фінансового сектору сприяють комп'ютеризація фінансових розрахунків, розробка нових фінансових інструментів (деривативи, опціони тощо). Всі ці фактори призвели до того, що в США та інших західних країнах скоротилися стимули для інвестування в національний виробничий сектор, для якого стагнація стала вже хронічним явищем [3, р. 2-10]. Дуже часто інвестиції промислових корпорацій йдуть в фінансовий сектор, який, поряд з наданням конкретних фінансових послуг для обслуговування виробничих та побутових потреб, набуває все більш спекулятивного характеру. Можна сказати, що створення фінансових пірамід

(або фінансових «пузирів») є головним напрямом функціонування американського фінансового сектору, що несе з собою постійну загрозу виникнення нових фінансово-економічних криз. Крім того, іншою важливою причиною таких криз є безмежна емісія американського долару, його фактична монополія в більшості міжнародних розрахунків, колосальна зовнішня та внутрішня заборгованість США, величезний дефіцит бюджету та платіжного балансу цієї країни. Крім того, слід враховувати той факт, що ВВП США більш ніж на 70% складається з послуг, що означає, що реальних (тобто тих, що базуються на виробництві) активів для ліквідації величезної зовнішньої та внутрішньої заборгованості США немає. Необхідно вдаватися або до нових боргів, збільшуючи заборгованість США, або використовувати ресурси інших країн (особливо тих, чиї грошові одиниці міцно прив'язані до долару), збільшуючи, зокрема, доларову емісію. Тобто, в основі економіки США, в самому факті її «фінансіалізації», і утриманні долларом статусу головної світової резервної валюти полягає потенційна можливість для нових фінансових «пузирів».

Можна сказати, що сучасні кризові явища в економіці західних країн поховали всі ілюзії стосовно «абсолютно вільного ринку», який сам по собі нібито здатний забезпечити сталий соціально-економічний розвиток. Неоліберальна економічна політика, яка пропагувала дерегуляцію економіки, зменшення ролі держави в економіці, скасування усіх перешкод на шляху «вільного розвитку ринкових сил» довела свою повну неспроможність приборкати руйнівні наслідки такого «розвитку» і засуджена численними економістами із світовою відомістю. Зараз, в умовах економічної стагнації, західні країни повертаються до методів активного державного втручання в економічні процеси, ще більше посилюють державну кредитно-фінансову допомогу своїм національним підприємствам та банкам, проводять політику торгового протекціонізму. Характерним прикладом є економічна політика, яку почала проводити адміністрація президента Д.Трампа, спрямована на відродження національної промисловості США, її реіндустріалізації, що виражається в зменшенні податків, введення протекціоністських мит в зовнішній торгівлі (зокрема, на сталь та алюміній) з метою надати переваги національним виробникам, вимогах переглянути умови торгівлі з країнами ЄС, з Китаєм, іншими новими індустріальними країнами. Проте, на шляху цієї політики можуть виникнути значні перешкоди. По-перше, така політика не узгоджується з правилами Світової організації торгівлі, по-друге, інші країни, зокрема, Китай, також готові у відповідь ввести протекціоністські бар'єри на

шляху американських товарів, що може призвести до значних негативних наслідків для економіки США.

Слід також зауважити, що в умовах глобалізації кейнсіанські методи державного регулювання економіки не можуть проявити в повній мірі свою колишню ефективність, оскільки зростання ролі монополій та олігополій (як форм організації діяльності провідних транснаціональних корпорацій) в західних економіках, зменшує значення фактору конкуренції та негативно впливає на стимули для інвестування в реальний сектор, сприяє регулярному виникненню фінансово-економічних криз. Крім того, в західних країнах державне регулювання економіки дуже часто є інструментом, за допомогою якого великі фінансові і промислові корпорації реалізують свої приватні інтереси. Основні важелі економічної, політичної та інформаційної влади в цих країнах зосереджені в руках відносно нечисленної еліти. Іншими словами, фактично має місце свого роду приватизація держави крупним приватним бізнесом. Про тісне зрощення держави і великого приватного бізнесу в західних країнах свідчать і такі факти, як перехід керівників великого приватного бізнесу з приватних корпоративних структур на роботу в урядові органи і зворотно, необхідність солідної грошової підтримки з боку приватного бізнесу при обранні в парламент, фінансування приватним бізнесом політичних партій, лоббіювання і прийняття законів, вигідних великому капіталу. В таких умовах змусити транснаціональні корпорації працювати насамперед у своїй країні, не переводити капітали і підприємства в інші «більш дешеві» країни, іншими словами, керуватися не своїм бажанням отримати максимальний прибуток, а інтересами своєї власної країни, західні уряди, в умовах пануючої неоліберальної глобалістської доктрини «вільного руху капіталів», не завжди можуть. Тим більше, що в сучасних умовах корпоративний капітал в значній мірі втратив національний характер, усе більш інтернаціоналізується і виражає інтереси не стільки своєї національної економіки, скільки інтереси міжнародних транснаціональних корпорацій.

Одним з негативних проявів економічної глобалізації є те, що вона затримує високотехнологічний розвиток менш розвинених країн. Це яскраво видно на прикладі нових членів Євросоюзу. Якщо розглядати ЄС як приклад економічної глобалізації на регіональному рівні, то можна дійти висновку, що саме членство цих країн в Євросоюзі не дозволяє їм створити самостійну високотехнологічну, дійсно інноваційну економіку. Як відомо, розвинені країни Заходу, Китай, нові індустріальні країни створили свої високотехнологічні економіки перш за все завдяки активному державному регулюванню

економічних процесів, державної підтримки своїх національних товаровиробників, політиці торгового протекціонізму. Крім того, вони використовували заходи валютного і фінансового контролю, зокрема, заходи, спрямовані на регулювання курсів національних валют з метою підвищення експорту та відповідного зниження дефіциту торговельного і платіжного балансів. Всі ці заходи нові, менш розвинені члени Євросоюзу використовувати не мають права, оскільки в межах Євросоюзу діє принцип повної свободи для пересування товарів, капіталів і робочої сили, діє багато правових актів, спрямованих на підпорядкування національного законодавства законодавству ЄС, на уніфікацію економічних, технічних, екологічних і санітарних стандартів в різних країнах Євросоюзу, які не завжди враховують специфічні, місцеві особливості різних країн, що нерідко призводить до того, що правила ЄС перетворюються на перешкоду соціально-економічному розвитку.

Численні економісти і політики в країнах Центральної Європи відмічають, що вступ їх країн до Євросоюзу призвів не тільки до позитивних, але й до яскраво виражених негативних наслідків. Так, наприклад, польський політолог П.Бурас відмічає: «Ерозія консенсусу в Польщі щодо питань, які стосуються Європи і світу, викликана таким найважливішим чинником, як переконання, що сучасна модель європейської інтеграції (наприклад, обмежувальні правила щодо захисту навколишнього середовища, енергетична політика, правила конкуренції, які заважають появі великих національних підприємств) блокує прогрес і не дає можливості створити нову, власну модель економіки в Польщі»[4, s. 190].

Експерти польського дослідницького Інституту ім. Собеського стверджують, що сучасна модель розвитку, на якій базується включення Польщі в процес європейської інтеграції, залежить від іноземних інвестицій та кон'юнктури в більш розвинених країнах і що Євросоюз нав'язує Польщі такі правила, які заважають обрати шлях такої модернізації, яка б базувалася на інноваціях, а не на імітації західної моделі. Польські експерти роблять висновок, що «європеїзація може навіть закріпити нашу залежність та периферійне місце на карті Європи»[4, s. 189].

Німецький економіст Ю. Шульц відносить країни Центральної Європи, які стали новими членами Євросоюзу, до категорії «периферійного капіталізму», відмічаючи, зокрема, що «причиною цього є те, що формування національних прибутків та інвестицій в цих країнах все ще не може відбуватися самостійно. Ці країни залежать від припливу капіталів із-за кордону. В міжнародному поділі праці ці країни перш за все є ринками збуту для продукції

з країн-«старих» членів Євросоюзу, а також резервуаром дешевої робочої сили»[5, s. 47]. Аналогічних поглядів дотримується польський економіст С. Плученнік, а також деякі інші західні економісти, які розглядають економіки країн так званої «Вишеградської четвірки» (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) як економіки, чиє зростання залежить, головним чином, від іноземних прямих інвестицій. Такі економіки мають дуже слабку власну інноваційну базу, усі важливі технології і технічні досягнення надходять в ці країни з більш розвинених країн. Як відмічає С. Плученнік, що хоча така модель залежності від прямих інвестицій транснаціональних корпорацій має певні переваги (оскільки саме ТНК забезпечують збут продукції, яка виробляється в їх філіалах в «залежних» країнах), проте, при цьому завжди існує загроза конкуренції з боку азійських країн з більш вигідними умовами для ведення бізнесу, куди транснаціональні корпорації можуть переорієнтувати свої інвестиції. За думкою С. Плученніка, Польща та інші члени «Вишеградської четвірки» знаходяться в так званій «пастці середнього доходу». Це означає, що завдяки іноземним прямим інвестиціям та фінансовій допомозі із структурних фондів Євросоюзу ці країни досягли суттєвого покращення рівня життя, досягли «середнього доходу», забезпечили відповідне зростання ВВП, проте вони не в змозі досягти такого економічного, науково-технічного і технологічного рівня розвитку і такого доходу, які є притаманними найбільш розвиненим країнам світу. Причиною цього, відмічає С. Плученнік, є те, що «їх інноваційна система слабо розвинена і вони не мають достатньо фізичного і людського капіталу, щоб конкурувати з більш багатими і розвиненими країнами в галузі виробництва високотехнологічної продукції. Інакше кажучи, вони неспроможні генерувати інновації в достатньому обсязі» [6, S.69-70].

С. Плученнік висловлює думку, що членство в Євросоюзі робить неможливим використання в Польщі моделі капіталізму, яка передбачає більш активне державне регулювання економіки, відмову від неолібералізму, тобто моделі державного капіталізму, яка забезпечила економічний і технологічний прогрес в нових індустріальних країнах. Таке використання призвело б до конфлікту з Єврокомісією, яка звинуватила б Польщу в порушенні законодавства Євросоюзу [6, s. 80-81]. Зараз це можна бачити на прикладі Польщі і Угорщини, праві націоналістичні уряди яких намагаються проводити більш суверенну соціально-економічну і міграційну політику, що викликає різко негативну реакцію з боку Єврокомісії. Така реакція не дивна, адже в межах Євросоюзу відбуваються процеси, які загрожують його подальшому існуванню. Це, насамперед, Брексіт, а також зростання впливу партій

евроскептичної спрямованості, які бажають або вийти з ЄС, або, в кращому випадку, перетворити його в якусь досить аморфну асоціацію повністю незалежних, суверенних країн.

Все це робить дуже проблематичним подальше розширення ЄС. Зараз Македонія, Албанія, Чорногорія і Сербія мають офіційний статус «кандидатів в члени Євросоюзу», а Боснія і Герцеговіна та Косово – статус «потенційних кандидатів в члени Євросоюзу». Нещодавно Європейська комісія запропонувала, у відповідності до Стратегії для Західних Балкан, прийняти Сербію та Чорногорію в члени ЄС вже в 2025 р., а Македонію, Албанію, Боснію-Герцеговіну та Косово пізніше, з огляду на їх успіхи у справі досягнення критеріїв ЄС, необхідних для вступу. Проте, така пропозиція не знайшла підтримки з боку більшості членів ЄС, зокрема, з боку Німеччини та Франції, президент якої Е.Макрон заявив, що спочатку необхідно провести глибоку реформу самого Євросоюзу з метою зміцнити і поглибити інтеграцію між членами ЄС [7]. Німецький політолог Г.Аппецеллер пише з цього приводу: «В більшості балканських держав процвітає корупція та злочинність, політичні структури не відповідають демократичним, правовим критеріям, свобода преси та слова існує здебільшого на папері. Внаслідок балканських війн в 1991-2001 рр. відношення між деякими з цих країн характеризуються взаємною ненавистю. Цілком імовірно, що в разі вступу цих країн в Євросоюз всі ці регіональні проблеми негативно вплинуть на стан справ в центральній і південній частині Євросоюзу». Г.Аппецеллер при цьому посилається на негативні наслідки для Євросоюзу, пов'язані з прийомом до ЄС Болгарії та Румунії. В цих країнах, відмічає він, «не було воєнних конфліктів, але прийом Болгарії і Румунії до ЄС призвів до соціальних потрясінь. Країнам Західної Європи не вдалося повністю інтегрувати малокваліфікованих трудових мігрантів з цих країн. Це можна бачити по ситуації в німецьких містах» [8].

В цьому зв'язку невизначеність Євросоюзу по відношенню до України, Молдови та Грузії можна пояснити таким фактором, як побоювання західноєвропейських лідерів, що подальше розширення ЄС може призвести до ще більшого зниження його ефективності як організації, до зростання міграційних потоків з нових членів ЄС в Західну Європу. Крім того, в разі прийому в члени Євросоюзу нових, менш розвинених країн вони мають право на отримання фінансової допомоги із структурних фондів ЄС. Основними платниками в ці фонди є Німеччина і деякі інші західноєвропейські країни, які переживають серйозні фінансові труднощі і не готові нести додатковий фінансовий тягар. До того ж, такий важливий платник, як Великобританія,

знаходиться в процесі виходу з ЄС і припинить сплачувати внески в ці фонди, що неминуче призведе до зменшення можливостей ЄС надавати допомогу менш розвиненим членам в колишньому розмірі. Периферійний тип соціально-економічної системи є властивим багатьом країнам «третього світу», які є сировинними придатками розвинених держав, а також більшості пострадянських країн. Периферійний капіталізм характеризується неоліберальною економічною політикою, орієнтацією, головним чином, на приватний сектор, зовнішньою відкритістю внутрішнього ринку, відсталістю виробничої і науково-технічної бази, колосальним розривом у доходах між правлячою бюрократією і олігархічною буржуазією – з одного боку, та іншим населенням – з другого, політичною та економічною залежністю від розвинених країн.

Існування капіталізму в пострадянських країнах показало, що домінування приватної власності не забезпечило підвищення ефективності виробництва, не сприяло його технологічній модернізації. Дуже часто приватизація призводить до погіршення роботи підприємств, зниження їх ефективності, спрощення асортименту і нерідко – до банкрутства та закриття підприємств. В багатьох випадках державні підприємства, що ще збереглися, виявилися більш спроможними до освоєння нових технологій та виробничого інвестування. Якщо реформи в нових індустріальних країнах Південно-Східної Азії були спрямовані на досягнення соціально-економічного і науково-технічного прогресу шляхом запозичення найбільш ефективних економічних моделей і адаптування їх до місцевих умов, то в більшості пострадянських країн економічні реформи із самого початку орієнтувалися на неоліберальну економічну модель. Економічне зростання в цих країнах не супроводжувалося відповідним економічним і науково-технічним розвитком і прогресом. Економічне зростання у найбільш розвинених пострадянських країнах – це, по-перше, зростання видобутку природних ресурсів, левина частка яких йде на експорт, а по-друге, зростання в традиційних індустріальних галузях, що використовують значною мірою застарілу енергоємну, високовитратну технологію, експортують на світовий ринок переважно напівфабрикати. Якщо використовувати терміни діалектики, то в даному випадку кількісне зростання не приводило до виникнення нової якості економіки. Більш того, спостерігаються процеси соціально-економічної деградації пострадянських країн, все більшого зростання науково-технічного відставання як від розвинених західних країн, так і від нових індустріальних країн, наростаючої нестачі кваліфікованої робочої сили внаслідок міграційного відтоку на

заробітки за кордон, а також руйнування системи науки, професійної та технічної освіти.

Надії на іноземні інвестиції як засіб високотехнологічного розвитку пострадянських країн не виправдалися. Домінуючим об'єктом іноземного інвестування в пострадянських країнах є оптова і роздрібна торгівля, тобто інвестиції, спрямовані на створення торгових фірм і підприємств для продажу на їх внутрішніх ринках вже готових імпортованих товарів. Потім йдуть інвестиції в розробку природних ресурсів, харчову промисловість, традиційні трудомісткі галузі. Іноземні корпорації не передають менш розвиненим країнам унікальні високі технології. Частіше всього передається застаріла технологія «вчорашнього дня» або ж будуються підприємства, на яких здійснюється збирання вже готових комплектуючих, виробництво яких здійснюється в самих країнах-інвесторах. Негативним наслідком прямих іноземних інвестицій, особливо інвестицій великих транснаціональних корпорацій, є те, що іноземні підприємства, створені в тій або іншій країні, маючи у своєму розпорядженні величезні кошти, можуть створити потужну конкуренцію місцевим національним компаніям і підприємствам, видавити їх з внутрішнього ринку.

В пострадянських країнах приватний капітал (як національний, так й іноземний) не йде у високотехнологічні галузі з довгостроковим виробничим циклом, високими ризиками щодо майбутньої рентабельності та можливостей збуту високотехнологічних товарів. Таке становище речей можна пояснити тим, що в умовах «відкритої економіки», тобто низьких митних тарифів на імпортовані (що призводить до насичення внутрішніх ринків іноземними товарами), приватний бізнес в пострадянських країнах не має стимулів вкладати кошти у високотехнологічні галузі виробництва у себе на батьківщині. В цьому зв'язку, відомий російський економіст С. Меньшиков, характеризуючи представників російського бізнесу, відмічав, що «російський капіталіст, як правило, орієнтується на надшвидке збагачення, його мало цікавлять підприємства і проекти, які потребують довгострокових інвестицій з тривалим строком віддачі, він бажає максимуму прибутку в короткостроковому аспекті. Це неминує породжує тенденцію до захоплення високоприбуткових ніш, до монополізму, до технічного застою» [9, с. 8]. Ці слова С.Меньшикова можна віднести на рахунок більшості членів «бізнес-еліт» пострадянських країн.

Таким чином, приватний сектор, який виник в пострадянських країнах внаслідок хижачької приватизації, не став тим фактором, який міг би забезпечити створення сучасної високотехнологічної і процвітаючої економіки в цих країнах. Єдиний засіб для них провести модернізацію, скоротити

постійно зростаючий економічний і технологічний відрив від розвинених держав – це задіяти державні важелі регулювання та інвестування економіки з метою використання та мобілізації всіх національних ресурсів розвитку, зокрема, шляхом введення жорсткого валютно-фінансового контролю, спрямованого на припинення відтоку капіталів за кордон, ліквідацію в країні офшорного бізнесу, а також на посилення державної підтримки своїх національних товаровиробників, субсидуючи експорт і обмежуючи некритичний імпорт. Зокрема, зразком для пострадянських країн могла б бути модель державного капіталізму, який є характерним для нових індустріальних країн. Ця соціально-економічна модель забезпечила швидкий економічний розвиток Японії в 1950-70 рр. минулого століття, а пізніше – Південної Кореї, Малайзії, Тайваню, Китаю. Досвід країн Східної Азії свідчить про те, що весь процес створення їх сучасної конкурентноспроможної промисловості, їх широкий вихід на світові ринки відбувалися в умовах найактивнішого державного регулювання і загальнонаціонального планування [10, р.2-25]. В умовах глобалізації зміцнення і розвиток державного виробничого сектору може бути запорукою того, що країна не втратить своєї економічної незалежності. Крім того, в умовах глобалізації, загострення екологічної і ресурсної кризи поняття «ринкова економіка» набуває зовсім іншого змісту, ніж у період відносно вільного доступу до світових непоновлюваних ресурсів. «Чисто» ринкова економіка можлива лише теоритично, за умови абсолютно вільного доступу до таких факторів виробництва, як земля та природні ресурси. Коли в результаті зростання населення та невинно зростаючих темпів споживання виникає загроза нестачі землі, коли більша частина природних ресурсів буде вичерпана, попит на них зросте, і ці фактори виробництва неминуче стануть об'єктом суворого державного регулювання. Таким чином, роль держави в економічному житті в майбутньому повинна ще більше зростати, якщо людство бажає подолати екологічні загрози його існуванню. Сучасна ринкова модель з її орієнтацією на безмежне зростання споживання повинна поступитися місцем такій моделі, в якій ще більше посилиться роль державного регулювання і соціалізації економіки.

Список використаних джерел і літератури

1. Spence M. The Impact of Globalization on Income and Employment / Michael Spence // Foreign Affairs. 2011. Vol.90. № 4. P. 28-41.

2. Basso G. The Effects of the Recent Economic Crisis on Social Protection and Labour Market Arrangements Across Socio-Economic Groups // *Intereconomics. Review of European Economic Policy*. 2012 Vol. 47. № 4. P.217-223.
3. Magdoff F., Foster J. B. Stagnation and Financialization // *Monthly Review*. New York. 2014. Vol. 66. № 1 P. 1-24.
4. Buras P. Vor einer historischen Probe // *Osteuropa* 2016. Heft 1-2. S.177-190.
5. Schulz J. Peripherer Kapitalismus // *Osteuropa*. 2010. № 6. S.47-60.
6. Plociennik S. Auswege aus Polens Entwicklungsfalle // *Osteuropa* 2016. Heft 6-7. S.67-81.
7. Casdorff S.-A. Macron bestimmt den Gang der Diskussion // *Der Tagesspiegel*. 18.04.2018. URL: <https://www.tagesspiegel.de/politik/casdorffs-agenda-macron-bestimmt-den-gang-der-diskussion/21186418.html>
8. Appenzeller G. Als hätte man aus der letzten Osterweiterung nichts gelernt // *Der Tagesspiegel*. 06.02.2018. URL: <https://www.tagesspiegel.de/politik/eu-beitritt-von-serbien-und-montenegro-als-haette-man-aus-der-letzten-osterweiterung-nichts-gelernt/20929596.html>
9. Меньшиков С.М. Анатомия российского капитализма. М. : «Международные отношения», 2004. 428 с.
10. Inoue R., Kohama H., Urata S. Industrial Policy in East Asia. Tokyo, Japan External Trade Organization (JETRO), 1993. 276 p.

УДК 94:327

Ціватий В.Г.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА І МОДЕЛЬ ДИПЛОМАТІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В УМОВАХ ПОЛІЦЕНТРИЧНОГО СВІТУ (2009-2018 рр.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ТА ДИСКРЕТНИЙ ДИСКУРСИ

У статті проаналізовано основні напрями зовнішньої політики Європейського Союзу (2009-2018 рр.) та етапи формування його дипломатії в умовах глобалізації. Особливу увагу приділено інституціональному розвитку, здобуткам, проблемам і перспективам Європейської служби зовнішньої діяльності (ЄСЗД).

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, дипломатична служба, модель дипломатії, інститути дипломатії, Європейський Союз, Європейська служба зовнішньої діяльності (ЄСЗД).

Циватый В.Г. Внешняя политика и модель дипломатии Европейского Союза в условиях полицентричного мира (2009-2018 гг.): институциональный и дискретный дискурсы.

В статье проанализированы основные направления внешней политики Европейского Союза (2009-2018 гг.) и этапы формирования его дипломатии в условиях глобализации. Особенное внимание уделено институциональному развитию, достижениям, проблемам и перспективам Европейской службы внешней деятельности (ЕСВД).

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, дипломатическая служба, модель дипломатии, институты дипломатии, Европейский Союз, Европейская служба внешней деятельности (ЕСВД).

Tsivatyi V. Foreign Policy and the Model of European Union diplomacy in a Polycentric World (2009-2018): the Institutional and Discrete Discourses.

The article deals with the analysis of the main directions of the foreign policy of the European Union (2009-2018) and of the formation stages of its diplomacy under conditions of globalization. It is also focused on the institutional development, achievements, problematic issues and prospects of the European External Action Service (EEAS).

Keywords: foreign policy, diplomacy, institutionalization, diplomatic service, model of diplomacy, institutions of diplomacy, European Union, European External Action Service (EEAS).

Європейський Союз – це досить складний історико-політичний об’єкт, в якому суміщено 28 суверенних держав і європейські владні інститути з наднаціональними повноваженнями. На сьогодні ЄС не можна назвати глобальним актором, який виступає на міжнародній арені з єдиновизначених позицій і «говорить одним голосом – співзвучно». На міжнародній арені в різних інстанціях від його імені виступають різні інституції – Європейська комісія (ЄК), Європейський центральний банк (ЄЦБ), Голова Європейської ради, Високий представник ЄС із зовнішніх справ та безпекової політики та ін. Зрозуміло, що таке розмаїття інституційних акторів не має можливості представляти інтереси Євросоюзу одночасно й на рівних. Саме тому в кожному

конкретному випадку відповідні функції делегуються, формально чи не формально, одному чи декільком агентам (інституціям) [1, с. 26-29].

Інтеграція у сфері зовнішньої політики та безпеки є одним з найбільш амбітних і водночас найбільш суперечливих вимірів інтеграційних процесів в Європейському Союзі, що відповідно має свої історичні інституційні традиції [2, с. 268-274; 3].

З самого початку зовнішня політика і дипломатія були відокремлені від загального кола сфер європейської інтеграції, оскільки до них не можливо було застосувати модель наднаціональної комунітаризації, тобто передачі окремих повноважень на рівень наднаціональних структур. Зовнішньополітична інтеграція розвивалась шляхом створення власних механізмів та процедур із залученням комунітарних органів ЄС, але при збереженні ключової ролі держав-членів у процесі прийняття зовнішньополітичних рішень і рішень у політико-дипломатичній сфері.

Разом з тим, логіка інтеграції зовнішньої політики в Євросоюзі вибудовувалась навколо ідеї становлення і підтримання уніфікованого зовнішньополітичного позиціонування ЄС, його автономної міжнародної суб'єктності та здатності «говорити одним голосом». А для цього необхідне не лише посилення солідарності держав-членів у визначених питаннях відносин із зовнішнім поліцентричним світом, але й запровадження певного ступеню централізації процесу прийняття спільних рішень, в тому числі шляхом створення інституційних механізмів, здатних здійснювати агрегацію позицій національних держав та ретранслювати її назовні в якості спільної позиції Євросоюзу [1, с. 26-29; 4; 5].

Протягом багатьох років ці функції виконували держави, головуючі в Європейській Раді. З набуттям чинності Амстердамським договором деякі повноваження із забезпечення єдності представництва ЄС у зовнішніх зносинах були надані Високому представнику з питань спільної зовнішньої та безпекової політики, хоча головну роль у формуванні та реалізації зовнішньополітичного порядку денного продовжували відігравати головуючі держави. Поряд з цим, взаємодія із міжнародними партнерами у питаннях, віднесених до комунітарного рівня, відбувалась під проводом Комісії Європейського Союзу, перед усім Комісаром із зовнішніх справ.

Така інституційна дисперсія зовнішньополітичних функцій обмежувала ефективність та послідовність діяльності ЄС на міжнародній арені. Тому формування більш злагодженого та цілісного механізму здійснення спільної зовнішньої політики стало одним із головних завдань в ході вироблення

Європейської Конституції, підготовка проекту якої покладалась на Європейський Конвент. Саме в ході дискусій у Конвенті у 2002-2003 роках з подачі представника Німеччини, тодішнього державного секретаря МЗС ФРН Гюнтера Плойгера виникла ідея створення окремого органу, покликаного посилити координацію зовнішньополітичної діяльності ЄС, а з нею і вплив євроінтеграційної спільноти у світі.

У результаті, у тексті Європейського Конституційного договору містилось положення про заснування Європейської служби зовнішньої діяльності (ЄСЗД). Однак, відхилення цього документа на референдумі у Франції та Нідерландах відтермінувало реалізацію цього положення. Підготовка та набуття чинності Лісабонського договору знов винесли на перший план питання координації зовнішньої політики Союзу, а з ним і ідею створення ЄСЗД. Але у статті 27 остаточного тексту Лісабонського договору (аналогічно до статті III-296 Конституційного договору) були прописані лише загальні формулювання: «При здійсненні своїх повноважень Високому представнику буде сприяти Європейська служба зовнішньої діяльності. Ця служба буде працювати у співробітництві з дипломатичними відомствами держав-членів та включатиме посадовців з відповідних департаментів Генерального Секретаріату Ради та Комісії, а також персонал, делегований від національних дипломатичних відомств держав-членів. Порядок організації та функціонування Європейської служби зовнішньої діяльності має бути встановлений рішенням Ради. Рада має діяти на підставі пропозицій Високого представника після консультацій з Європейським Парламентом та після отримання згоди Комісії». Тобто договір фіксував лише сам факт становлення ЄСЗД, тоді як її конкретні повноваження та конфігурація мали бути визначені згодом.

Парадоксально, але попри загальновизнану необхідність у формуванні цієї структури, її започаткування супроводжувалось бурхливими дискусіями щодо її статусу та повноважень, що, втім, є цілком звичним явищем для брюссельської бюрократії. Ключову роль у цих дискусіях відігравали головуючі у 2009-2010 роках держави, – Швеція та Іспанія – провідні держави-члени ЄС, які мають найбільший вплив у процесі прийняття рішень, – Франція, Великобританія та Німеччина – Європейська Комісія на чолі з Жозе Мануелем Баррозу та, звісно, новопризначений Високий представник ЄС із зовнішніх справ та безпекової політики Кетрін Ештон, яка мала очолювати нову структуру.

Ці дискусії призвели до ухвалення Європейською Радою 26 липня 2010 року базового рішення щодо порядку організації та функціонування ЄСЗД. Цим рішенням визначались основні юридичні рамки, організаційна будова та ключові функції нового органу. Але засади роботи Служби, викладені у базовому рішенні, не створювали чітких і вичерпних умов її функціонування. Низка аспектів як процедурного, так і практичного характеру залишились без однозначного трактування і повинні були вироблятися безпосередньо у процесі діяльності.

З одного боку, така особливість є цілком іманентною для європейської інтеграції взагалі, яка являє собою безпрецедентний політичний експеримент, що не має прямих історичних аналогів, а тому повинен винаходити інноваційні рішення, оптимізація яких відбувається в ході практичного функціонування і займає, як правило, певний час. Але, з іншого, відсутність остаточної позиції щодо деяких аспектів роботи ЄСЗД або її неоднозначне формулювання відображає наявні протиріччя між провідними учасниками переговорного процесу, розв'язання яких відкладається до того, поки зацікавлені сторони не знайдуть прийнятний компроміс.

Більшість цих протиріч пов'язана з тим, що початковий задум поєднання всіх зовнішньополітичних функцій в одному органі зачіпав інтереси всіх без виключення учасників євроінтеграційних процесів – як комунітарних інституцій, так і держав-членів. По суті, він являв собою інструмент реконфігурації усталеного інституційного механізму реалізації спільної зовнішньої політики ЄС, а з ним і всієї євроінтеграційної архітекτονіки. Це не могло не викликати закономірних складнощів, які проявилися ще на етапі становлення ЄСЗД і супроводжують її діяльність й до сьогодні [6, с. 187-194].

ЄСЗД не має чітких, юридично закріплених функцій, повноважень та обов'язків. Але з положень основних документів випливають дві ключові функції ЄСЗД – ініціативна та координаційна. Причому міждержавний характер зовнішньополітичної інтеграції дотримується неухильно, адже новому дипломатичному органу формально не передається політична компетенція у жодній із сфер зовнішньої політики. Фактично, ЄСЗД виходячи з установчих документів створюється як інструмент виконання попередньо узгоджених державами цілей у певних напрямках зовнішньої політики.

Тому ініціативна функція Служби обмежена лише наданням пропозицій в рамках мандату Ради, тоді як центральне місце відводиться координаційній функції, яка полягає у забезпеченні злагодженості та послідовності у реалізації спільної зовнішньої політики.

Щодо перспектив ЄСЗД на перший план виноситься її спроможність здійснювати стратегічне планування зовнішньої політики ЄС, від чого, вочевидь, залежатиме її загальна ефективність та місце в євроінтеграційній архітектурі [7, с. 433-453].

За своїми функціональними якостями ЄСЗД не може вважатися дипломатичною службою «у чистому вигляді». До її повноважень належить координація сфер, які не є типовими для дипломатичного відомства (кризове регулювання, планування цивільно-військових операцій), при тому, що вона позбавлена низки «класичних» для нього функцій, в тому числі функцій консульської підтримки та візового забезпечення, які держави-члени категорично відмовляються включати до компетенції Служби.

Ключова для будь-якого міністерства закордонних справ представницька функція також включена до компетенції ЄСЗД у обмеженому вигляді. Тому більш справедливо буде характеризувати ЄСЗД як інноваційний, експериментальний орган зовнішньої політики інтеграційного об'єднання, покликаний синтезувати позиції його учасників, оптимізувати наявні в нього засоби і виступати від його імені у взаємодії із зовнішнім світом, не підміняючи при цьому первинних функцій національних дипломатичних відомств.

Якщо у функціональному відношенні ЄСЗД являє собою інтеграційний експеримент, то в організаційному плані ця Служба поєднує в собі, з одного боку, ознаки дипломатичного відомства, а з іншого, корпоративні практики Єврокомісії. Як і класичне дипломатичне відомство ЄСЗД складається з центрального апарату та мережі закордонних делегацій. Центральний апарат має складну розгалужену структуру.

Найбільш інноваційним є кадровий аспект діяльності ЄСЗД. Процес відбору та призначення персоналу ЄСЗД відбувається на конкурсній основі, а не шляхом національного делегування чи призначення, що є безпрецедентним випадком для євроінтеграційної спільноти.

Кадрові конкурси проходять у три етапи: спочатку збираються заявки від якнайбільшої кількості кандидатів, потім відбираються кращі кандидатури, з якими проводяться співбесіди, і обрані призначаються на посади рішенням Високого представника.

Формально набір персоналу не регламентується кількісними національними квотами, але на практиці призначення відбуваються з дотриманням рівного географічного та гендерного представництва. На відмінний від дипломатичного статус представництв ЄС вказує навіть їхня

назва – вони є не посольствами і не місіями, а саме делегаціями, що відображає їх специфічне положення.

В організаційному відношенні ЄСЗД, незважаючи на серйозні труднощі, вдалось налагодити прийнятну модель роботи, але для повної її оптимізації необхідні подальші вдосконалення, які, напевно, займуть ще не один рік.

Наразі організаційний потенціал Служби дозволяє виконувати лише поточну координацію зовнішньої політики, причому головним чином за рахунок вироблення більш-менш злагодженого формату співпраці на місцях між делегаціями ЄС та посольствами держав-членів, а також створення власної системи документообігу. Але для реалізації свого основного завдання політичної координації у стратегічній перспективі ЄСЗД бракує ресурсів, що, зрештою, є питанням не лише до самої Служби, але й до інших комунітарних інституцій та держав ЄС.

Безсумнівно, взаємодія з державами-членами є ключовою ланкою у роботі ЄСЗД, оскільки саме від політичної волі держав залежить реальна спроможність Служби відігравати вагомий роль на міжнародній арені. Ця взаємодія має два умовні виміри – політичний та бюрократичний.

Перший відображає процес узгодження конкретних питань спільної зовнішньої політики ЄС, другий стосується процедурних та представницьких питань в рамках такого узгодження і презентації спільних позицій. В цих вимірах подекуди діє відмінна логіка, оскільки держави можуть сприяти посиленню ЄСЗД заради зміцнення глобальної ролі ЄС, але водночас прагнути до утримання авторитету власних міністерств закордонних справ.

Згідно з базовим рішенням, персонал ЄСЗД має виконувати свої обов'язки виключно в інтересах Союзу і не має ані просити, ані приймати інструкції від будь-якого уряду, владного інституту, організації чи особи за межами ЄСЗД та від будь-кого, окрім Високого представника. Разом з тим, в рішенні зазначається, що делегації Союзу мають працювати у тісній кооперації з дипломатичними службами держав-членів та ділитись з ними інформацією.

Отже, питання взаємодії ЄСЗД з державами-членами також не є юридично врегульованим – Служба повинна зберігати свою незалежність від національних урядів і при цьому тісно співпрацювати з дипломатичними відомствами країн ЄС. Знов-таки правила цієї взаємодії доводиться формувати в процесі практичної роботи [8].

Ситуація ускладнюється тим, що якість взаємодії на цьому рівні не є однорідною, а варіюється в залежності від політичних і практичних

преференцій держави. Однак, можна виявити деякі загальні тенденції, які характеризують взаємини між ЄСЗД та державами-членами в цілому.

Насамперед слід відзначити, що держави з самого початку прагнули забезпечити максимальне включення своїх представників до лав новоствореної структури для того, щоб мати прямий контроль за її діяльністю, особливо у пріоритетних для себе напрямках.

До того ж, усі держави ЄС схильні вбачати роль ЄСЗД як компліментарну по відношенню до національних дипломатичних відомств, так само, як вони вбачають у спільній зовнішній політиці ЄС «продовження та доповнення» власної національної політики.

Це означає, що вони очікують від Служби насамперед дипломатичного сприяння у просуванні власних зовнішньополітичних пріоритетів, розглядаючи її в якості своєрідного мультиплікатора власного впливу. Втім, на практиці розуміння компліментарності та здатність її втілювати у життя у різних держав виявляються відмінними.

Що стосується взаємодії центрального апарату Служби з національними міністерствами закордонних справ, то цілком очевидною є тенденція до поступового вироблення в них «інтеграційних рефлексів», тобто звички до попереднього узгодження позицій з іншими столицями та ЄСЗД перед оприлюдненням офіційний заяв та коментарів. І хоча поширення цієї тенденції на різні аспекти і напрямки спільної зовнішньої політики ЄС відбувається неоднаково, прогрес у цій справі дозволяє говорити про зменшення прямої конкуренції між Службою та державами принаймні у дискурсивному вимірі ЄЗБП.

Ще однією проблемою, яка на перших порах давалася взнаки, була недостатня прозорість у роботі Служби та несвочасне поширення інформації, необхідної для підготовки засідань Ради із зовнішніх справ, а також інформації від закордонних делегацій ЄС [5].

Взагалі, попри істотне звуження кола організаційних і бюрократичних проблем у взаємодії ЄСЗД з державами-членами, говорити про встановлення оптимального балансу цієї взаємодії ще зарано. Магістральним на цьому рівні залишається питання політичної ролі ЄСЗД у формуванні та здійсненні спільної зовнішньої політики ЄС.

Бачення цієї ролі в багатьох країнах ЄС ще не є остаточно сформованим, і результат цього процесу у великій мірі залежить від трьох факторів: по-перше, прагнення держави до посилення ЄС як глобального актора, по-друге, оцінки того, як функціонування ЄСЗД сприяє чи не сприяє реалізації цього прагнення,

і по-третє, реальної користі, так би мовити «доданої вартості» від роботи цієї структури для зовнішньополітичних пріоритетів держав [9].

Однак, для забезпечення такої «доданої вартості» ЄСЗД повинна мати можливості для здійснення самостійного курсу, які, в свою чергу, визначаються політичною волею держав.

Утім, навіть у такому замкненому колі ЄСЗД вже вдалось окреслити свою нішу у комплексі зовнішньої політики євроінтеграційної спільноти, і цілком очевидно, що у цьому комплексі Служба не здатна взяти на себе функції національної дипломатії.

За такого стану речей, на перший план виходить спроможність ЄСЗД знаходити баланс між різними групами держав-членів ЄС, не перетворюючись на всього лише додатковий інструмент зовнішньої політики великих держав, але й не виступаючи засобом обмеження їхніх політичних стратегій.

Отже, система координації дипломатичної служби Європейського Союзу у 2017-2018 роках стала більш ефективнішою, особливо щодо прийняття оперативних рішень і розширення сфери її повноважень.

Варто також відзначити подальший інституціональний розвиток і трансформацію концептуальних засад нової дипломатичної служби ЄС, що відбувається через зміни в структурі європейських політичних механізмів у формуванні нових інституційних зв'язків у форматі гарантування європейської та світової стабільності.

Фундаментальною особливістю забезпечення діяльності нової дипломатичної служби Європейського Союзу є цілковита відповідність діяльності її інститутів європейським демократичним цінностям, що ґрунтуються на основних принципах і нормах міжнародного права.

Нова дипломатична служба Європейського Союзу має великий інституціональний потенціал і відіграє важливу, а іноді й вирішальну роль у керуванні зовнішньополітичними процесами ЄС, сприяє покращенню ефективності координації його зовнішньополітичної та політико-дипломатичної діяльності.

Водночас, створення та функціонування Європейської служби зовнішньої діяльності є виявом тенденції до формування нової моделі дипломатичної роботи і дипломатичних практик, які можна назвати *інтегрованою дипломатією*.

Інтегрована дипломатія проявляється у трьох ознаках: поєднанні класичного переговорного типу відносин між державами з нормативно-ціннісними та економічним просуванням у взаємодії з недержавними акторами;

поєднанні в рамках єдиної стратегії політичних і практичних сфер зовнішньої політики, які раніше розвивалися в окремих форматах; поєднанні діяльності національних держав та інтеграційних інституцій.

Тобто інтегрована дипломатія означає рух до синтезу різних суб'єктів та об'єктів зовнішньої політики в рамках цілісної політичної стратегії та таким чином спрямована на подолання зростаючої за останнє десятиріччя (і не тільки в Євросоюзі) фрагментації зовнішньої політики.

Разом із тим, повноцінне інституціональне та інтеграційне оформлення цієї моделі ще попереду. Більшість аспектів діяльності ЄСЗД потребують належної оптимізації, усталення й дискретності.

Нинішній 2018 рік повинен стати періодом огляду та оцінки роботи Служби, для чого Високий представник має подати в середині року Оглядовий звіт щодо ЄСЗД, за результатами якого можливе прийняття рішень стосовно шляхів підвищення ефективності та удосконалення її організації й інституціональної структури.

Список використаних джерел і літератури

1. Ціватий В. Г., Громико О. А. Поліцентричність сучасного світоустрою: мегатренд ХХІ століття: (інституційний контекст) // Зовнішні справи. 2014. № 8. С. 26-29.
2. Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Київ, 2000. Вип.4. С. 268-274.
3. Black J. A History of Diplomacy. Reaktion Books, 2018. 312p.
4. Chekalenko L.D. Foreign Policy of Ukraine: monograph / Based on the scientific concept of Professor Lyudmyla D. Chekalenko / Scientific editor Rector of the Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine V.G. Tsivatyi. K.: «LAT&K», 2016. 294 p.
5. The EU Presence in International Organizations. Ed. by: Spyros Blavoukos and Dimitris Bourantonis. London, 2012. 221p.
6. Шаповалова О.І. Нормативна сила Європейського Союзу в Східній Європі // Науковий вісник Дипломатичної академії України. К., 2009. Вип. 15. С. 187-194.

7. Howorth J. Decision-making in security and defense policy: Towards supranational inter-governmentalism? // Cooperation and Conflict. 2012. Vol. 47, No. 4. P. 433-453.
8. International Relations. Edited by Stephen McGlinchey. Bristol, England, 2017. Part I: Diplomacy. P. 26-36.
9. The Performance of the EU in International Institutions. Ed by: Sebastian Oberthur, Knud Erik Jorgensen, Jamal Shahin. London, 2012. 336 p.

УДК 94 :327(44+430)

Митрофанова О.О.

СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ У СТАВЛЕННІ КРАЇН ЄС ЩОДО ВІДНОСИН З УКРАЇНОЮ ТА РОСІЄЮ

Стаття присвячена дослідженню особливостей становлення зовнішньої політики провідних держав ЄС щодо відносин з Україною та Росією. Вивчається позиція керівників провідних потуг щодо окремих аспектів співпраці з двома державами. Виокремлюється чинник впливу російської та української діаспори в країнах Заходу на сприйняття Росії та України. Стаття досліджує питання інформаційної війни та відповідей на виклики в цій сфері провідних країн ЄС. Аналізуються відмінності в підходах лідерів Франції та Німеччини стосовно Росії та України.

Ключові слова: *ЄС, інтеграція, НАТО, Німеччина, Росія, Україна, Франція.*

Митрофанова О.А. Общее и отличное в подходах стран ЕС относительно отношений с Украиной и Россией.

Статья посвящена исследованию особенностей становления внешней политики ведущих государств ЕС относительно Украины и России. Изучается позиция руководителей ведущих стран по отдельным аспектам сотрудничества с двумя государствами. Выделяется фактор влияния российской и украинской диаспоры в странах Запада на восприятие России и Украины. Статья исследует вопросы информационной войны и ответы на вызовы в этой сфере ведущих стран ЕС. Анализируются различия в подходах лидеров Франции и Германии в отношении России и Украины.

Ключевые слова: ЕС, интеграция, НАТО, Германия, Россия, Украина, Франция.

Mitrofanova O. Mutual and Different in the Leading EU states' Approaches towards Relations with Ukraine and Russia.

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of leading EU states foreign policy formation towards relations with Ukraine and Russia. The position of main leaders on certain aspects of cooperation with two states is studied. The influence of the Russian and Ukrainian Diaspora in Western countries on the perceptions of Russia and Ukraine is highlighted. The article deals with the information war issue and answers to the challenges in this sphere of the leading EU states. The differences in the approaches of leaders of France and Germany to Russia and Ukraine are analyzed.

Keywords: EU, integration, NATO, Germany, Russia, Ukraine, France.

Дослідження стратегічного курсу провідних країн ЄС щодо відносин з Україною та Росією становить актуальну та нагальну проблему історичних та політологічних досліджень. Україна має за мету вступити в Європейський Союз та наразі має статус асоційованого партнера ЄС. Врегулювання ситуації на Донбасі відбувається за нормандського формату за участю Франції та Німеччини, отже позиція цих впливових країн має особливу значущість для України. Історична ретроспектива допомагає краще усвідомити перебіг подій та опрацювання стратегічного курсу. Зокрема, знання історії російської «білої» еміграції у Франції певним чином пояснить впливи цього чиннику на відносини з Україною, так само як і порівняння історії російської діаспори з українською полегшує дослідження означеної проблеми. Історичні витоки становлення позицій провідних країн щодо відносин з Україною та Росією є метою дослідження, як і аналіз підходів ЄС на сучасному етапі. Дослідження питання інформаційної війни та відповідей на виклики в цій сфері провідних країн ЄС є серед завдань, тому що Україна вже зіткнулася з цим під час «газових війн», коли вона програвала Росії на інформаційному напрямкові. Зараз Україна змушена діяти в умовах активної дезінформації і поступово вчиться перетворюватися з об'єкта на суб'єкт світового інформаційного простору, таким чином аналіз підходів країн Заходу до інформаційних війн є важливим аспектом дослідження політики ЄС щодо Сходу Європи.

Становлення курсу провідних країн ЄС щодо України відбувалося під впливом декількох чинників, серед яких виокремимо історію взаємин кожної

країни з Російською імперією та СРСР та відсутність досвіду співпраці з Україною як незалежною державою, геополітичні інтереси кожної держави, які зіграли відповідну роль, як наприклад у зацікавленості Німеччини Україною, так і в обережності Франції стосовно нової незалежної держави. Історичний чинник справив певний вплив. Франція, Німеччина та Італія мали досвід відносин з Російською імперією та СРСР. Отже, Росія постала законною правонаступницею СРСР, тоді як Україна неочікувано зринула як країна зі значною територією та населенням з незрозумілим майбутнім та зовнішньополітичним курсом.

Журналістка А. Лазарева пояснює, що Україна для французів довгий час була terra incognita. Тривала бездержавність спричинила до відсутності яскравих символів, які давали б змогу миттєво відрізнити українців від інших. Цю ідентифікаційну невизначеність століттями експлуатує російський експансіонізм, виправдовуючи своє загарбництво українських територій [1].

Безумовно, в такій ситуації містився й певний гіпотетичний позитив – це можливість створювати власний імідж на міжнародній арені. Втім, скидається цей шанс було втрачено, тому що на сучасному етапі Україна сприймається, насамперед, як корумпована бідна країна, яку деякі французи зневажливо називають білою Африкою. Масове зубожіння населення, рівень зарплати та життя пересічного українця дають підстави до подібних порівнянь, хоча є суттєві відмінності з Африкою: в Україні є значна демографічна криза, водночас населення є високоосвіченим у загальносвітовому масштабі, тоді як в Африці населення зростає, а рівень освіти є невисоким.

Не варто забувати про чинник діаспори. У Франції нащадки білої російської міграції працювали над створенням позитивного іміджу Росії, тоді як на початку української незалежності українська діаспора була незначною і не такою активною як на сучасному етапі.

Більше ста тисяч українців мешкає у Німеччині. Втім, ця діаспора не є активною, тут немає великих українських організацій. Редактор часопису «Іміграда» Ольга Самборська пояснює, що справжніх українських інтелектуалів у Німеччині дуже мало, до того ж вони якось заглибилися в себе. Не дивно, адже не мають жодної підтримки з України. Діаспорські українці теж особливою взаємопідтримкою не виділяються. Тут кожен сам за себе. Може, приклад німців-індивідуалістів, які не вирізняються «чуттям єдиної родини». Є певний «прошарок» пристосованців: вони роблять маленькі події, концерти, але це нікому не цікаво [2].

Специфіку історичного чинника у підходах Німеччини до України пояснює відомий німецький історик і публіцист професор Карл Шлегель, зокрема, стриманість реакції багатьох німців на події в Україні спричинена німецьким "синдромом" чи "комплексом провини", який німці, за його словами, проєціюють на росіян. На його думку, німцям треба нарешті перестати ототожнювати Росію з Радянським Союзом, війну проти якого розпочала нацистська Німеччина, та звернути увагу на те, що поруч з росіянами є й інші народи, які перенесли жакливі страждання, у яких німці також винні. З іншого боку, професор вважає, що німцям притаманна певна сентиментальність в уявленнях про історію взаємовідносин між ними та росіянами. Врешті, професор зауважує, що його співвітчизникам варто бути реалістами та визнати, що настала нова доба і знову ведеться війна, причому не дуже далеко від Німеччини [3].

Історичний чинник відігравав та продовжує відігравати суттєву роль у польсько-українських взаєминах. Географічне розташування сприяло добрій обізнаності двох народів. Тривале існування у межах Речі Посполитої становить спільну історію двох держав. Факти існування української мови, релігійні та культурні основи України є відомими для поляків, тоді як для багатьох мешканців Західної Європи і після 27 років української незалежності відповідь на запитання щодо української мови, відмінної від російської, становить значні труднощі. Хоча, зворотнім боком медалі у двосторонніх стосунках є винесення розгляду історичних проблем на політичний рівень, що викликає охолодження відносин двох держав. Навіть історичні секції на польсько-українських конференціях є іноді доволі напруженими, у порівнянні з українсько-французькими чи українсько-німецькими конференціями. Втім, саме для Польщі стратегічне позиціонування України є важливим з огляду на власні геополітичні інтереси. Стабільна та демократична Україна є складовою стабільності на східному кордоні Польщі, тоді як військові дії на терені України та невизначене геополітичне майбутнє України є джерелом занепокоєння для польських владних еліт. Польський президент А. Дуда та інші польські високопосадовці неодноразово підкреслювали доцільність участі Польщі у врегулюванні ситуації в Україні, тоді як Польща є відсутньою в нормандському форматі.

Президент Польщі Анджей Дуда на засіданні Парламентської асамблеї НАТО 25-28 травня 2018 року у Варшаві оцінив Росію як найбільшу загрозу світові. Зокрема, він зазначив, що Росія є найбільшою загрозою для безпеки Європи та світу. Дуда вважає, що напад на Грузію у 2008 році, незаконна

анексія Криму та військове вторгнення в Україну у 2014 році є прикладами намірів Росії. До того ж, Росія дозволяє собі замаху з використанням хімічної зброї на території держав НАТО та втручання у демократичні процеси. Отже, на його думку, ці події є особливо небезпечними для Центральної та Східної Європи. Дуда підсумовує, що Росія ставить під сумнів міжнародний порядок, заснований на міжнародному праві та повазі до інтересів держав [4].

Історичний досвід поділів Речі Посполитої, в яких взяла активну участь Росія, спонукає Польщу до нагадування світовій спільноті про небезпеку сучасної російської політики щодо України.

Варто звернути увагу на те, що західноєвропейський політичний істеблішмент не передбачав раптового зникнення з міжнародної арени потужного супротивника західного табору – Радянського Союзу. Кінець біполярного ладу зумовив нагальну потребу трансформування існуючої системи європейської безпеки. До акторів європейського стратегічного простору долучився новий неочікуваний та непередбачуваний суб'єкт (а, отже, гіпотетично – небезпечний) – незалежна Україна.

Спочатку навіть припущення можливості зникнення СРСР з політичної мапи викликало у західних суспільствах і політикумі побоювання настання хаотичності у міжнародних відносинах.

Зринутий на Заході синдром “ядерної загрози” визначально позначився на ставленні західної спільноти до утворення на теренах колишнього Радянського Союзу нових країн, а особливо – незалежної України. Позиція країн Заходу на початку 90-х рр. до української держави, як відомо, була загалом стриманою – Україна сприймалася через призму наявності ядерної зброї, Чорнобильської АЕС і, взагалі, потенційно конкурентоспроможної країни.

Збіг позицій провідних країн ЄС виявляється у сприйнятті Росії як глобального актора, члена Ради безпеки ООН, з яким потрібно шукати компроміс у вирішенні глобальних проблем сучасності. На початку становлення української незалежності Україна сприймалася переважно як джерело потенційних безпекових проблем, поставало питання статусу поділу Чорноморського флоту, статусу Криму, долі ядерної зброї. Втім, сама територія України та кількість її населення 52 млн. у 1991 році, значно більші, ніж, наприклад, балтійські країни, змушувало світову спільноту цікавитися напрямками розвитку нашої держави. Провідні країни ЄС у 90-х роках ХХ ст. сподівалися на демократичні перетворення у Росії, транспарентність та розвиток громадянського суспільства. Українська політика багатовекторності

була незрозумілою для країн Заходу, так само як і вакуум безпеки, який відчувала Україна, поступово опиняючись затиснутою у геополітичні лещата між двома оборонними блоками: НАТО на Заході та Ташкентським договором колективної безпеки на Сході. Занепокоєння певних українських експертів з приводу нестабільної безпекової ситуації України викликало, з одного боку, здивування їхніх західних колег на міжнародних конференціях, які наголошували, що Україні ніхто не загрожує, з іншого, небажання західних країни дратувати та провокувати Росію. Отже, певні українські концепції доцільності вступу в НАТО наражалися на прохолодну реакцію з боку країн НАТО, які радили Україні зосереджуватися на розбудові нейтралітету, або блокували просування України до НАТО - як під час Бухарестського саміту НАТО 2008 року.

В аналітичних колах західних країн розвивається теза, що Україна є перехрестям різних цивілізацій, отже може відігравати роль своєрідного моста між Заходом та Сходом. Втім, не зауважувалося, що на загал міст є конструкцією, яку прагнуть покинути якнайшвидше, щоб опинитися на стабільному ґрунті.

Одним з ключових аспектів формування стратегій провідних країн ЄС щодо Росії та України був безпековий. Зокрема, на момент української незалежності світовий клуб ядерних держав був доволі обмеженим. Успадкування Росією ядерного потенціалу СРСР, згідно позицій потужних європейських держав, було легітимним. Втім, розташування на території незалежної України ядерного арсеналу, третього у світі за своєю гіпотетичною потужністю, викликало неабияке хвилювання світової спільноти. Водночас, Франція, третя ядерна потуга світу, ставилася негативно до наявності ядерної зброї на території України. Безумовно, це викликало логічне питання контролю ядерної зброї на території України, її використання та обслуговування. Втім, не варто забувати й про силові детермінанти, які панують на світовому стратегічному просторі, ядерні країни не бажали приймати до своїх лав нового неочікуваного члена. На початку 90-х років XX ст. світ ще був далеко від проблем активного розширення ядерного клубу та проблем ядерної програми у Північній Кореї. Отже, стратегія провідних країн ЄС щодо ядерної зброї на території Росії та України була цілком відмінною: визнання Росії легітимною спадкоємницею ядерної зброї СРСР та активне заохочування України до набуття без'ядерного статусу в обмін на гіпотетичну допомогу та визнання.

Україна пройшла процес денуклеаризації, а провідна ядерна країна ЄС – Франція, приєдналася до підписантів Будапештського меморандуму. У 2014

році, зіткнувшись з агресією Росії на власній території, Україна цілком відчула на власному досвіді недовіру даного документу, на міжнародних конференціях цей меморандум тлумачиться по-різному не тільки міжнародними, але й вітчизняними експертами, що тільки загострює питання його цінності, юридичної сили та доцільності.

Водночас, питання ядерних технологій не обмежується лише дискусіями про колишню наявність ядерного арсеналу на території України. Чорнобильська катастрофа 1986 року асоціюється з Україною. Пересічні громадяни європейських країн цікавляться проблемами екології та захистом довкілля. Вони безпомилково визначають країну, в якій сталася аварія на ЧАЕС, таким чином Україна стала сумнозвісною у світі через ядерну катастрофу. Провідні країни ЄС не залишилися осторонь від спроб врегулювання проблеми. Необхідно підкреслити, що Франція є країною, яка активно розвиває ядерну енергетику заради власної енергетичної незалежності. За часткою атомної енергетики Франція займає перше місце у світі, а за кількістю енергії, виробленої атомними станціями, друге; 71,6 % електроенергії у Франції виробляється АЕС. Франція має 58 діючих ядерних реакторів.

Отже, цілком логічним є те, що саме Франція брала й бере активну участь у діяльності в зоні Чорнобиля. Наприкінці 2016 року французький консорціум «Новарка» добудував захисну арку над Чорнобильським саркофагом. Будівництво тривало 9 років та коштувало 1,5 млрд євро.

За фінансування уряду Франції компанія Tractebel Engineering опрацювала проєкт створення парку сонячної енергетики у зоні відчуження. Отриманої енергії від наземних сонячних панелей повинно вистачити на 200 тис. домогосподарств.

Франція надала 250 тис. євро для досліджень з перетворення зони відчуження на зону, де розвиватиметься альтернативна енергетика [5].

Німеччина надала біля 120 мільйонів євро для будівництва нового саркофагу на Чорнобильській АЕС. Втім, на відміну від Франції, Німеччина на тлі катастроф на Чорнобильській та Фукусімській АЕС запланувала позбутися ядерної енергетики. Отже, 6 червня 2011 р. на законодавчому рівні уряд Німеччини вирішив до кінця 2022 року закінчити виробництво ядерної енергії.

Міністр охорони навколишнього середовища, будівництва та безпеки реакторів ФРН Барбара Хендрікс у березні 2016 року перебувала на Чорнобильській АЕС, де оголосила, що вважає позицію українців продовжувати розвивати ядерну енергетику «тупиковою технологією з дорогим кінцем» [6].

Україно-німецька компанія *Solar Chernobyl* збудувала сонячну електростанцію у 100 метрах від нового саркофагу четвертого енергоблоку ЧАЕС. Підраховано, що кількість сонячного світла є такою ж, як на півдні Німеччини, 3800 панелей повинні забезпечити енергією поселення з 2 тисяч будинків. Було інвестовано в цей проект 1 млн євро, передбачено, що за сім років кошти окупляться [7].

Таким чином, питання безпеки ядерної енергетики асоціюється з вибухом у Чорнобилі. Провідні країни ЄС брали, беруть та братимуть участь у врегулюванні наслідків цієї катастрофи, йдеться, насамперед, про будівництво захисних споруд, але також і про наукові дослідження та розвиток альтернативної енергетики у Чорнобильській зоні. Франція, яка розвинула власну ядерну енергетику, зацікавлена в різноманітних проектах та вивченні Чорнобильського досвіду. Німеччина, для якої екологічні проекти є суттєвими, будучи економічною потугою ЄС має кошти для фінансування досліджень у Чорнобилі.

Втім, питання колишньої наявності ядерної зброї в Україні відходить у минуле для провідних потуг ЄС, нагадування про це з українського боку отримує у відповідь сумніви у гіпотетичній легітимності України на володіння арсеналом через отримання її у спадок від СРСР. Але агресія з боку одного з підписантів Будапештського меморандуму щодо України створює прецедент та становитиме приклад для роздумів будь якої держави, яка вирішуватиме або питання власної денуклеаризації, або доцільності набуття ядерної зброї.

Лідери провідних країн ЄС: канцлер ФРН А. Меркель та президент Франції Е. Макрон постійно наголошують на необхідності дотримання міжнародного права та врегулювання ситуації в Україні. Зокрема, 27 квітня 2018 р. під час візиту до США канцлер Німеччини Ангела Меркель заявила, що співпрацює зі США разом проти незаконних дій Росії, як, наприклад, анексія Криму та спричинена Росією ситуація на сході України та додала, що підтримує використання жорстких санкцій щодо Росії для забезпечення територіальної цілісності України. Це було її уточненням на запитання, чи побоюється вона, що США запроваджують надто жорсткі санкції щодо Росії, які серйозно шкодять і німецьким компаніям. На її думку "Принцип територіальної цілісності країни, як у випадку України, має бути підтриманий і забезпечений діями" [8].

А міністр закордонних справ Франції Жан-Ів Ле Дріан під час зустрічі з головою МЗС України Павлом Клімкіним 23 березня 2018 р. наголосив, що Франція підтримує суверенітет України та не визнає незаконну анексію Криму.

Він зазначив, що криза триває на сході України та кожного тижня призводить до жертв, а населення страждає від важких умов життя. Франція, яка разом з Німеччиною грає посередницьку роль, закликає Росію виконати Мінські угоди, особливо у сфері безпеки. Метою залишається загальне політичне врегулювання кризи [9].

25 травня 2018 р. Макрон перебував з першим офіційним візитом у Росії, де взяв участь у Петербурзькому міжнародному економічному форумі. На прес-конференції він заявив, що Європейський Союз не скасує антиросійських санкцій без прогресу в Україні. Макрон додав, що м'яч на полі Росії та України. Французький президент висловив сподівання, що можна досягти динамічного прогресу в регіоні. Макрон нагадав, що триває і робота у «нормандському форматі», так само як і його діалог з цього питання з канцлером ФРН Ангелою Меркель [10].

Втім, французький професор Філіпп де Лара вважає, що промови Е.Макрона у Росії під час Форуму сигналізують про кардинальну зміну зовнішньої політики Франції, що скидається на капітуляцію – чи то тимчасову, чи то остаточну [11].

Водночас французький політичний аналітик Лоран Шамонтен виокремлює внутрішній чинник, який впливає на французьку тактику щодо Росії. Він вважає, що участь Е. Макрона в економічному формі у Санкт-Петербурзі є демонстрацією незалежної позиції у відносинах із Росією, яка дає змогу надіслати сигнал тим, хто ностальгує за позаблоковою політикою, що вважалася фірмовим знаком Франції між 1960 та 1990 роками. Хоча таких людей, можливо, і не так багато, як дехто вважає, але зовсім ігнорувати їх не варто. На його думку, ймовірно, Макрон також хотів подати сигнал росіянам: «Ми готові вас приймати, якщо ви докладете зусиль у ситуації з Україною».

Отже, аналітик зауважує, що бізнесові кола отримали певні аванси, але й про необхідність дотримуватися санкцій також було сказано [12].

Між тим, 25 травня 2018 р. Нідерланди та Австралія звинуватили Росію в катастрофі МН17. Цей літак Малайзійських авіаліній, який прямував із Амстердама в Куала-Лумпур, було збито на сході України 17 липня 2014 року. 298 людей загинули. Країни Європейського Союзу не забарилися з реакцією, вони виступали одноголосно у справі про збиття літака рейсу МН17. Прикладом стала заява верховного представника ЄС із зовнішньої та безпекової політики Федеріки Могеріні. 28 травня 2018 року перед початком засідання європейських міністрів закордонних справ вона зазначила, що всі 28 держав-членів ще раз підтвердили свою повну підтримку останніх результатів цього

слідства й усіх зусиль, щоб виявити тих, хто це скоїв. ЄС закликає Росію взяти на себе цю відповідальність і долучитися до зусиль у встановленні винних [13].

Консалтингова фірма, «Rasmussen Global» заснована колишнім генеральним секретарем НАТО Андерсом Фог Расмуссеном, серед європейських лідерів виокремлює саме президента Франції Е. Макрона, який має сприяти врегулюванню ситуації в Україні для відродження європейського проекту. Керівник дослідження України в цій компанії Фабріс Потьер вважає, що Е. Макрон має необхідний політичний капітал, щоб допомогти вирішити цей конфлікт в Україні, що становить загрозу стабільності на континенті та є найважчим в Європі. Заради цього він повинен мати засоби для того, щоб тиснути на всі сторони, особливо на Росію, за допомогою сильних заходів.

Президент Франції може показати трансформаційну силу Європи своїм сусідам, припинити конфлікт, який вже забрав понад 10 000 життів, і дати Заходу можливість нарешті відкрити нову сторінку у відносинах з Росією. Тоді як залишення статус-кво замороженого конфлікту є небажаним.

Зокрема, аналітики консалтингової фірми, «Rasmussen Global» пропонують президенту Макрону низку заходів, серед яких:

- розгортання спостережних та миротворчих сил на сході України та включення Сполучених Штатів до Мінського процесу, з метою збільшення їхньої дипломатичної ваги;

- посилення санкцій проти Росії;

- розпочати перемовини щодо створення митного союзу між Україною та ЄС та збільшення фінансової підтримки Києву [14].

Ф. Рікар, заступник керівника міжнародної секції газети «Монд» підкреслив, що війна в Україні може стати поворотним моментом у тому, як Німеччина виконує свої обов'язки в Європі і у світі. Досі ця країна надавала перевагу своїм економічним інтересам, проповідувала діалог та відмовлялася від втручання. Порівняно з такою країною як Франція, Німеччина сприймалася як байдужа до питання глобальних криз. Але Німеччина усвідомлює, що вона не може залишатися байдужою, особливо, коли ці конфлікти відбуваються у країнах, які розташовані поряд. Спочатку Франція розглядала ситуацію в Україні на значній відстані. Ця країна менш залежна від російського газу і не має стільки ж справ як Німеччина в цьому регіоні. Швидше ослаблений на європейській арені, Франсуа Олланд брав дуже активну участь в деяких областях в Африці. Франція була активною на передовій у Малі та в Центральній Африці. Але Ф. Олланд шукав протягом декількох місяців

можливості, щоб залишатися, як і раніше, присутнім при розгляді української проблеми разом з Меркель [15].

Проблема інформаційної війни та дезінформації вже не є новою та неочікуваною для України. 10 років тому газова криза 2008-2009 рр. показала, що Україна повинна навчитися вести інформаційні війни та захищати свої національні інтереси, якщо не хоче грати принизливу роль „цапа відбувайла”.

Під час газової кризи позиції Росії та Газпрому були достатньо висвітленими в західній пресі, тоді як українські пояснення не знайшли в ній відбитку. Українські посольства залишилися достатньо пасивними, очікуючи вказівок з центру, тоді як представництва західних країн у Києві зіткнулися з доволі специфічними складнощами під час аналізу причин газової кризи. Наприклад, зрозуміти технічні аспекти було нелегко для дипломатів, що мають переважно гуманітарну освіту. Чи була Україна здатною перекрити постачання газу до Європи, тобто „закрити кран”, питання не з легких, відповідь на яке передбачає володіння технічними нюансами транзиту газу. Росія швидко звинуватила Україну в крадіжці газу. Ця версія миттєво розповсюдилася у світі і була підтримана деякими західними політиками.

У 2009 р. Росія, на відміну від енергетичної кризи, що відбулася на три роки раніше, приділила спеціальну увагу керуванню своєю зовнішньою комунікацією. Досконала кампанія пояснень, що надавалися спільно прем'єром В. Путіним та віце-президентом Газпрому О. Медведевим, були методами цієї діяльності в засобах масової інформації. Останній з перших днів кризи на початку 2009 р. здійснив ділові поїздки до декількох столиць. Хоча, у газовій кризі 2008-2009 рр. не було країн, що виграли: обидві держави втратили. Росія заплямувала свій імідж як надійного постачальника газу, а Україна - як надійної країни-транзитера. Але Україна, до того ж, програла інформаційну війну Росії. Втім, отримала досвід на майбутнє.

Перебіг подій показав, що й президент Франції Е. Макрон не залишився осторонь питання інформаційних війн та дезінформації. Під час власної передвиборчої президентської кампанії він став мішенню для інформаційних атак, а, отримавши найвищу посаду у країні, розпочав розбудову «четвертої армії», метою якої є інформаційна розвідка та захист власного інформаційного простору, а за потреби і проникнення у данні ворогів. Зокрема, поряд з ядерним стримуванням в оборонній стратегії Франції пріоритет надається кібербезпеці.

Розглянемо підходи та можливі відповіді на виклики інформаційної війни, запропоновані європейськими аналітиками. Зокрема, французький дослідник інформаційних інтернет-війн Жюльєн Носетті вважає, що засоби та

методи, які використовує сьогодні Росія в інформаційній війні, є класичними в тому розумінні, що вони не відрізняються від тих, які СРСР використовував проти Заходу: дезінформація, пропаганда, диверсії, продукування неправди. Кінцева мета також не змінилася: йдеться насамперед про те, щоб зруйнувати трансатлантичний зв'язок і паралізувати систему ухвалення рішень на найвищому рівні в найпотужніших західних країнах. Особливо ж мова про три потуги: США, Велику Британію та Францію – три ядерні держави, члени Ради безпеки ООН та НАТО. Щодо інструментів, яким Москва віддає перевагу, очевидно, що потенціал інтернету (соціальні мережі тощо) збільшує в рази території інформаційних війн за російським рецептом [16].

У світлі актуальності питання опрацювання стратегії відповіді на виклики інформаційної війни з'являються рекомендації європейських фахівців; зокрема, експерти Гаазького центру стратегічних досліджень радять не боятися закривати російські телеканали, коли на те є обґрунтовані причини, або через вимоги більшої прозорості в законодавстві ідентифікувати політиків, неурядові організації та інших гравців у західних суспільствах, котрі висловлюються від імені Росії [17].

Французький політолог Н. Тензер закликає бути уважними до ресурсів, що продукують дезінформацію, та залучати до дії правничі та операційні механізми, які дають змогу вираховувати їх та виводити на чисту воду за принципом називати і присоромлювати [18].

Втім, французький історик Франсуаза Том вважає, що інформаційні війни є суттєвою складовою російської політики, зокрема, ефективність російської дипломатії базується на тому, що, контактуючи з іншими державами, Росія прагне збудити найбрутальніший егоїзм, заохочує найбільш ксенофобний та обмежений націоналізм, зведений на ненависті до сусідів. Згідно неї, міжнародна політика для Путіна – це ланцюг спеціальних операцій. Тут немає місця дипломатії. Російською мовою це називається «гопничество». Йдеться про силові дії, форсовані прориви або ж підступні комбінації – про те, що породжує суміш КДБ та злочинного світу.

Дослідниця робить висновок, що нинішня пропаганда є значно ефективнішою за радянську. Путінська пропаганда немає позитивного елементу. Вона винятково негативна, навчає ненависті та зневаги до людства й таким чином забезпечує свою ефективність [19].

Водночас для багатьох фахівців характеризувати те, що відбувається в Україні становить певні труднощі. Зокрема, французький дипломат, професор Максим Лефевр в статті з красномовною назвою «Роз'єднаний Союз: розлами

Північ-Південь та Схід-Захід» пише про нормандський формат, утворений під час «донбаської війни» на сході України та про необхідність діалогу та стійкості в курсі Європи щодо Росії в «українській кризі».

Фахівець також вважає, що країни Центральної та Східної Європи, віддані союзу зі США, які їх заохочували вступити в євроатлантичні структури: ЄС та НАТО заради консолідації демократичного західного світу, особливо проти Росії. Але, на його думку, ці країни мають різні позиції щодо Росії: ідея-фікс балтійських країн, Польщі та Чехії - відчуття жаху щодо Росії, не розділяється іншими країнами, такими як Болгарія, Угорщина, Словенія та Словаччина, що, в свою чергу, є певним викликом для Західної Європи [20].

На думку колишнього керівника Фонду Ф. Науманна за свободу в Україні та Білорусі Міріам Космель, у Німеччині досі є грубі помилки що до того, на якому етапі німці перебувають та чого очікувати від В. Путіна. Насамперед, виокремлюється некоректне розуміння позиції та цілей сучасної російської влади. Це спостерігається у питаннях енергетики та проекту «Північний потік-2», а також під час обговорення санкцій через окупацію частини України. Хоча з початком анексії Криму та війни на сході України в жодної людини не мало б виникати питань, чому і для Німеччини, і для України та Європи так важливо стати енергетично незалежними. Тому єдність ЄС та дружні відносини зі США є вирішальними, заради цього потрібно працювати разом і не дозволяти собі грати один проти одного [21].

Показово, що французький фахівець із геополітики Жан-Сільвестр Монгреньє підтримує цю оцінку німецької політики; він вважає, що у справі появи нового газогону «Північний потік-2» німецький уряд гойдається між суперечливими інтересами: зміцнення власної системи енергетичного забезпечення і підтримка каналу співпраці з Москвою, незважаючи на нову холодну війну між Росією та Заходом, й усвідомлення значення міцної України, здатної відігравати роль буферної держави, що стримує ревізіоністську Росію. В Москві сподіваються, що Захід покине Україну наодинці із власною сумною долею, що відкриє нові можливості для російської влади. Згідно Монгреньє цей розрахунок хибний: Україна має геостратегічну цінність, що виходить за межі енергетичних аспектів [22].

Таким чином, при формуванні політики європейських країн неабияку роль зіграв історичний чинник та досвід співпраці з Росією-імперією, СРСР. Отже, Росія постала законною правонаступницею СРСР, тоді як Україна розглядалася як країна зі значною територією та населенням з незрозумілим майбутнім та зовнішньополітичним курсом. На початку 90-х рр. XX ст.

європейські країни були зацікавлені у набутті Україною без'ядерного статусу, тоді як із початком агресії Росії щодо України у 2014 році були неготові до цього сценарію, але розпочали діяльність у нормандському форматі заради врегулювання ситуації. Майбутнє політики країн ЄС щодо Росії та України значним чином залежить як від особистих політичних поглядів президента Франції та канцлера ФРН, які суттєво визначають зовнішньополітичний курс своїх держав, так і від депутатської більшості в країнах ЄС. Наразі Україна знаходиться на порядку денному провідних європейських потуг: питання корупції у державі, яка є асоційованим партнером ЄС, врегулювання ситуації з Росією та наслідки санкцій для національних економік країн ЄС є пріоритетними у політичних дебатах щодо України. Росія залишається суттєвим гравцем на європейському стратегічному просторі, хоча й є запровадженими санкції та лунають заклики до дотримання норм міжнародного права, лідери провідних європейських держав наполягають на необхідності продовження діалогу з Росією, тоді як певні політичні та бізнесові кола закликають власні уряди та керівників скасувати санкції проти Росії заради отримання зиску національними економіками.

Список використаних джерел і літератури

1. Лазарева А. Навшпиньки понад прірвою // Український тиждень. 2018. № 9-10 (537-538). С. 31.
2. Читайло О. Ольга Самборська: «В Німеччині жити легше, коли відмовишся від своєї ментальності». URL: <https://wz.lviv.ua/article/121951-olha-samborska-v-nimechchyni-zhyty-lehshe-koly-vidmovyshsia-vid-svoiei-mentalnosti>
3. Жолквер М., Соколовська Н. // Українська криза і німецький "комплекс провини" URL: <https://www.dw.com/uk/українська-криза-і-німецький-комплекс-провини/a-18125946>
4. Президент Польши потребовал от НАТО признать РФ самой большой угрозой для мира и сделать выводы. URL: <https://ukranews.com/news/565631-prezydent-polshy-potreboval-ot-nato-pryznat-rf-samoy-bolshoy-ugrozoj-dlya-myra-y-sdelat-vyvody>
5. Мацегора Е. Зона отчуждения – «чернобыльская мекка» или перспективный инвестпроект для международных компаний. URL: <https://realist.online/article/zona-otchuzhdeniya-chernobylskaya-mekka-ili-perspektivnyj-investproekt-dlya-mezhdunarodnyh-kompanij>

6. Берлін дасть Україні ще 19 млн євро на ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/berlin-dast-ukraini-shche-19-mln-ievro-na-likvidatsiiu-naslidkiv-chornobylskoi-katastrofy-112255.html><https://www.5.ua/suspilstvo/berlin-dast-ukraini-shche-19-mln-ievro-na-likvidatsiiu-naslidkiv-chornobylskoi-katastrofy-112255.html>
7. Мацегора Е. Зона отчуждения – «чернобыльская мекка» или перспективный инвестпроект для международных компаний. URL: <https://realist.online/article/zona-otchuzhdeniya-chernobylskaya-mekka-ili-perspektivnyj-investproekt-dlya-mezhdunarodnyh-kompanij>
8. Меркель підтримала захист України за допомогою жорстких санкцій проти Росії. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/merkel-ukraina/4368021.html>
9. Франция призывает Россию выполнить Минские соглашения, особенно в сфере безопасности, - глава МИД Ле Дриан. URL: https://censor.net.ua/news/3048729/frantsiya_prizyvaet_rossiyu_vypolnit_minsk_ie_soglasheniya_osobenno_v_sfere_bezopasnosti_glava_mid_le
10. Макрон після зустрічі з Путіним: ЄС не зніме санкції з Росії без прогресу в Україні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2468387-makron-pisla-zustrichi-z-putinim-es-ne-znime-sankcii-z-rosii-bez-progresu-v-ukraini.html>
11. Лара Ф. де. Що в біса сталося з Макроном? // Український тиждень. 2018. № 23(551). С. 44.
12. Лазарева А. Задобрити ведмедя // Український тиждень. 2018. № 22 (550). С. 26- 27.
13. МН17: Євросоюз закликає Москву визнати провину – Morepini URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29254593.html>
14. Pourquoi l'Ukraine devrait faire partie des priorités du Président Macron / Why Ukraine should move to the top of Macron's in-tray. URL: <https://rasmussenglobal.com/media/ukraine-macron>
15. Quelle réponse européenne à la guerre en Ukraine? URL: https://www.lemonde.fr/europe/chat/2014/08/29/quelle-reponse-europeenne-a-la-guerre-en-ukraine_4478874_3214.html
16. Носетті Ж. Росія розуміє інтернет як механізм асиметричної дії // Український тиждень. 2017. № 37 (513). С. 34.
17. Корбут А. Стабільно тривожні // Український тиждень. 2017. № 51 (527). С. 23.
18. Тензер Н. Ані президент, ані французькі міністри не мусять їхати до Санкт-Петербурга // Український тиждень. 2018. № 14 (542). С. 31.

19. Том Ф. Путінізм може пережити Путіна // Український тиждень. 2018. № 21 (549). С. 47.
20. Lefebvre M. L'Union désunie : les fractures Nord-Sud et Est-Ouest // Questions internationales. 2017. № 88. Р. 73.
21. Космель М. Кремль працює з усіма силами, які йдуть на контакт, для дестабілізації західних демократій // Український тиждень. 2017. № 36 (512). С. 37.
22. Монгреньє Ж.-С. Україна має геостратегічну цінність, що виходить за межі енергетичних інтересів ЄС // Український тиждень. 2018. № 20 (548). С. 30.

УДК 504.03:323.2(061.1ЄС)

Перга Т.Ю.

ЕКОЛОГІЧНІ ЦІННОСТІ В ПОЛІТИЦІ ЄС

У статті здійснено аналіз екологічних цінностей європейської цивілізації, унаочненням якої обрано Європейський Союз. Розглянуто три покоління екологічних цінностей і їх інтеграцію в політику Європейського Союзу.

Ключові слова: ЄС, екологічні цінності, цивілізація.

Перга Т.Ю. Экологические ценности в политике ЕС.

В статье осуществлен анализ экологических ценностей европейской цивилизации, наглядным примером которой избран Европейский Союз. Рассмотрены три поколения экологических ценностей и их интеграция в политику Европейского Союза.

Ключевые слова: ЕС, экологические ценности, цивилизация.

Perga T. Environmental Values in the Policy of European Union.

The article analyzes the ecological values of European civilization, which identifies the European Union. Three generations of ecological values have been investigated as well as their integration into the policy of the European Union.

Keywords: EU, ecological values, civilization.

В концепціях всесвітньої історії, розроблених у другій половині XX ст. як у Європі, так і за її межами (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі), європейська цивілізація постає як одна з низки локальних цивілізацій. Історично ядро європейської цивілізації формувалось в західній частині континенту, у регіоні, який сьогодні представлений країнами Європейського Союзу. З огляду на цей фактор, а також зважаючи на геополітичні реалії, ми робимо припущення, що ЄС унаочнює головні тенденції розвитку європейської цивілізації.

Керуючись системним підходом до визначення цивілізації, розглянемо європейську цивілізацію як інтегровану систему, частини якої визначаються відношенням між собою та до цивілізації як цілого. Дослідники другої половини XX ст. визначають головним інтегративним чинником цивілізації культуру. Наприклад, Ф. Бродель вважає, що цивілізація – це «простір», «культурний ареал», «збірка культурних характеристик і феноменів» [1]. Прочитуємо також визначення класика цивіліології кінця XX ст. С. Гантінгтона: «Цивілізація... найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів. Цивілізація – це найбільші «ми», усередині яких кожен відчуває себе в культурному плані як вдома і відрізняє себе від всіх інших «них» [2, с. 51]. І. Валлерстайн розглядав цивілізацію як «особливий взаємозв'язок світогляду, звичаїв, структур і культури (як матеріальної, так і «високої»), яка утворює своєрідне історичне ціле і співіснує (не завжди одночасно) з іншими різновидами цього феномена» [3].

Цінності є головним елементом культури, основою ціннісно-нормативного механізму, що регулює поведінку груп і спільнот. Суспільний характер цінностей виявляється в тому, що культура кожного суспільства має свою ієрархію цінностей, найбільш важливих та значущих цілей, визнаних у даному суспільстві. Г. Хофштеде, сучасний дослідник цінностей, переконаний, що цінності знаходяться на найглибшому рівні серед важелів прийняття рішень, бо саме вони визначають ідеологічні переконання індивідів та мотивацію їхніх вчинків. Відомий американський соціолог Т. Парсонс наголошує, що саме до цінностей звертаються люди для остаточного обґрунтування своїх дій. Цінності виходять за межі конкретних ситуацій (що можуть вирішуватися індивідом під впливом інтересів і переконань), бо визначають головні цілі й сенс життя [4]. У системі цінностей зафіксовані критерії, визнані суспільством або певною соціальною групою, на основі яких формуються спеціалізовані системи нормативного контролю, відповідні

суспільні інститути і ціленаправлені дії людей – як індивідуальні, так і колективні. Тому цінності мають безпосередній вплив на політику держав, визначаючи вектор їхнього розвитку у багатьох сферах.

Стрижнем європейських цінностей виступають ліберальні фундаментальні права і свободи людини, демократичні принципи державного устрою, а також правова і соціальна держава, які у другій половині XX ст. постали в якості принципів функціонування державних і політичних інститутів європейських країн та ЄС зокрема. Загострення екологічної ситуації наприкінці століття призвело до зростання ролі екологічних цінностей, які протягом двох останніх десятиліть перетворились на один з головних важелів прийняття рішень у Європейському Союзі.

Тому метою даної статті є вивчення ролі екологічних цінностей у політиці ЄС, що дозволить зробити певні висновки щодо ролі екологічних цінностей у розвитку європейської цивілізації.

Цей аспект розвитку Європейського Союзу є недостатньо дослідженим у сучасній вітчизняній і закордонній науковій літературі. Головна увага фахівців приділяється висвітленню різних аспектів функціонування ЄС, включаючи формування і реалізацію європейської екологічної політики. Зокрема вкажемо на праці М. Микієвича, Н. Андрусевича, О. Оліференко, Ю. Шемшученко, В. Степаненко, Ю. Морозової, А. Джордана, О. Дубовика, К. Куловесі, Д. МакГолдріка, М.Сансі, Н. де Седелір, Ф. Сендса, Т. Хартлі, Н. Хейга та ін. Щодо дослідження екологічних цінностей, то ця наукова проблема привернула увагу таких фахівців, як Є. Гірусов, О.Салтовський, Л. Юрченко, І. Крутя, І. Забеліна та багатьох інших, які розглядають їх в контексті проблеми екологічної свідомості та екологічної культури. Водночас системні дослідження екологічних цінностей у розвитку європейської цивілізації, зокрема Європейського Союзу, відсутні.

На відміну від традиційних цінностей сучасної європейської цивілізації, які формувалися протягом багатьох століть, екологічні цінності є досить молодими. Активний науковий пошук у цій царині стимулювала поява перших екологічних проблем у європейських країнах (транскордонне забруднення повітря та водного простору, кислотні дощі) в останній третині XX ст. Хоча в ЄС наразі не існує чітко структурованої системи екологічних цінностей, згідно нашого аналізу, варто виділити три групи.

У 1960-1970-х рр. сформувались екологічні цінності першого покоління (охорона біорізноманіття, екологічних систем і пустелі, водного і повітряного шару; мінімізація негативного впливу на здоров'я людини), які ми розглядаємо

як відповідь на розвиток індустріального суспільства, зокрема негативні наслідки для довкілля. Ці цінності відображені як у міжнародних документах з охорони довкілля (Стокгольмській декларації з навколишнього середовища, низці міжнародних конвенцій з різних сфер захисту довкілля, документах організацій системи ООН і міжнародних зустрічей, проведених під егідою цієї організації та різних установ), так і в документах (стратегіях, планах, програмах) багатьох країн світу.

Переосмисленню відношення людини до довкілля, зокрема зростанню розуміння реальної загрози глобальної екологічної кризи як прямого наслідку науково-технічного прогресу та необмеженого індустріального розвитку сприяла, перш за все, Конференція з навколишнього середовища, що відбулась у Стокгольмі в 1972 р. Вона заклала головні напрями розвитку міжнародної, регіональної і національної екологічної політики. У відповідності до її рішень у цьому ж році держави-члени ЄЕС ухвалили Декларацію щодо програми дій із навколишнього середовища. Також керівники урядів держав-членів ЄС прийняли рішення щодо компетенції союзу, яка включає в себе й екологічну сферу. Всі рішення в новій галузі діяльності базувались на статтях Римського договору 1957 р., які дозволяли його учасникам діяти у сфері, не зазначеній у цьому документі. Подібне розширення компетенції отримало назву ефект спілловера («spillover effect»), а нова сфера інтеграції почала регулюватися директивами. Крім того, спираючись на положення конституційних документів, практична діяльність ЄС в області екології почала будуватись на основі спеціальної середньострокової програми дій по відношенню до навколишнього середовища (на даний час Європейський Союз прийняв сім відповідних програм).

Перша така програма була прийнята у 1973 р. і стала першим офіційним документом, у якому сформульовані основні принципи європейської політики у сфері охорони навколишнього середовища. У цей період відбулось і становлення екологічних стандартів виробництва, які спрямовувались на профілактику забруднення на початковій стадії. Практичний вимір отримав принцип «забруднювач платить». Була прийнята низка директив: Директива Ради 75/440/ЄС про вимоги до якості поверхневих вод, призначених для забору питної води в державах-членах, Директива Ради 76/160/ЄС про якість води для купання, а також Конвенція про охорону дикої флори і фауни і природних місць проживання в Європі (1979 р.), Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.), Міжнародна угода по тропічній деревині (1983 р.). Законодавство ЄС цього періоду почало

регулювати виробництво і використання хімікатів, обмежило маркетинг і застосування деяких небезпечних речовин і препаратів, встановило процедуру контролю за відходами індустрії, закріпило процедури узгодження програм скорочення і можливого усунення забруднення, а також класифікації, упаковки і маркування небезпечних речовин, що підлягають реєстрації. На початку 1980-х рр. в ЄС розпочався перехід багатостороннього екологічного співробітництва на постійну міждержавну основу. Крім того, стартував процес віднесення до компетенції інституцій ЄС сфери охорони навколишнього середовища. На підтвердження цього зазначимо, що до 1987 р. Співтовариство прийняло понад 150 актів вторинного законодавства в сфері охорони довкілля.

Протягом 1986-1992 рр. відбулося закріплення компетенції Співтовариства в області навколишнього середовища в Єдиному Європейському Акті (ЄСА) і легітимація екологічної діяльності. У ЄСА з'явилась спеціальна стаття, присвячена цьому напрямку діяльності Співтовариства, хоча мова йшла лише про «дії», а не про «політику» або «стратегію». Засади цієї політики були закладені у Договорі про функціонування Європейського Союзу. У п.2 ст.191 визначено принципи, на яких базується екологічна політика: забруднювач платить, принцип запобігання і обережності. Цей договір у деяких своїх положеннях визначає компетенцію держав-членів у сфері охорони довкілля, які можуть фінансувати і здійснювати політику в сфері довкілля «без нанесення шкоди спільним заходам» [5]. Хоча перший принцип був впроваджений у діяльність співтовариства лише у 1987 р. у Договорі про заснування Європейського Союзу [6], необхідність його включення обговорювалась ще на засіданнях Ради Європи і Європейського Парламенту під час підготовки Першої програми дій з навколишнього середовища. Принцип запобігання і обережності був уведений в дію Маастрихтським договором (1992 р.) [7].

Водночас була суттєво розширена юридична база комунітарних заходів у галузі охорони довкілля. Було встановлено, що всі рішення в цій області приймаються на основі однаковості. Парламент підключається до прийняття рішень в порядку консультації. Наголосимо, що охорона навколишнього середовища є однією з областей, в якій повноваження розподілені між ЄС та державами-членами. Як підкреслив В. І. Лозо, у ЄСА були сформовані три основні принципи політики Співтовариства і держав-членів в області охорони навколишнього середовища: запобігання забрудненню, усунення забруднення біля його джерела, відшкодування збитків від забруднення тим, хто в ньому винен, в основі яких лежать екологічні цінності [8].

Внесення положень, що регулюють політику в сфері навколишнього середовища, до установчих договорів Європейського Союзу, сприяло не лише виникненню великої кількості норм вторинного права, а й інституційному розвитку ЄС. Це унаочнено у створенні спеціальних інституцій, які займалися питаннями охорони довкілля (наприклад, Європейське агентство з навколишнього середовища), а також у розширенні повноважень інших органів Союзу, їх ролі у захисті навколишнього середовища. Як підкреслив О. Вишняков, з моменту підписання Маастрихтського договору, ЄС поступово перетворюється в «екологічний союз» [9].

Друге покоління екологічних цінностей пов'язано з появою концепції сталого розвитку, яка була представлена на розгляд світової спільноти у 1992 р. на Конференції з навколишнього середовища і розвитку, що відбулась у Ріо-де-Жанейро. Сталий розвиток ґрунтується на принципах збалансування екологічного, економічного і соціального розвитку і збереження якісного довкілля не лише для сучасних, а і для майбутніх поколінь. У Європейському Союзі відповідні цінності відображені у П'ятій Програмі з навколишнього середовища «До сталості» (1993–2000 рр.), яка змінила акценти в екологічній політиці спільноти. Розпочався процес інтеграції сталого розвитку як до внутрішньої, так і до зовнішньої політики співтовариства. Він відображений у Лісабонській і Гетеборзькій стратегіях розвитку ЄС, документи «Європа-2020».

Спираючись на розширення варіантів вибору людини як головну цінність, концепція сталого розвитку передбачає участь людини у процесях, які формують сферу її життєдіяльності, включаючи модель економічного розвитку, сприяння прийняттю і реалізації відповідних рішень, контроль за їх виконанням. На думку С. Циганова, раціоналізм та індивідуалізм в економіці, в основі яких фактично лежить «модель економічної людини» А. Сміта, набули сьогодні надзвичайного розмаху, а їх дещо спотвореними наслідками стали масове надспоживання, всебічна комерціалізація, домінування меркантильних інтересів виробників над духовними ідеалами та екологічними цінностями [10]. На хибність та руйнівний характер такої моделі споживання вказує й Г. Колодко, доводячи, що така ціннісна поведінка не тільки посилює кризові стани, але й не дає очікуваного результату у плані задоволення особистих очікувань індивідуумів.

У цьому контексті сталий розвиток пов'язаний з екологічною модернізацією. Теорія екологічної модернізації зародилась у 1980-х рр. у закордонній історичній науці у рамках енвайронментальної соціології і представляє собою науковий напрямок, що займається пошуком оптимального

шляху розвитку індустріального суспільства з урахуванням екологічних викликів та потреб. Різні аспекти цієї теорії розкриті у роботах Ф. Буттала, С. Редкліфта, Т. Вудгейта, К. Харпера, У. Бека, Д. Белла, О. Яницького, М. Джоніка, Г. Монха, Т. Раннебурга, У. Сіммоніса, Д. Хубера, А. Мола та багатьох інших науковців. Беручи до уваги не лише економічний, а і духовний, і морально-етичний аспект екологічної модернізації, її можна розглядати як шлях переходу від екологічних цінностей другого покоління до екологічних цінностей третього покоління, під якими ми розуміємо перехід до сталого споживання, що має на меті обмеження індивідуальних і суспільних потреб заради збереження екологічного і ресурсного балансу не лише у поточний момент, а й у далекоглядній перспективі.

У Сполучених Штатах Америки концепція екологічної модернізації не отримала широкої підтримки в урядових і бізнес-колах. Протилежна ситуація спостерігається в ЄС. У деяких державах-членах ЄС (Скандинавські країни) сьогодні можна спостерігати тенденцію до прийняття рішень з дематеріалізації суспільного розвитку, що відкриває дорогу розвитку третьому поколінню екологічних цінностей. На наш погляд, ця відмінність пов'язана з тим, що центральним пунктом політичної культури США є цінність «свобода». Її практичний вимір передбачає повне вираження індивідуального споживацького смаку незалежно від держави. У цьому контексті заходи з охорони довкілля вбачаються обмеженням корпоративного або індивідуального вибору і свободи поведінки. На противагу, європейські соціальні демократичні традиції, зокрема забезпечення соціального благополуччя, розуміється як можливість свободи, адже у Європі свобода реалізується через державу. Відповідно захист довкілля тісно пов'язаний із забезпеченням спільного колективного благополуччя, яке забезпечує держава, у тому числі, шляхом реалізації екологічної політики.

Важливо наголосити, що у ЄС впровадження екологічних цінностей відбувається не лише на державному (наднаціональному рівні), тобто «зверху». Останніми роками усе більша кількість європейців починає розуміти важливість збереження природних ресурсів, екологічної ємності біосфери, декарбонізації розвитку, що унаочнено у впровадженні на побутовому рівні енерго- та ресурсозбереження, культури утилізації відходів, підтримці ініціатив з рециклінгу, розширенні вживання громадського транспорту та велосипедів. На це вказує також низка досліджень громадської думки, яка свідчить, що зростає кількість європейців, які підтримують екоцентричні цінності. Наприклад, опитування населення у 9 європейських країнах, здійснене у 2016 р. Нідерландами, дає цифру 40% [11].

Згідно до даних «Євробарометру» (дослідження громадської думки у 28 країнах-членах ЄС) за вересень 2017 р. понад дев'ять з десяти респондентів (94%) стверджують, що захист навколишнього середовища для них є важливим, і більше половини з них - 56% - що дуже важливим. Чотири з п'яти європейців дотримуються думки, що екологічні проблеми впливають на їх повсякденне життя і здоров'я; зокрема вони стурбовані впливом пластикових виробів, хімічних речовин, присутніх у повсякденних продуктах, а також зміною клімату, зростанням забруднення, збільшенням кількості відходів. 87% респондентів вважають, що вони можуть відігравати певну роль у захисті довкілля, що впливає на формування у них екологічної поведінки [12].

Сьогодні Європа постає не стільки географічним поняттям, скільки ціннісним, бо європейські цінності, включаючи екологічні, складають основні підвалини ліберально-демократичних інститутів західноєвропейського простору, кордони якого не обмежуються географічними ознаками приналежності країн до європейської частини світу. Європейські цінності, втілені та втілюються у багатьох країнах Америки, Азії, Австралії. Глобальний характер екологічних проблем зумовлює необхідність подальшого впровадження європейських екологічних цінностей, які мають стати фундаментальними цінностями усіх сучасних цивілізацій. Екологічні цінності сприяють формуванню екологічної свідомості як в осіб, що приймають рішення, так і у пересічних громадян, створюючи основу для інтеграції екологічних рішень у повсякденне життя і перехід до нового стилю життя. Інтеграція України до європейського простору ставить на порядок дня завдання більш широкого впровадження екологічних цінностей і розвитку екологічної культури, адже ідентифікація з європейською цивілізацією передбачає не лише теоретичний, а і практичний вимір.

Список використаних джерел і літератури

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV– XVIII ст.; пер. з фр. Г. Філіпчук. У 3-х т. К. : Основи, 1997.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : АСТ, 2003. 603 с.
3. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. 176 с.
4. Амельченко Н. Цінності об'єднаної Європи // Лабораторія законодавчих ініціатив. 2013. URL: http://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf

5. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FTXT>
6. Single European Act. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11986U/TXT>
7. Treaty on the European Union. URL: https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf
8. Лозо В.И. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза (концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС): Монография. Х. : Право, 2008. 368 с.
9. Vyshnyakov O.K., Yulinetska Y.V. EU Economic Law : Textbook. Odessa : Yurydychna literatura, 2011. 312 p.
10. Циганов С. А. Проблеми сталого розвитку у контексті неоліберальної моделі глобалізації // Економіка України. 2013. № 4. С. 4-13.
11. Citizens' images and values of nature in Europe A survey in nine EU Member States. URL: <http://themasites.pbl.nl/natureoutlook/2016/wp-content/uploads/2014/pbl-2016-citizens-images-and-values-of-nature-1662.pdf>
12. Attitudes of European citizens towards the environment. Special Eurobarometer 468. Summary. URL: https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf

УДК 330-341.1

Васильєв О.А.

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ЕВОЛЮЦІЇ ЄВРАЗІЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті аналізуються проблеми еволюції євразійської інтеграції на пострадянському просторі. Розглянуто шляхи інтеграції країн від Співдружності Незалежних Держав до Євразійського економічного союзу. Проаналізовано сучасний стан, взаємозв'язок і перспективи соціально-політичної трансформації нових незалежних держав в рамках інтеграційних об'єднань.

Ключові слова: еволюція, інтеграція, трансформація, соціальний, політичний.

Васильев О.А. *Состояние и перспективы эволюции евразийской интеграции.*

В статье анализируются проблемы эволюции евразийской интеграции на постсоветском пространстве. Рассмотрен путь интеграции стран от Содружества Независимых Государств до Евразийского экономического союза. Проанализированы современное состояние, взаимосвязь и перспективы социально-политической трансформации новых независимых государств в рамках интеграционных объединений.

Ключевые слова: эволюция, интеграция, трансформация, социальный, политический.

Vasiliev O. *The State and Perspectives of the Evolution of Eurasian Integration.*

In this article problems of evolution of Eurasian integration on post-Soviet area are analyzed. The development from the Commonwealth of Independent States to the Eurasian Economic Union is considered. The modern state, interdependence and prospects of socio-political transformation of new independent states within integrational establishments have been analyzed.

Keywords: evolution, integration, transformation, social, political.

Для осмислення стану і перспектив еволюції євразійської інтеграції країн пострадянського простору важливо з'ясувати комплекс історичних, політичних, соціально-економічних, культурно-цивілізаційних чинників глобальних світових процесів, які впливають на ці процеси; проаналізувати концептуальні засади і перспективні шляхи суспільно-політичної модернізації нових незалежних держав в умовах глобалізації; спрогнозувати вплив трансформаційних процесів у країнах пострадянського простору на їх взаємини з Україною.

Характер і напрямки еволюції євразійської інтеграції країн пострадянського простору залишаються недостатньо дослідженими вітчизняними та зарубіжними вченими. Цю проблему досліджували здебільшого російські науковці, серед яких слід назвати сучасних послідовників євразійства О.Г.Дугіна, В.О.Дергачова, А.І.Фурсова, В.Ю.Катасонова, М.Г.Делягіна та ін. [1].

Окрему цінність набуває аналіз можливих змін економічної та суспільно-політичної ролі Російської Федерації в еволюції євразійської інтеграції під впливом санкцій США і ЄС. Новизна дослідження полягає у визначенні засад

євразійської інтеграції на пострадянському просторі; з'ясуванні впливу культурно-цивілізаційної приналежності та геоекономічних чинників на характер і спрямованість трансформаційних процесів у зазначених країнах під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників.

Євразійський рух набув широкого розповсюдження серед російської еміграції, яка шукала альтернативу радянському комунізму. Творці євразійства філолог і історик М.С.Трубецької, географ і геополітик П.М.Савицький, історик Г.В.Вернадський, філософ і православний богослов Г.В.Флоровський, історик і філософ М.М.Алексєєв та інші розглядали Росію як цілісний культурно-географічний простір. В основі цієї цивілізаційної парадигми є уявлення про Росію як особливий континент Євразія, оскільки Росія в процесі просування на Схід асимілювала багато місцевих народів і отримала нову соціокультурну ідентичність. Росія стала ні європейською і ні азійською країною, а суперетносом-державою [1].

В процесі занепаду СРСР на теренах євразійських цивілізацій почались соціально-політичні трансформації. Відповідно до Мінської угоди від 8 грудня 1991 р. Білоруссю, Україною та Росією була створена Співдружність Незалежних Держав – регіональна міждержавна організація. 21 грудня 1991 р. на зустрічі в Алмати керівники Росії, України, Білорусі, Азербайджану, Вірменії, Молдови, Казахстану, Киргизстану, Туркменістану, Узбекистану і Таджикистану підписали Декларацію про утворення СНД. Україна, не підписавши Статут СНД від 22.01.1993 р., де-юре не є державою-членом співдружності, а має статус держави-засновниці та держави-учасниці СНД [2].

Деградація економік новостворених держав підштовхнула до прискорення інтеграційних проєктів на пострадянському просторі. Так, 24 вересня 1993 р. у Москві уряди дев'яти держав СНД (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану і Узбекистану) підписали Договір про створення Економічного союзу. 24 грудня того ж року до союзу приєднався Туркменістан. Договір встановлював етапи інтеграції через зону вільної торгівлі; митний союз; спільний ринок товарів, послуг, капіталів і робочої сили; економічний союз. В подальшому жодна з держав-підписантів не ратифікувала договір, не бажаючи фактичного відновлення ліквідованого СРСР. Зокрема, Україна, Молдова і Туркменістан не ратифікували навіть Статут СНД [3, с.111].

Наступним кроком стала спроба створення зони вільної торгівлі у межах СНД. Угода була підписана 15 квітня (у тому числі і Україною), але не вступила в дію, оскільки не всі країни її ратифікували. Спроба створити

Платіжний союз (підписаний 21 жовтня 1994 р.) також не виявилась успішною. Інтереси в інтеграційних устремліннях країн СНД виявилися різними. Вони розділилися на тих, хто бажав тісного зближення із партнерами по СРСР (Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан), і тих, хто хотів обмежитись створенням зони вільної торгівлі (Азербайджан, Вірменія, Молдова, Україна).

Інтеграційні процеси на теренах СНД були подовжені спробою реалізації Митного союзу. Рамкову угоду про Митний союз Росії, Білорусі і Казахстану було підписано в 1995 р., а 6 жовтня 2007 р. його було створено за відповідним договором. З 1 січня 2010 р. функціонує єдина митна територія Білорусі, Казахстану і Росії з єдиним митним тарифом і єдиною системою заходів митного регулювання, з 6 липня 2010 р. діє Єдиний митний кодекс цих країн. Взагалі, було підписано сімнадцять документів, необхідних для формування Єдиного економічного простору (ЄЕП), зокрема, договір про проведення узгодженої макроекономічної політики; договір про створення умов на фінансових ринках для вільного руху капіталів; договір про узгодження валютної політики; угоди про регулювання діяльності природних монополій, взаємодію у сфері енергетики, державних закупівель, конкуренції, послуг, інвестицій, надання державних субсидій, міграційної політики, технічного регулювання, проведення узгодженої політики транспортування нафти по системі магістральних нафтопроводів, про правила доступу до послуг природних монополій у сфері транспортування газу по ГТС, у сфері залізничного транспорту та в електроенергетиці, включаючи питання ціноутворення та тарифної політики. На базі Митного союзу з 1 січня 2012 р. почав функціонувати єдиний економічний простір Білорусі, Казахстану і Росії [3, с.113].

У Митному союзі країни скасували більшість внутрішніх мит, користуються зниженою ціною на російську енергетичну сировину. Водночас, усі преференції і вигоди від утвореного митного простору одержує Російська Федерація, яка має для прийняття рішень більшість голосів – 57% (Казахстан і Білорусь – по 21,5%). З 01 січня 2011 р. був запущений механізм Митного союзу у торгівлі з третіми країнами. Таким чином, трійка країн МС почала інтеграцію з утворення митного союзу щодо третіх держав, остаточно не узгодивши внутрішні процедури.

Створення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) стало наступним кроком на шляху євразійської інтеграції. Угода про створення ЄАЕС була підписана 29 травня 2014 р. в Астані. Це інтеграційне утворення почало функціонувати з 1 січня 2015 р. і включає в себе Митний союз і ЄЕП.

Керівними органами ЄАЕС є Вища євразійська економічна рада, до якої входять глави країн-членів, а також Євразійська міжурядова рада, до складу якої входять голови урядів країн-членів. Рішення цих органів ухвалюються консенсусом. Було створено також Євразійську економічну комісію, яка складається з Ради комісії з заступників голів урядів країн-членів і Колегії комісії, яка виконує повсякденну організаційну роботу. Рішення Комісії ухвалюються або консенсусом, або більшістю в дві третини голосів. В разі незгоди якоїсь країни з рішенням Комісії питання передається на розгляд Суду Євразійського економічного союзу [4].

10 жовтня 2014 р. у Мінську відбулося засідання Ради глав держав СНД, а також засідання Міждержавного комітету Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) і Вищої євразійської економічної ради на рівні голів держав-членів. Президенти країн-членів ЄвразЕС підписали договір про припинення з 1 січня 2015 р. діяльності цієї організації, економічні функції якої було передано Євразійському економічному союзу (ЄАЕС). Договір про створення ЄАЕС було раніше ратифіковано парламентами трьох країн-учасниць (Білорусі, Казахстану, Росії). Було також підписано договір про приєднання до ЄАЕС Вірменії, яка в січні 2015 р. стала його членом. У травні 2015 р. членства в ЄАЕС набув Киргизстан. На засіданні Євразійської економічної ради 12 серпня 2016 р. голови урядів країн ЄАЕС домовились про нову редакцію Митного кодексу, яким передбачено уніфікацію процедур оформлення товарів на зовнішніх кордонах ЄАЕС та спрощення умов їхнього переміщення [3, с.113]. ЄАЕС здійснює активну зовнішньоекономічну політику. Так, 5 жовтня 2016 р. вступила в силу угода про вільну торгівлю між ЄАЕС і В'єтнамом. Ведуться переговори про створення зон вільної торгівлі з Ізраїлем, Іраном Камбоджею, Сінгапуром. Триває переговорний процес про уніфікацію членами ЄАЕС торгового режиму з Сербією. У вересні 2016 р. було підписано меморандум між Євразійською економічною комісією і Міністерством сільського господарства Угорщини про співпрацю в галузі агропромислового комплексу. Йдуть переговори про укладання угоди про торгово-економічну співпрацю між ЄАЕС і Китаєм. Зокрема, розглядається питання можливої участі ЄАЕС у реалізації проекту «Економічного поясу Нового Шовкового шляху», висунутого Китаєм у 2013 р. Вона передбачає інтеграцію ринків і вільний рух капіталів між країнами-учасниками [4].

Після проголошення незалежності Україна стримано ставилась до процесів євразійської інтеграції. Так, на саміті в Ялті у вересні 2004 р. Україна підписала рамкову угоду про створення Єдиного економічного простору (СЄП)

з Білоруссю, Казахстаном та Росією. Верховна Рада ратифікувала її 20 квітня 2004 р., але було зроблено застереження, що Україна буде брати участь в формуванні і функціонуванні ЄЄП тільки в межах, які відповідають Конституції України, що не передбачає делегування частки свого суверенітету наднаціональним органам. Це принципово розходилося з позицією Росії, яка передбачала створення в рамках ЄЄП митного і економічного союзу. Росія пропонувала здійснювати координацію інтеграційних процесів в ЄЄП шляхом спільних дій міждержавних і наднаціональних органів з поступовим зростанням ролі останніх. Україна розглядала свою участь в ЄЄП на рівні зони вільної торгівлі, що не передбачає створення наднаціональних органів і проведення спільної зовнішньоекономічної і митної політики щодо третіх країн на відміну від більш високих ступенів інтеграції, таких як митний і економічний союз. Така позиція надавала Україні свободу дій відносно ЄС [3, с.125].

Україна вважала, що зона вільної торгівлі в межах ЄЄП не повинна була мати якихось товарних вилучень та обмежень. У жовтні 2011 р. в Петербурзі Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан і Україна підписали договір про створення зони вільної торгівлі, згідно з яким підлягали скасуванню митні збори на більшість товарів. Зберігались експортні мита на енергоносії, ввізні мита на цукор тощо. У 2014 р. була підписана угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка передбачає створення зони вільної торгівлі. На думку керівництва РФ, оскільки між країнами-членами ЄАЕС і Євросоюзом аналогічної зони немає, одночасне членство України в двох зонах вільної торгівлі могло б привести до вільного, безмитного реекспорту до Росії і інших країн-членів ЄАЕС через територію України товарів з ЄС, що протирічить законодавству Росії і принциповим положенням ЄАЕС. Росія з 1 січня 2016 р. зупинила дію угоди про вільну торгівлю між РФ і Україною і заявила про перехід на умови, які діють у торгівлі Росії з країнами Євросоюзу. На товари, які експортуються з України до РФ, було введено імпорتنі мита. Крім того, оскільки Україна приєдналась до економічних санкцій ЄС проти Росії, російська сторона запровадила ембарго на українські продовольчі товари.

У світі, як правило, режим вільної торгівлі в існуючих зонах охоплює лише обмежене коло товарів. Це пояснюється намаганнями окремих країн-членів зони вільної торгівлі захистити певні національні підприємства або навіть галузі виробництва від конкуренції з імпортом з інших країн-членів зони, а також відсутністю у них спільного митного тарифу та єдиної митної і торговельної політики щодо третіх країн, що є характеристикою таких

інтегральних об'єднань, як митний союз, єдиний економічний простір та економічний союз. Так, у Північно-Американській зоні вільної торгівлі (НАФТА), до якої входять США, Канада та Мексика, з режиму вільної торгівлі вилучено біля 1,5 тисячі товарних позицій, в латиноамериканському інтеграційному об'єднанні МЕРКОСУР – 10% товарів [3, с.119].

Зовнішня політика країн ЄАЕС носить індивідуальний характер. Уряди країн-членів ЄАЕС часто висловлюють різні точки зору на події, які відбуваються у світі. Зокрема, лідери Білорусі і Казахстану неодноразово підкреслювали, що метою ЄАЕС є економічна інтеграція, а не політична, як, наприклад, у Європейському Союзі. Тобто діяльність ЄАЕС має бути спрямована на розвиток економічної та науково-технічної співпраці. Лідери держав-членів ЄАЕС зацікавлені у функціонуванні цього інтеграційного об'єднання, присутність в якому дає їм певні економічні вигоди. Зокрема, це надає вільний доступ їхніх товарів до великого російського ринку, можливість отримувати російські енергоносії за пільговими цінами. Привабливим є також наявність в межах ЄАЕС єдиного ринку праці, що надає можливість трудовим мігрантам-громадянам країн-членів ЄАЕС приїжджати працювати і користуватись соціальними правами країни перебування без будь-яких міграційних обмежень. У межах економічного союзу вільна торгівля між його членами здійснюється без будь-яких товарних вилучень, скасовуються не тільки мита, а й процедури митного оформлення. Членство в ЄАЕС дає можливість країнам-учасникам користуватися кредитами з Антикризисного фонду за низькою процентною ставкою, брати участь у роботі Центру високих технологій, який сприяє координації інноваційної політики, допомагає фінансуванню інноваційних програм. Участь в ЄАЕС сприяє притоку до його членів іноземних інвестицій з третіх країн, оскільки безмитна територія об'єднання з його чисельним населенням є привабливим ринком збуту.

Але ЄАЕС неспроможний повністю забезпечити економічну і технологічну модернізацію країн-членів (в тому числі і РФ), які в значній мірі залежать від імпорту новітніх технологій з розвинених країн. Держави-члени ЄАЕС намагаються проводити багатовекторну зовнішню політику, розвиваючи політичні і економічні відносини з країнами Заходу, Китаєм, Туреччиною тощо.

Росія є центральною інтегруючою частиною ЄАЕС. Росія займає 16-ту позицію серед найбільших експортних економік світу. В 2016 р. Росія експортувала товарів на \$282 млрд, а імпортувала на \$180 млрд, маючи позитивний торговельний баланс у \$102 млрд. Зокрема, частка країн ЄАЕС в загальному товарообігу Росії складала в 2015 р. 8,1%, а в 2016 – біля 9%. В

2016 р. ВВП Росії складав \$1,28 трлн, ВВП на одну особу дорівнював \$23,2 тис. Найбільші отримувачі експорту з Росії: Нідерланди (\$29,3 млрд), Китай (\$28 млрд), Німеччина (\$21,3 млрд), Білорусь (\$14,1 млрд), Туреччина (\$13,7 млрд). Протягом останніх п'яти років російський експорт зменшився з \$506 млрд в 2011 р. до \$282 млрд в 2016 р. Найбільші постачальники російського імпорту: Китай (\$37,3 млрд), Німеччина (\$23,6 млрд), Білорусь (\$10,9 млрд), Італія (\$7,44 млрд) і США (\$5,79 млрд). Експортні товари РФ: сира нафта (\$73,7 млрд), неспецифіковані товари (\$45,3 млрд), рафінована нафта (\$45,1 млрд), вугільні брикети (\$8,51 млрд), алюміній (\$4,89 млрд). Найбільш поширені імпорتنі товари: медикаменти (\$6,94 млрд), неспецифіковані товари (\$6,6 млрд), автомобілі (\$6,03 млрд), вироби машинобудування і обладнання (\$5,96 млрд), комплектні частини для транспорту (\$5,68 млрд) [5].

Протягом останнього десятиріччя зростання зовнішньої торгівлі Росії відставало від країн з аналогічним рівнем економічного розвитку. Частка експорту в ВВП Росії складає менше третини. В Російській Федерації продовжується деградація науково-технологічної сфери. Сьогодні в країні ще збереглося достатньо потужне наукове співтовариство. За кількістю вчених Росія займає п'яте місце у світі після США, ЄС, Японії, Китаю. Однак РФ фактично є єдиною країною у світі, де кількість вчених постійно скорочується. За рівнем частки витрат на НДДКР у ВВП Росія опинилась на рівні країн третього світу. При сучасному стані і тенденціях трансформації науково-технічного комплексу РФ країна не зможе вийти на рівень розвинених держав, бути перспективним лідером глобальних і регіональних інтеграцій [6, с.46].

Оскільки країни ЄАЕС (крім РФ) не скасували режим вільної торгівлі з Україною, торговельно-економічні відносини з ними можуть розвиватись на двосторонній основі із збереженням формату безмитного режиму. Але необхідно шукати механізми співпраці з інтеграційними об'єднаннями на пострадянському просторі, оскільки в рамках ЄАЕС розробляються єдині технічні, санітарні, фітосанітарні, екологічні стандарти, відбувається уніфікація і гармонізація зовнішньоекономічного і внутрішнього соціально-економічного законодавства. Україна в рамках асоціації з ЄС гармонізує і уніфікує свої стандарти і законодавство відповідно до стандартів Євросоюзу, які суттєво відрізняються від прийнятих в ЄАЕС. В подальшому це може призвести до значних технічних проблем у торговельно-економічному співробітництві України з країнами-членами ЄАЕС.

Необхідна для успішної модернізації пострадянських країн стратегія розвитку полягає в випереджаючому становленні базисних виробництв нового

технологічного укладу й виводу економіки на пов'язану з ним нову довгу хвилю зростання. Для цього необхідна концентрація ресурсів у створенні ядра нового технологічного укладу й досягнення синергетичного ефекту від формування кластерів нових виробництв, що можливо лише у разі узгодженості макроекономічної політики з пріоритетами довгострокового техніко-економічного розвитку. Світові країни-лідери науково-технічного прогресу мають наукові стратегії, ставлять масштабні завдання перед вченими й вкладають величезні кошти в науку. Вони мають високі внутрішні витрати на дослідження й розробки (у відсотках до ВВП): Ізраїль – 4,38%, Республіка Корея – 4,03%, Фінляндія – 3,78%, Японія – 3,39%, Швеція – 3,37%, США – 2,77% , а РФ - 1,12%.) [7].

У світі все більш активно і зримо формується новий технологічний уклад, заснований на комплексі нано-, біоінженерних та інформаційно-комунікаційних технологій, зростання яких і забезпечує вихід із кризи передових країн. Особливо суперечності у світі загострюються тоді, коли той чи інший технологічний уклад наближається до своєї межі, вичерпує свої потенційні можливості. Тому подолання цієї технологічної межі досягається переходом до якісно нової технології та технологічного укладу. Це має бути враховано при розробці і реалізації концепцій модернізації кожної з країн пострадянського простору, зокрема, України. Сьогодні суттєво змінюється політичний і економічний ландшафт у світі. На процеси модернізації впливає загальна світова криза, яку часто називають «Великою рецесією», що почалась у 2008 р. і яку можна порівняти з «Великою депресією» 1930-х рр. Вона веде до суттєвої трансформації багатьох економічних і політичних інститутів сучасного світоустрою. Її наслідком є загострення політичних конфліктів, перебудова ринків, переосмислення ролі й тенденцій глобалізації, індустріалізації, соціальної нерівності. Теперішня криза обумовила зростання нестабільності, непередбачуваності світових ринків, закономірності функціонування яких значно відрізняються від тих, що спостерігались впродовж останніх десятиріч.

Шляхи модернізації сучасних розвинених країн Заходу розходяться з ліберально-ринковими постулатами, відповідно до яких ринок є головним економічним регулятором, а роль держави повинна бути мінімізована. Добре відомо, що розвинені держави Заходу - США та країни ЄС - забезпечують свій економічний і науково-технічний розвиток на основі ефективної системи державних і ринкових інститутів, зокрема, і за допомогою заходів для захисту своїх національних виробників від конкуренції з боку імпортерів (зокрема, за допомогою нетарифного протекціонізму, що порушує принципи СОТ), надають

державну підтримку національній промисловості і сільському господарству шляхом їхнього прямого та непрямого субсидування, експортного кредитування, державних замовлень, щедро фінансують розвиток національної науки, передають на пільгових умовах результати наукових досліджень державних наукових установ в користування приватним промисловим та с/г підприємствам, збільшуючи тим самим їхню конкурентоспроможність на світових ринках. Водночас саме постулати економічного лібералізму західні уряди та експерти намагаються нав'язувати пострадянським країнам. Слепе слідування принципам економічного лібералізму може привести до встановлення контролю західних корпорацій над внутрішніми ринками пострадянських країн.

Антиросійські санкції згідно з Законом США № 115-44 від 02.08.2017 р. [8] – це не тільки обмеження масштабів та сфер співробітництва західних компаній з російськими сировинними компаніями і ВПК, але й реальна загроза для олігархів і політиків втратити всі закордонні активи. Цей закон про санкції визначає Росію (разом з Іраном і КНДР) як супротивника США, що протиставляє себе світовій демократичній спільноті, порушуючи встановлені цивілізаційні норми і втручаючись у внутрішні справи інших країн. Закон США про санкції містить пункти про підтримку України в протидії російській агресії в Криму та Донбасі і має вагомий важелі впливу на російське керівництво для допомоги Україні у відновленні її суверенітету і територіальної цілісності.

Економічні санкції, які ввели США і ЄС після анексії Криму й агресії в Донбасі, привели до значної ізоляції Росії від доступу до нових технологій. Якщо не буде знайдено вихід з цієї ситуації, через декілька років російська економіка опиниться у стані незворотного відставання в освоєнні нового технологічного укладу. Продовження санкцій може привести до руйнування багатьох виробничих циклів у різних секторах економіки, зупинки виробництва і банкрутства низки підприємств, суттєвого падіння рівня життя населення. Без довгострокової цілеспрямованості, без спільної системної роботи держави, підприємств і громадян з реалізації курсу на суверенний розвиток на передовій технологічній основі забезпечити стійкість внутрішнього соціального і економічного порядку в РФ неможливо. Збереження залежного становища економіки від західного ядра світової фінансово-економічної системи веде до подовження і поглиблення кризи. Поліпшення ситуації неможливо без зміни теперішньої сировинної моделі вбудови Росії до світової економіки.

У середньо- і довгостроковому вимірі санкції обмежують можливості імпорту Росією новітніх технологій, зокрема для машинобудівного і військово-

промислового комплексів. Наявні надходження до бюджету від нафто-газового експорту дозволяють уряду РФ підтримувати промисловість, збройні сили і соціальну сферу на відносно стабільному рівні, але фактично продовжиться стагнація економіки і посиляться відставання Росії від світового науково-технічного прогресу в процесі переходу розвинених країн до нового технологічного укладу.

Особливості сучасного етапу трансформації в пострадянських країнах в умовах глобалізації полягають у тому, що протягом останніх років світова спільнота живе в умовах підвищеної турбулентності, яка проявляється в усіх сферах соціально-економічного життя: в динаміці виробництва й зовнішньої торгівлі, рівні благополуччя й зайнятості, на фінансових і валютних ринках. Економічна нестабільність безпосередньо пов'язана з політичною нестабільністю. Загострюється міжнародна ситуація, зростають політичні конфлікти в окремих країнах – як розвинених, так і транзитивних. Важливою особливістю сучасного етапу розвитку є політизація економічного життя, особливо на міжнародному рівні. Ринки все більше підкоряються політичним законам на шкоду законам економіки. Політичний фактор все більш активно втручається в економічну політику, часом підміняючи собою ринкову конкуренцію. Зростаюча впродовж декількох десятиріч соціальна нерівність між країнами світу не викликала значної занепокоєності в умовах стійкого й динамічного зростання, але сьогодні вона стає джерелом економічної і політичної нестабільності в пострадянських країнах.

Нові аспекти й тенденції сучасного етапу трансформації пострадянського простору потребують детального дослідження і узагальнення для використання в Україні.

Висновки.

1. Аналіз впливу глобальних світових процесів на трансформацію пострадянського простору показав, що глобалізація привела до підсилення конкуренції та подальшого розвитку різнопланових процесів інтеграції серед пострадянських держав, на які активно впливають ключові світові геополітичні та економічні суб'єкти (країни Заходу, Росія та Китай). Це веде до подальшої сегментації пострадянського простору й розходження економічних інтересів та цивілізаційного сприйняття свого майбутнього цими країнами, реалізації в них різних модернізаційних моделей.

2. Теперішній етап інтеграції країн пострадянського простору показав необхідність врахування водночас з економічними чинниками розвитку (людські та природні ресурси, нагромадження та наявність капіталу,

розвиненість технологій) позаекономічних: геополітичних, соціальних, культурних, психологічних тощо. У наш час концепції інтеграції набувають чітко визначеного соціально-культурного характеру. Це виявляється у сумнівах щодо універсальності європоцентричного погляду на світ й визнанні як самоцінності ісламської та індуїстсько-буддійської цивілізацій, врахуванні цивілізаційної культури окремих соціумів взагалі. Сьогодні вже загально визнаним фактом є неможливість механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу, зокрема на країни пострадянського простору.

3. У більшості країн на пострадянському просторі фактично відбувається деіндустріалізація. Це є характерним для всіх площин життя новопроголошених країн: політичної, економічної, соціальної, культурної. Участь у різних інтеграційних об'єднаннях не допомогла модернізувати національні економіки. Основними причинами цього є: неефективність неоліберальної моделі переходу на ринкові рейки, запропонованої міжнародними фінансовими структурами; збереження радянської системи владної вертикалі диктату і контролю як в окремих державах, так і у міждержавних об'єднаннях СНД, що є особливо характерним для країн азійського простору СНД та РФ; різноплановість економічних моделей розвитку окремих країн, різновекторність зовнішньополітичних інтересів; жорстку конкуренцію на світових сировинних ринках. У країні, яка позиціонує себе як лідер і ледь не господар пострадянського простору, Російській Федерації, продовжується деградація науково-технологічної сфери.

4. Запропонована євразійська концепція інтеграції пострадянського простору в повній мірі не реалізована. Зокрема, створити військово-політичний та економічний союз нових незалежних держав не вдалося. На пострадянському просторі протягом усіх років домінуючою тенденцією трансформації були дезінтеграційні процеси як на регіональному, так і на субрегіональному рівнях. У відносинах між більшістю нових незалежних держав виникли гострі суперечності, які часом виявлялися у конфліктній формі. Потенціал конфліктогенності в їхніх взаєминах виявився дуже високим і продовжує наростати, роблячи військово-політичну інтеграцію маловірогідною.

Список використаних джерел і літератури

1. Евразийство / Институт геополитики профессора Дергачева. URL: dergachev.ru/Russian-encyclopaedia/06/10.html

2. Співдружність Незалежних Держав. (СНД). URL: history.org.ua/?termin=Spivdruzhnist_N
3. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / За ред. А.Г.Бульвінського, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с.
4. Евразийский экономический союз. Справка / РИА Новости. URL: <https://ria.ru/spravka/20160520/1435654528.html>
5. ОЕС - Россия (RUS) Экспорт, Импорт, и Trade Partners. URL: <https://atlas.media.mit.edu/ru/profile/country/rus/>
6. Васильєв. О.А. Розвиток виробничих сил, науки і техніки як головний фактор, що визначає соціально-політичну трансформацію сучасних держав // Зовнішні справи. 2014. № 9. С.44-47.
7. Research and development expenditure. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS>
8. H.R. 3364: Countering America's Adversaries Through Sanctions Act. URL: <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/3364/text?q=%7B%22search%22%3A%5B%22Countering+Americas+Adversaries+Through+Sanctions+Act%22%5D%7D&r=1>

УДК 94: 327(478.9)

Добровольська А.Б.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНЕ ПОЗИЦІОНУВАННЯ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ПОЛІЦЕНТРИЧНОЇ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ

У статті досліджуються тенденції формування зовнішньополітичного курсу Республіки Молдова. Проаналізовано умови, в яких відбувалися реформи в країні, та чинники, які впливали на її міжнародне позиціонування. Показано, що демократичний транзит Молдови протікав в обстановці соціально-політичних криз і конфліктів, коливань у внутрішній і зовнішній політиці та мав нелінійний хвилеподібний характер. Державотворення в РМ супроводжувалося виникненням ідейно-політичних і культурних розколів у політичній еліті та в масах молдовського суспільства, які то посилювалися, то пом'якшувалися з

певною періодичністю. Зазначено, що Республіка Молдова практично єдина в Європі країна, де криза національної ідентичності являє собою визначальний фактор поляризації поглядів політичних сил. Зроблено висновок, що незавершеність процесу національної самоідентифікації в Молдові посилюється дією зовнішніх чинників, в результаті чого держава виступає предметом впливу більш вагомих суб'єктів міжнародної політики.

Ключові слова: пострадянський простір, Молдова, процеси трансформації, зовнішня політика, національна ідентичність, перехідні процеси, політична консолідація, геополітичні чинники, політичні партії.

Добровольская А.Б. Внешнеполитическое позиционирование Республики Молдова в условиях формирования полицентрической мировой системы.

В статье исследуются тенденции формирования внешнеполитического курса Республики Молдова. Проанализированы условия, в которых происходили реформы в стране, и факторы, которые влияли на ее международное позиционирование. Показано, что демократический транзит Молдовы протекал в обстановке социально-политических кризисов и конфликтов, колебаний во внутренней и внешней политике и имел нелинейный волнообразный характер. Государственное строительство в РМ сопровождалось возникновением идейно-политических и культурных расколов в политической элите и в массах молдавского общества, которые то усиливались, то смягчались с определенной периодичностью. Отмечено, что Республика Молдова практически единственная в Европе страна, где кризис национальной идентичности представляет собой определяющий фактор поляризации взглядов политических сил. Сделан вывод, что незавершенность процесса национальной самоидентификации в Молдове усиливается действием внешних факторов, в результате чего государство выступает предметом влияния более весомых субъектов международной политики.

Ключевые слова: постсоветское пространство, Молдова, процессы трансформации, внешняя политика, национальная идентичность, переходные процессы, политическая консолидация, геополитические факторы, политические партии.

Dobrovolskaya A. Foreign Policy Positioning of the Republic of Moldova under Conditions of the Formation of a Polycentric World System.

The article examines the trends in the formation of the foreign policy of the Republic of Moldova. The conditions in which reforms took place in the country and the factors that influenced its international positioning are analyzed. It is shown that the democratic transit of Moldova took place in an atmosphere of socio-political crises and conflicts, fluctuations in domestic and foreign policy and had a non-linear wave-like character. State-building in the Republic of Moldova was accompanied by the emergence of ideological, political, and cultural divisions in the political elite and in the masses of Moldovan society, which were intensified and softened with a certain periodicity. It is noted that the Republic of Moldova is practically the only country in Europe where the crisis of national identity is the determining factor in the polarization of the views of political forces. It was concluded that the incompleteness of the process of national self-identification in Moldova is reinforced by external factors, as a result of which the state is subject to the influence of more significant subjects of international politics.

Keywords: *post-Soviet space, Moldova, transformation processes, foreign policy, national identity, transitional processes, political consolidation, geopolitical factors, political parties.*

Трансформація біполярної геополітичної моделі на рубежі 80-90-х років ХХ сторіччя мала значний вплив на політичні, економічні, геостратегічні відносини як на регіональному, так і на міждержавному рівнях. Наслідком цієї глобальної трансформації, стали кардинальні зміни у світовій системі, які визначили зовнішні і внутрішні орієнтири розвитку країн пострадянського простору.

Закінчення протистояння двох полюсів сили: США і СРСР співпало з самовизначенням країн пострадянського простору, регіональною особливістю якого стала необхідність одночасної перебудови політичної й економічної сфер, а нерідко – і набуття національно-державної ідентичності, сплески етнонаціоналізму й т.п. Динаміка й зміст демократичного транзиту кожної з пострадянських республік у визначальному ступені залежали від культурної готовності націй до тих або інших змін. У більшості країн пострадянського простору істотна політична й економічна трансформація призвела до зміни геополітичних орієнтирів, до пошуку практично кожною державою нової «ніші» у міжнародному середовищі, до визначення нової ідентичності. Ці процеси протікали в обстановці суспільно-політичних криз і конфліктів, коливань у внутрішній і зовнішній політиці

З набуттям незалежності колишнім радянським республікам належало визначити як свою цивілізаційну приналежність, так і власне місце в системі міжнародних відносин, зокрема, характер зв'язків з іншими країнами, як з регіональними і нерегіональними лідерами, так і з безпосередніми сусідами. Беручи до уваги обмеженість або гостру нестачу власних ресурсів національного розвитку (виробничих, технологічних, фінансових, енергетичних, сировинних), пострадянські країни мали забезпечити свій національний суверенітет максимально ефективними методами і уникнути попадання в політичну або економічну залежність від більш розвинених і потужних держав. Важливу роль у вирішенні цих завдань наряду з мобілізацією внутрішніх ресурсів відігравало проведення активної зовнішньої політики виходячи з національних інтересів, і пріоритетів.

В основу міжнародної політики цілого ряду пострадянських країн лягли концепції «багатовекторності». Цей принцип зовнішньополітичної діяльності став закономірним проявом протиріч, пов'язаних з пошуком національної ідентичності. Концепції «багатовекторності» реалізовувалися в різних формах і згодом набули помітних відмінностей у послідовності та ефективності їх реалізації. Через чверть століття після свого утворення, держави пострадянського простору стали істотно відрізнятися одна від одної не тільки за характером політичних систем, та рівнем економічного розвитку, але й за своїми стратегічними цілями, прагненнями і орієнтирами. Ці відмінності були обумовлені бурхливими і неоднозначними процесами формування національної державності, в котрих відбивалися як істотні зрушення в розстановці основних суспільно-політичних і соціально-економічних сил, так і зміни, що відбувалися в міжнародній обстановці. Як наслідок виникли значні відмінності в підходах нових незалежних держав до вибудовування відносин зі своїми зовнішньополітичними партнерами, як у двосторонньому, так і в багатосторонньому форматах.

На практиці декларація прихильності багатовекторності часто зводилася або до пріоритетного зміцнення зв'язків з «колективним Заходом» (США, НАТО і ЄС), або до орієнтації переважно на регіональних партнерів (Китай, Туреччина, Іран), або до участі в реалізації євразійського інтеграційного проекту, очолюваного Росією. Як зазначає Г. Чуфрін «жоден з цих напрямків зовнішньополітичної діяльності не став домінуючим на пострадянському просторі, і для всіх пострадянських держав, включаючи союзників Росії по ОДКБ і ЄАЕС, є характерною відсутність послідовного зовнішньополітичного курсу» [1]. Більш того – окремі сегменти політики багатовекторності

отримували пріоритетне значення у зовнішньополітичній практиці, доповнюючи інші, або навіть змінюючи їх, на різних періодах розвитку тих чи інших пострадянських країн. Особливо помітною стала залежність зовнішньої політики пострадянських держав від «потреб» поточного моменту. Іншими словами, проблема формування сталого і послідовного зовнішньополітичного курсу нових незалежних держав ще далека від свого вирішення.

Теоретичне осмислення процесів зовнішньополітичного позиціонування нових незалежних держав пострадянського простору у сучасному світі, їх передумов, завдань і перспектив набуло актуального значення для політологів, економістів, соціологів, істориків. На сьогодні існує значний пласт літератури з теорії і практики зовнішньої політики, яка стосується як трансформаційних так і інтеграційних проєктів або носить спеціалізований характер [2-11]. У той же час визначення взаємозв'язку трансформації окремих країн пострадянського простору з глобальними та регіональними процесами, а також дослідження тенденцій і перспектив розвитку зовнішньополітичного позиціонування окремих держав, в умовах формування поліцентричної світової системи, тільки підвищили свою актуальність.

Поява на пострадянському просторі нових незалежних держав, відкритих впливу глобальних і регіональних організацій і політичних акторів, активізувала нові напрями інтеграційних процесів в Євразії. Зростання взаємозв'язку і взаємозалежності під час входження національних економік країн пострадянського простору у світову економічну і політичну систему та прагнення зберегти у цих процесах власну унікальність стали об'єктивними передумовами, що впливали на процеси їх геополітичної трансформації.

Розбудова державності в колишніх радянських республіках актуалізувала необхідність створення нових форм взаємодії як усередині пострадянського простору, так і за його межами. Відцентрові тенденції супроводжувалися активними пошуками партнерів на Заході і Сході. Нові незалежні держави почали реалізацію власних національних соціально-економічних і політичних моделей розвитку і постали перед вибором – почати процес формування нового міжнародно-політичного регіону, в межах колишнього СРСР, або включитися в уже існуючий на основі участі у створених міжнародних структурах ЄС.

Відмова від колишніх і сприйняття нових цінностей нерідко диктувалися геополітичними інтересами нових незалежних держав. Більшість із них зі здобуттям незалежності виходили з-під контролю Росії, сподіваючись, що така віддаленість буде сприяти зміцненню національної державності, заснованої на специфічному для кожної країни політичному режимі.

Держави, де переважала православна культура по-різному оцінювали свою цивілізаційну приналежність. У Молдові, у перші роки здобуття незалежності, «коливання» між східнослов'янськими республіками й Румунією спровокували бурхливі й суперечливі зміни, що супроводжувалися політико-економічною нестабільністю й військовим протистоянням. Розпад Радянського Союзу загострив проблеми, створені попередньою адміністративною й міграційною політикою, оскільки через Бессарабію пройшли державні кордони України й Молдови.

З початку утворення Республіки Молдова прорумунсько налаштовані національно-патріотичні сили спрямовували країну в західному напрямку, темпи цього політичного дрейфу то прискорювалися, під тиском уніоністів, то дещо уповільнювалися протягом цілого ряду років. Зазначена тенденція спостерігалася не тільки після приходу до влади у 2009 р. коаліції відверто прозахідних політичних партій, включаючи Демократичну, Ліберально-демократичну і Ліберальну, але і в період правління в країні Партії комуністів (2001-2009 рр.). Характеризуючи зовнішньополітичний курс ПКРМ у ці роки, журнал «Проблеми національної стратегії» зазначав, що «ця політична сила, яка формально виступала на захист прав російськомовного населення і традицій дружби з Росією, конституційного нейтралітету і політичної багатовекторності Молдови, на практиці послідовно і результативно проводила політику розширення співпраці РМ і НАТО» [12].

Коаліція прозахідних політичних партій у різному її поєднанні виступала не тільки за інтеграцію Молдови в Євросоюз і розширення співпраці з НАТО, але і за фактичну відмову від національного суверенітету країни на основі приєднання до Румунії. В обґрунтування такого зовнішньополітичного курсу були висунуті не тільки тенденційно підібрані історичні, мовні, етнічні та економічні аргументи, а й факт існування тривалого конфлікту між Республікою Молдова і Придністровською Молдавською Республікою. Використовуючи знаходження Оперативної групи російських військ у Придністров'ї у якості основного аргументу, прозахідні правонаціоналістичні і прорумунсько налаштовані сили виступали за відмову Молдови від закріпленого в її конституції статусу нейтральної та позаблокової держави з подальшим приєднанням до Північноатлантичного Альянсу.

Стан внутрішнього суспільно-політичного середовища РМ періоду правління КІРМ відображає соціологічне опитування (Institut de Politici Publice. Barometru de opinie publică. Novembre 2006), метою якого була оцінка політичних уподобань різних, за етнічною приналежністю, груп населення

Молдови [13]. Виявлені тенденції поляризації суспільства, які намітилися в країні, показували, що румуни більше, ніж молдовани, були схильні вважати, що країна йде в неправильному напрямку (70,3% румунів і 53,8% молдован). У румунів більше, ніж у молдован, проявлялося невдоволення політикою прокомуністичних властей у всіх сферах (в сільському господарстві – 75,7% і 71, 5%, в освіті – 62, 2% і 49, 9%, культурі – 59,5% і 54,1%, охороні здоров'я – 73% і 69, 2%, зовнішній політиці – 70,3% і 60,3%). Економічну ситуацію в Молдові як погану і дуже погану оцінювали 37, 8% румунів і 23,3% молдован. Вважали, що при комуністичному уряді корупція посилилася – 45,9% румунів і 34,2% молдован. Закон про люстрацію підтримували 45,9% румунів і 30,6% молдован.

Зазначене опитування демонструвало взаємозв'язок розподілу за національною самоідентифікацією з політичним розмежуванням по лінії праві – ліві. Довіру до Партії комуністів виявили – 8,1% румунів і 41,6% молдован, навпаки, до уніоністської Соціал-ліберальної партії – 37,8% румунів і 13, 8% молдован, до Християнсько-демократичної народної партії – 40,5% румунів і 14,7% молдован. Вважали, що ПКМ найбільше відображає їх інтереси, – 0% румунів і 55,5% молдован. Заявили, що на референдумі про вступ до ЄС голосували б «за», 72,9% молдован і 81, 1% румунів.

Етнічні румуни в Молдові справляли дедалі більший вплив на суспільно-політичну орієнтацію країни. Поширенню ідей прозахідної орієнтації в РМ сприяло посиленню привабливості Румунії, яка у 2007 році стала членом Євросоюзу. Д. Фурман відмічав, що: «румунський президент Т. Бесеску прямо закликає молдован увійти в ЄС найкоротшим шляхом – через Румунію – і каже, що Румунія – єдина європейська країна, яка залишається розділеною» [14]. У Бухаресті широко обговорювали перспективи об'єднання двох країн. Згідно опитування, проведеного фахівцями INSCOP Research, у березні 2016 року, майже 40 відсотків румунів були упевнені, що об'єднання РМ і Румунії принесе останній цілий ряд переваг (не згодні з цим твердженням були 28,5 відсотків респондентів і майже 32 відсотки опитаних не змогли однозначно відповісти на це питання, або відмовилися на нього відповідати) [15].

Бухарест, з часів Російської імперії і Радянського Союзу, конкурував з Москвою за вплив на Молдову (Бессарабію). Після охолодження відносин Молдови з Росією, Румунія стала головним економічним партнером та постачальником фінансових ресурсів в РМ (тільки у травні 2016 року Президент Румунії Клаус Йоханніс підписав закон про виділення Молдові фінансової допомоги на суму в 150 мільйонів євро [16]). Окрім економічної

складової, що ставила РМ у залежне становище, її вразливість підвищувала неготовність Бухаресту підписати базовий договір, який би на юридичній основі закріпив взаємне визнання суверенітету і територіальної цілісності двох країн. Відсутність відповідної правової бази, яка сприяла б усуненню накопичених за століття територіальних суперечок, загострювала проблему ідентичності в Молдові та актуалізовувала ідеї уніонізму.

Румунія, якій, після розпаду Радянського Союзу, вдалося якісно змінити свої позиції у регіоні, справляє дедалі більший вплив на ситуацію в РМ. Просуванню політичних інтересів Бухаресту сприяє активна роздача румунського громадянства на території Молдови. РМ визнала подвійне громадянство, а Румунія надає громадянство всім, народженим на її території починаючи з 1940 року. Змагаючись за вплив у регіоні Бухарест діє аналогічно Росії, яка, використовуючи подібні політичні практики, свого часу надавала громадянство населенню Придністров'я. Результативність роботи Національного бюро по громадянству Румунії наглядно демонструє кількісна динаміка: якщо у 2009 році було видано 22 000 паспортів, а у 2010 році – 41800, то у 2011 році вже близько 100 000. У період з 1 січня 2002 р. по 11 квітня 2016 р. було схвалено 385 167 заяв, про надання (відновлення) румунського громадянства, поданих молдовськими громадянами [17].

Ілюстрацією успішності політики уряду Бухаресту можуть служити дані перепису населення Молдови 2014 року. Згідно з інформацією, поширеною Національним бюро статистики, при загальному падінні чисельності населення (з 3 мільйона 383 тисячі 332 у 2004 році до 2 мільйонів 913 тисяч 281 осіб – у 2014, без урахування даних по Придністров'ю), за останні десять років кількість румунів у Молдові зросла більш ніж у 10 разів (з 2,2 відсотка до 23,18 – у 2014 році). Чисельність молдован зменшилася майже на 20 відсотків і налічувала 56,82 відсотка. За цей період у країні помітно зменшилася і кількість представників національних меншин: українці становили 7,62 відсотків населення (у 2004 році – 8,4 відсотка); росіяни – 5,46 відсотків (5,9 відсотка); гагаузи – 3,89 відсотків (4,4 відсотка); болгари – 1,64 відсотків (1,9 відсотка) [18]. Є відомості, що румунські паспорти отримують навіть жителі Придністров'я, в тому числі і представники придністровської еліти [1].

Більшість представників політичної верхівки Молдови має Румунське громадянство [19], що становить потенційну загрозу лобювання інтересів бізнесу чи політичних кіл сусідньої країни. Однак для пересічних молдован подвійне громадянство не завжди означає вираження політичної лояльності Москві чи Бухаресту. Мотиви отримання румунського громадянства можуть

бути різними, і в першу чергу, вони пов'язані з потребою виїжджати в Європу. Наявність паспортів сусідніх країн дозволяє активним громадянам Молдови виживати у складних економічних умовах, полегшуючи перетин кордону (за даними Національного бюро статистики РМ, з 3547539 осіб, що проживають у країні, станом на 2018 рік, 352700 були вимушеними мігрантами). У той же час зрозуміло, що молдовани з румунським громадянством будуть позитивно ставитися до перспективи об'єднання двох країн, у всякому разі, не будуть сприйнятливі до румунофобії.

Оскільки в РМ не тільки дозволено громадянство кількох країн одночасно, але й не заборонено особам з декількома паспортами займати державні посади, політика видачі молдаванам паспортів сусідніми державами значним чином впливає на національні реалії. Станом на початок 2018 р. громадянами Румунії були: спікер молдовського парламенту А. Канду, лідер Демократичної партії В. Плахотнюк, а також більшість суддів Конституційного суду. У всіх міністерствах, не виключаючи і силові, працюють румунські радники і молдовани з румунським громадянством [20]. Директор молдовського Інституту дипломатичних і політичних досліджень і питань безпеки В. Осталеп зазначає, що «скоро молдован взагалі не залишаться в державних структурах» [21]. Виникає перспектива, коли більшість громадян Молдови можуть виявитися громадянами сусідньої країни, що становить перешкоду націотворенню в РМ.

Бухарест контролює суспільно-політичну ситуацію Молдови не тільки за допомогою масової паспортизації населення, а й через підписаний у червні 2013 року військовий договір, за яким молдовська армія фактично підпорядковується румунському генштабу. Підписана по лінії МВС угода, дозволяє використовувати в РМ румунську жандармерію під час придушення заворушень. Оскільки Придністров'я розглядається Кишиневом як частина Молдови, то будь-яке загострення ситуації може спричинити за собою запрошення румунських силовиків за умови, якщо загострення визначити як заворушення.

Підпорядкування ідеям румунського уніонізму в Республіці Молдова має свої об'єктивні передумови. За часів існування Радянського Союзу, у міру ерозії офіційної ідеології йшов процес звернення інтелігенції до культури дорадянського періоду. Однак молдовська дорадянська історія і культура – це історія і культура тієї Молдови, яка стала частиною Румунії і яка влилася в загальнорумунську історію і культуру. Як вказує В. Тітов, «занурення в світ культури, створеної на румунській мові молдовсько-румунськими класиками

XIX століття призводило до дихотомії самосвідомості, оскільки неминуче наражалося на національну міфологію протиставлення нащадків римлян і даків слов'янам, яка поділялася цими класиками» [22].

У наслідок того, що етнічний бар'єр між бессарабськими молдованами і румунами практично був відсутній і діалектичні відмінності розмовної мови молдован мало відрізнялися від розмовних мов інших румунських суб'етнічних груп, в Молдові вони привели до спроб створення на їх основі румунської національної ідентичності. У молдовських школах замість історії Молдови у продовж 1990 – 2006 рр. вивчалася історія румунів, яка пізніше була об'єднана із загальною історією [23]. Незважаючи на «розчинення» історії румунів у загальній історії, суть шкільної історичної освіти не змінилася («програми і підручники складають на конкурсній основі місцеві автори, але випускаються вони на гроші румунського уряду» [24]). З приходом до влади президента І. Додона питання про зміст підручників піднімалося, але не набуло остаточного вирішення.

Ствердженню в Республіці Молдова ідей уніонізму сприяли прорумунсько налаштовані сили в парламенті Молдови: вони прийняли закон, який обмежує мовлення російських ЗМІ, піднімали питання про вихід РМ зі складу СНД і т.д. Якщо президент І. Додон не підписував законопроекти подібного роду, Конституційний суд відсторонював його, на деякий час, від виконання президентських обов'язків, а прем'єр-міністр ставав виконуючим обов'язки глави держави і підписував закони, вигідні уніоністам.

Наприкінці 2017 р. Конституційний суд Молдови позитивно відреагував на законопроект про зміну в Конституції назви державної мови з молдовської на румунську, [25] оскільки, на думку суддів, Декларація незалежності, в якій державна мова називається румунською, превалює над конституцією, де мова продовжує називатися молдовською [26]. Подібна ситуація, як вважає В. Остап, склалася через те, що «судді відкрито говорять про те, що є уніоністами і громадянами Румунії. Тобто за їх посередництвом реалізуються державні інтереси Румунії» [27].

Незважаючи на значний культурний і політичний вплив Бухаресту, більшість молдовських громадян не хоче об'єднання з сусідньою державою, а північ і південь Молдови в разі поглинання її Румунією мають потенціал до збройного опору, оскільки ні Бухарест, ні контрольовані ним молдовські еліти так і не змогли запропонувати прийнятну для переважної більшості молдован ідею входження країни до складу Румунії. Подальші спроби поширення ідей

уніонізму з боку Румунії на території Молдови приховує небезпеку посилення опору на російськомовному півночі і гагаузькому півдні країни.

У разі відмови від декларованого конституцією РМ принципу постійного нейтралітету і зміни її статусу як незалежної держави, або входження в НАТО, країні може загрожувати територіальний розкол у результаті виходу з її складу Гагаузії. На користь такого сценарію висловилося більше 95% учасників референдуму, проведеного в цьому автономному регіоні в 2014 році. До румунізації негативно ставиться як південь Молдови, населений гагаузами, так північ країни, що є в переважній більшості російськомовним. Аналітики вважають, що при продовженні румунізації крім невирішеної придністровської проблеми, у Кишинєва потенційно виникає ще гагаузька і «російська» [28].

Проти односторонньої євроатлантичної зовнішньополітичної орієнтації Молдови на користь зближення з Росією і Євразійським економічним союзом послідовно виступала Партія соціалістів РМ. В умовах тривалої внутрішньополітичної боротьби перемога проросійськи налаштованого лідера соціалістів у другому турі президентських виборів у листопаді 2016 року, на яких, відповідно до рішення Конституційного суду країни, переможець уперше з 1997 р. знову визначався всенародним голосуванням, а не через голосування в парламенті, стала успіхом опозиційних сил Молдови.

У ході свого першого офіційного закордонного візиту після обрання президентом РМ та зустрічі з В. Путіним у Москві в січні 2017 року І. Додон висловився за отримання його країною статусу спостерігача в ЄАЕС. Ця ініціатива президента Молдови, як і в цілому заклик поліпшити відносини з Росією, піддавалися жорсткій критиці з боку прозахідної парламентської більшості. Підсилюючи натиск, парламентарії навіть зуміли домогтися обмеження виконання І. Додоном ряду його конституційних повноважень [14].

Попри майже тотальну румунізацію політичної верхівки Молдови, значна частина населення (в основному етнічні слов'яни) ставиться до ідеї об'єднання з Румунією критично. Наприкінці 2017 року 62,8% опитаних молдован висловилися проти об'єднання, – підтримували його лише 22,2%. Проти вступу Молдови в НАТО виступили 60,8%, а 20,2% були готові бачити свою країну членом Північноатлантичного Альянсу. Проблема у уніоністів була і з персональною політичною підтримкою. За підтримку послідовного противника об'єднання з Румунією президента І. Додона висловлювалося більше 35% громадян Молдови, приблизно 22% підтримували экс-кандидата у президенти М. Санду [29], яка заради досягнення своїх цілей згодна була на компроміси [30]. Третє місце (2,6%) займав А. Нестасе [29], який не є послідовним

уніоністом (його партія переслідує соціальні цілі), але деякі його прихильники бачать вирішення соціальних питань у об'єднанні з Румунією [31].

У той період найбільшою популярністю серед жителів Молдови користувалися три політичні партії: Партія соціалістів на чолі з І. Додоном (понад 50% голосів), Партія «Дія і солідарність» на чолі з М. Санду (26%) і Демократична партія В. Плахотнюка (трохи більше 6%) [29]. З них однозначно уніоністською є лише Демократична партія, а партія Маї Санду схильна до утворення ситуативних союзів, однак на момент проведення опитування М. Санду виступала проти об'єднання з Румунією. Тобто молдовани у своїй більшості підтримували національно-центричний напрямок.

Незважаючи на активну підтримку Бухарестом ідей уніонізму в РМ, більшість громадян Молдови віддавала перевагу євразійському проекту. Так за євроінтеграцію, за даними опитування 2017 р., виступало трохи більше 41% опитаних, що перевищувало число прихильників об'єднання з Румунією практично вдвічі, а євразійську інтеграцію підтримувало 46% опитаних [29].

Декларовані партією І. Додона пріоритети – відновити в повному обсязі міждержавні зв'язки з Росією, об'єднатися з Придністров'ям і зберегти молдовську державність отримали значну підтримку у населення Молдови. На парламентських виборах, що пройшли 24 лютого 2019 року Соціалісти одержали 35 мандатів (ДМП – 30 мандатів, виборчий блок АСМ – 26, партія «ШОР» – 7 мандатів, 3 місця отримали незалежні кандидати) [32].

Оцінюючи поточну політичну ситуацію в Молдові, цілком обгрунтовано можна констатувати, що створення більшості на основі партії соціалістів, може серйозно вплинути не тільки на внутрішньополітичне становище в країні, а й на вибір подальшого зовнішньополітичного курсу Республіки Молдова, оскільки у разі своєї перемоги на парламентських виборах І. Додон обіцяв закрити представництво НАТО в Кишиневі і привести країну до Митного союзу.

Практика формування зовнішньополітичного курсу в Молдові носила і продовжує зберігати багато в чому розбалансований, аритмічний характер, обумовлений як суперечностями пострадянського політичного транзиту, так і внутрішньою фрагментацією «нових» національних еліт РМ. За висловом молдавського політолога І. Боцана, «розбіжність між заявленою євроінтеграційною метою та участю в структурах СНД обернулася політичним змаганням з різноспрямованими векторами, коли одні партії націлені на Схід, а інші – на Захід» [33].

Часта зміна зовнішньополітичних пріоритетів в РМ, стала цілком закономірним відображенням інтересів різних груп і кланів, які продовжували

вести боротьбу за владу. Декларуючи прихильність принципам «багатовекторності», уряд Молдови на практиці прагнув забезпечити вирішення зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних завдань, що постали перед державою, вдаючись як до пріоритетного зміцнення зв'язків з Євросоюзом і НАТО, так і до реалізації євразійського інтеграційного проекту, очолюваного Росією.

Незавершеність національної самоідентифікації в Молдові посилюється дією зовнішніх факторів, в результаті чого держава виступає предметом впливу більш вагомих суб'єктів міжнародної політики. Розширення ЄС і НАТО до рубежів Республіки Молдова посилює протистояння основних центрів сили на території Молдови. Геополітичний чинник зіграв суперечливу роль у динаміці зовнішньополітичної трансформації Молдови. На тлі ослаблення позицій Росії у Південно-Східній Європі, що зберегла тут лише геоекономічну присутність, зросло прагнення Румунії претендувати на роль регіонального лідера.

Наявність сильних і впливових румуно-уніоністських меншин надає особливий характер політичному життю Молдови. Розкол молдавського суспільства, при якому політичні уподобання пов'язані з різною національною самоідентифікацією і з різною церковною приналежністю – глибше і міцніше, ніж звичайний розкол на лівих і правих.

З часом попри декларовану політику «багатовекторності» РМ доведеться більш чітко визначитися зі своїм місцем у новій системі міжнародних відносин, оскільки політика переважного числа як регіональних (ЄС, Росія), так і нерегіональних лідерів (США), не передбачає рівноправних відносин і серйозно обмежує можливості нових незалежних держав, перетворюючи їх у акторів без суверенітету. Більшість партнерів не визнає за колишніми радянськими республіками права на проведення незалежної зовнішньої політики і вимагає зробити однозначний вибір виключно на свою користь, що суперечить національним інтересам нових незалежних держав, породжуючи нові загрози і конфлікти.

Список використаних джерел і літератури

1. Чуфрин Г.И. Концептуальные аспекты внешнеполитической стратегии постсоветских стран // Постсоветское пространство: роль внешнего фактора. Сб. статей. / Отв. ред.: А.Б. Крылов, А.В. Кузнецов, Г.И. Чуфрин. М.: ИМЭМО РАН, 2018. 241 с. URL: https://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2018/2018_07.pdf

2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М.: Международные отношения, 1998. 256 с.
3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер с англ. П. М. Кудюкина под общей ред. Б.Ю. Кагарлицкого. СПб.: Университетская книга, 2001. 416 с.
4. Вардомский Л.Б. Регионализация постсоветского пространства URL: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1412000340>.
5. Гаджиев К. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 383 с.
6. Богатуров А.Д. Косолапов Н.А., Хрусталева М.А. Очерки теории и политического анализа международных отношений. М. : Научно-образоват. форум по междунар. отношениям., 2002. 384 с.
7. Празуаскас А. К. вопросу о формировании Евразийского союза: теоретический аспект. URL: http://www.perspektivy.info/rus/gos/k_voprosu_o_formirovanii_jevrazijskogo_sojuza_teoreticheskij_aspekt_2012-03-23.htm.
8. Стержнева М. Интеграция и вовлечение как инструменты глобального управления URL: <http://www.intertrends.ru/seventh/002.htm>
9. Шишков Ю. В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. М. : III тысячелетие, 2001, 480 с.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
11. Энциклопедия. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. М. : Ладомир, 2004. 384 с.
12. Каширин В. «Взаимоотношения Республики Молдова и блока НАТО». М.: Проблемы национальной стратегии. 2016. № 3 (36). С. 81.
13. Institut de Politici Publice. Barometru de opinie publică. Noiembrie 2006. URL: ipp.md/old/lib.php?l=ro&idc=156&year=&page=2
14. Фурман Д. Молдавские молдаване и молдавские румыны влияние особенностей национального сознания молдаван на политическое развитие Республики Молдова. URL: www.intelros.ru/pdf/Prognosis/01/Furman.pdf
15. Опрос: почти 40% румын считают, что объединение с РМ даст ряд преимуществ. URL: <http://novostimoldova.ru/novostiobshestvo/6033---40-->
16. Конституционный суд Республики Молдова. URL: <http://www.constcourt.md/ccdocview.php?tip=hotariri&docid=476&l=ru>
17. Сколько румынских паспортов выдано молдаванам? URL: http://www.noi.md/ru/news_id/82562

18. Национальное Бюро Статистики РМ // Перепись населения 2004 г. URL: <http://www.statistica.md/pageview.php?l=ru&idc=295&>
19. Добровольська А.Б. Досвід трансформації молдовського суспільства: протиріччя на шляху до політичної консолідації // Європейські історичні студії. К.: Національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2015. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/angelina-dobrovolska-dosvid-transformatsiyi-moldovskogo-suspilstva-protyrichchya-na-shlyahu-do-politychnoyi-konsolidatsiyi>
20. Гамова С.В. Молдавию войдет румынский батальон // Независимая газета. – URL: http://www.ng.ru/cis/2018-02-06/1_7166_moldova.html
21. «Бомба» под Молдавией: к чему приведет переименование государственного языка // Русская весна. URL: <http://rusvesna.su/news/1509709380>
22. Титов В.В. Политика памяти и формирование национально-государственной идентичности: российский опыт и новые тенденции. М.: Типография «Ваш формат», 2017. 184 с. URL: identityworld.ru/Monograhii/titov.pdf
23. Рошка В. Почему в Молдове изучают «историю румын»? // NOI.md. – URL: http://www.noi.md/ru/news_id/86535
24. Семенова Ю.В. Молдавии разгорелись споры вокруг школьного курса истории // Русская редакция Deutsche Welle. URL: <http://www.dw.com/ru/в-молдавии-разгорелись-споры-вокруг-школьного-курса-истории/a-15837960> (дата обращения: 20.02.2018).
25. В Молдавии решили переименовать молдавский язык в румынский // Русская весна. Продолжение. URL: <http://rusnext.ru/news/1509443898>
26. Правительство за румынский. Министры поддержали изменение названия госязыка в Конституции // NewsMaker.md. URL: <http://newsmaker.md/rus/novosti/pravitelstvo-za-rumynskiy-ministry-podderzhali-izmenenie-nazvaniya-gosyazyka-v-kon-35156>
27. Громадянами Румунії є п'ятеро з шести членів Конституційного суду Молдови, у тому числі його голова Олександру Тенасе.
28. Переименование молдавского языка в румынский – шаг к ликвидации государственности Республики Молдова // Фонд стратегической культуры. URL: <https://www.fondsk.ru/news/2017/12/14/pereimenovanie-moldavskogo-jazyka-shag-k-likvidacii-gosudarstvennosti-45259.html>
29. Жители Молдавии против объединения с Румынией // Русская весна. Продолжение. URL: <http://rusnext.ru/news/1509993136>

30. Зверев Н. Зачем Майя Санду создает союз с унионистами? // Комсомольская правда в Молдавии. URL: <https://www.kp.md/daily/26710.4/3735522/>
31. Гурез К. Мнение: необходим один лидер для сторонников платформы «Достоинство и правда» и сторонников унионизма // Moldova24. – URL: <http://ru.moldova24.net/mnenie-neobhodim-odin-lider-dlya-storo>
32. ЦИК Молдовы утвердил окончательные итоги парламентских выборов. URL: <https://www.segodnya.ua/world/wnews/cik-moldovy-utverdil-okonchatelnye-itogi-parlamentskih-vyborov-1229962.html>
33. Боцан И. Партии и демократизация Республики Молдова / 3 декабря 2008. URL: <http://www.e-democracy.md/ru/monitoring/politics/comments/20081203/>

УДК 94:327(574)

Деменко О.Ф.

ВПЛИВ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ НА ФОРМУВАННЯ ПРІОРИТЕТІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКИ КАЗАХСТАН

У статті проаналізовано історичний розвиток Республіки Казахстан та його вплив на формування пріоритетів зовнішньої політики цієї центральноазійської країни. Встановлено, що історичний розвиток має безпосереднє відношення до формування стратегії зовнішньої політики Республіки Казахстану, відмінною рисою якої є багатовекторність, спрямована на реалізацію незалежної та вільної в своєму виборі політики на міжнародній арені. Відзначається, що багатовекторність у зовнішній політиці Казахстану склалася історично і має забезпечити балансування між різними геополітичними центрами сили, які впливають на Казахстан і на Центральну Азію в цілому.

Ключові слова: історичний розвиток, Центральна Азія, Республіка Казахстан, зовнішня політика, багатовекторність.

Деменко А.Ф. Влияние исторических традиций на формирование приоритетов внешней политики Республики Казахстан.

В статье проанализировано историческое развитие Республики Казахстан и его влияние на формирование приоритетов внешней политики этой центральноазиатской страны. Установлено, что историческое развитие имеет непосредственное отношение к формированию стратегии внешней политики Республики Казахстан, отличительной чертой которой является многовекторность, направленная на реализацию независимой и свободной в своем выборе политики на международной арене. Отмечается, что многовекторность во внешней политике Казахстана сложилась исторически и должна обеспечить балансирование между различными геополитическими центрами силы, которые влияют на Казахстан и на Центральную Азию в целом.

Ключевые слова: историческое развитие, Центральная Азия, Республика Казахстан, внешняя политика, многовекторность.

Demenko O. The Impact of Historical Traditions on the Foreign Policy Priorities of the Republic of Kazakhstan.

The article analyses the historical development of the Republic of Kazakhstan and its impact on the formation of priorities in foreign affairs of this Central Asian country. It is revealed that historical development has direct relationship with formation of strategy in foreign affairs of the republic, the distinctive feature of which is multivectoral focus aimed at realization of independent and free choice of policy on the international scene. The article determines that multivectoral foreign policy of Kazakhstan has been formed historically and has to ensure the tension between different geopolitical centers of forces which have an impact on Kazakhstan itself and the Central Asia in general.

Keywords: historical development, Central Asia, the Republic of Kazakhstan, foreign affairs, multi-vectoral factor.

Свої перші кроки на міжнародній арені Республіка Казахстан, як і решта країн Центральної Азії, реалізовували у непростих умовах. Не маючи традицій державності, країни регіону були позбавлені ще й історичного досвіду самостійної зовнішньої політики. Держави Центральної Азії відчували гостру нестачу фахівців у сфері міжнародних відносин, підготовлених кадрів для дипломатичних діяльності та організації зовнішньоекономічної діяльності. Глибока соціально-економічна криза, якою супроводжувався розпад СРСР, обмежувала зовнішньополітичні ресурси країн регіону. У них також були відсутні чітко сформовані уявлення про національні інтереси, загрози

національній безпеці і зовнішньополітичні пріоритети. Але незважаючи на мінімальний зовнішньополітичний досвід, правлячі кола центральноазійських держав цілком усвідомлювали, що їх здатність до підтримки контролю над соціальними процесами в країнах регіону і збереження власної влади значною мірою визначається зовнішнім середовищем становлення державності.

На формування зовнішньої політики незалежного Казахстану значний вплив здійснюють такі фактори як його геополітичне розташування центрі Євразійського континенту, на межі Європи й Азії в якості сполучної ланки між РФ і Китаєм та на перетині інтересів найбільших іноземних держав. Транспортно-комунікаційний потенціал Казахстану також привертає увагу світової спільноти. Іншим важливим фактором є великі запаси природних та енергетичних ресурсів.

Питання щодо впливу історичного розвитку на формування пріоритетів зовнішньої політики Республіки Казахстан викликає інтерес як у казахських науковців, так і в зарубіжних дослідників. До вивчення цього питання залучаються державні установи та приватні аналітичні центри Казахстану. Дослідження процесів зовнішньополітичної діяльності викликає активний інтерес і в російських експертів, здебільшого у контексті забезпечення російського впливу на цю країну і активного залучення Казахстану до євразійських інтеграційних процесів під егідою РФ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє зробити висновок, що на сьогоднішній день у Казахстані відсутнє цілісне сприйняття багатьох історичних подій та процесів, у першу чергу тих, які замовчувалися під час радянського періоду. До таких подій та процесів, зокрема, слід віднести колонізаторську політику Російської імперії щодо казахського народу; повстання 1916 р., яке відбулося під час Першої світової війни, охопило майже всю територію сучасного Казахстану та стало реакцією на пригноблення казахського народу; події періоду колективізації та сталінських репресій; русифікаторську політику часів Радянського Союзу та ін. Ці непересічні події займають особливе місце в історичній пам'яті казахського народу і потребують свого переосмислення.

В умовах незалежного розвитку Казахстану відбувається активний процес відродження духовності суспільства, зростання його національної самосвідомості та національної гордості, відновлюється об'єктивна та правдива історія Казахстану з давніх-давен і до сьогодення, що значною мірою впливає на позиціонування цієї країни на міжнародній арені.

Республіка Казахстан є найбільшою за територією країною Центральної Азії, що посідає дев'яте місце у світі за площею й удвічі більша від території всіх

інших країн Центральної Азії разом узятих. Загальна довжина кордонів Казахстану складає 15 тис. км, при цьому кордон з Росією має протяжність більше ніж 6 тис. км. Преважна частина території Казахстану є рівнинною, гірські масиви, найвищий з-поміж яких Хан-Тенгір (висота – понад 6500 м), розташовані на сході та південному сході республіки і охоплюють 10% території. Казахстан володіє різноманітними багатими запасами корисних копалин. Він є одним зі світових лідерів за запасами вольфраму, хрому, срібла, цинку, свинцю. Також на території країни розташовані великі родовища нафти і природного газу, фосфоритів, уранових руд, залізної руди, золота, кам'яного вугілля, бокситів, кольорових металів [1].

Казахстан – країна з багатим історичним і культурним минулим. Розташована в центрі Євразії, вона опинилася на перехресті стародавніх цивілізацій світу, схрещенні транспортних артерій, у фокусі соціальних, економічних, культурних та ідеологічних зв'язків між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю, між Європою й Азією, між найбільшими державними утвореннями євразійського континенту [2, с.192].

Поява перших тюркських та іраномовних держав на території Казахстану, їхній розквіт, криза і падіння датуються періодом VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. Період з V ст. н. е. до 30-х років XVIII ст. – це епоха тюркського імперського розквіту: тюркських каганатів, Золотої Орди і держави Чингізхана, імперії Караханідів і Тимура [3].

У VI ст. в Центральній Азії виникла кочова імперія тюрків, які вийшли з Алтаю і за короткий час підкорили собі народи від Великого океану до Чорного моря. Утворення Тюркського каганату привело до відновлення торгових шляхів, що зв'язували Іран з Центральною Азією і Далеким Сходом. Великий євразійський степ у своїй історії тричі об'єднувався з Тюркською, Монгольською та Російською імперіями, і щоразу втрата рубіжних комунікаційних функцій (транзиту, торгівлі та ін.) спричиняла загибель імперій. Таким чином, геополітичне завдання контролю євразійського простору в минулому було обумовлено і його гео економічною функцією – збереженням транзитної торгівлі між Сходом і Заходом [3].

Держава Тимура стала останньою імперією, що об'єднувала землі Центральної Азії. Після цього майбутнє регіону стали визначати не величезні наддержави, а менші державні утворення, помітну роль у створенні яких став відігравати місцевий етнічний компонент. Все більш багаточисельні і віддалені нащадки Чингізхана, які претендували на титули ханів, входили до складу місцевої знаті, формуючи її найвищий прошарок і частково змішуючись із

місцевим елементом. Вожді місцевих племен (беки, беї), а також еміри та султани місцевого походження набиралися сили і починали претендувати на верховну владу. Щоправда, Чингізиди як представники прямих і бокових гілок нащадків Чингізхана і далі користувалися престижем. Основна частина Центральної Азії залишалася кочовою територією, зменшення зовнішніх вторгнень і набігів сприяло виникненню більш стійкої прив'язки етнічних груп до певної території. Таким чином окремі групи населення регіону набували те, що в майбутньому стало називатися їх національною територією. Стабілізація території стала однією із передумов формування сучасних етносів [4, с. 77-78].

У 1460-х рр. було засновано Казахське ханство. Саме з цього часу сучасний Казахстан веде відлік власної державності. У той час султани Джанібек та Гірей відділилися від хана Абулхаїра, який очолював так звану державу «кочових узбеків» із політичним центром у місті Сигнак нинішньої Південно-Казахстанської області, та разом зі своїми прихильниками попрямували на територію нинішньої Алматинської області. В цей час тут знаходилася держава Могулистан, що виникла на руїнах іншої колишньої монгольської держави – улусу Чагатая. Могольський хан Есен-Бука надав втікачам притулок. Після смерті Абулхаїра і падіння його держави Джанібек та Гірей стали домінуючою політичною силою в степах сучасного Казахстану. До них приєдналися всі племена, які проживали на цій території. Приблизно в період між 1459-1460 рр., часом втечі у Могулистан, та 1468 р., часом смерті Абулхаїра, і відбулося утворення нового державного об'єднання – Казахського ханства. У деяких джерелах датою заснування Казахського ханства вказано 1465 р., яка так само має право на існування, тому що в ті буремні часи все відбувалося дуже швидко і історики не встигали фіксувати зміни. Важливо зазначити, що Казахське ханство вийшло із улусу Джучі (Золотої Орди), а отже воно має безпосереднє відношення до його державності та історії [5].

Початок XVIII ст. став переломним у житті казахського народу. У цей час території, на яких кочували казахи, розкинулись на великі простори від Іртиша до Уралу, на півночі доходили до Тоболу, а на півдні – до Сирдар'ї і Таласу. При цьому тогочасний Казахстан не був єдиною державою, оскільки він включав у себе три етнополітичні об'єднання – Старший, Середній та Молодший жузи. Кожен жуз ділився на покоління, кожне покоління складалося із родів, роди своєю чергою ділилися на відділення і підвідділення [6, с. 20-21].

Жузи являли собою державні утворення із слабкою центральною (ханською) владою. На чолі кожного жузу стояв хан, а інколи і декілька ханів, яких обирали представники знаті із середовища султанів-чингізидів. Основою

соціально-економічної та політичної структури казахського суспільства був рід, у межах якого казахи кочували і випасали худобу, захищалися від ворогів, святкували та здійснювали обряди. Економічне життя базувалося на кочовому скотарстві, що доповнювалося землеробством та ремеслом, які відігравали допоміжну роль.

Головна загроза казахським ханствам у той час надходила з боку сильної та жорстко централізованої кочової держави західних монголів-ойратів – Джунгарського ханства, яка виникла в районі Алтаю, Тянь-Шаню та Гобі у середині XVII ст. Постійні напади загонів Джунгарського ханства принесли багато страждань казахському народу та призвели до міграції казахів на території Ходженту, Самарканду, Хіви та Бухари. Хоча війни із Джунгарією супроводжувалась також і перемогами казахського ополчення, вони наочно продемонструвала політичну та військову слабкість казахських ханств.

Найбільш жорстока військова кампанія джунгар проти казахів відбулась у 1723 р. Вона призвела до жакливого спустошення, яке в казахській історії іменується як «велике лихо». Внаслідок вторгнення джунгар Старший казахський жуз був повністю підкорений, Середній – відкочував у володіння Бухари, а Молодший – рятувався у межах Хівинського ханства [4, с. 92].

Казахські ханства вимушені були шукати союзника, який би міг захистити їх від джунгар. Ця ситуація призвела до їхнього зближення з Росією. Спочатку хан Молодшого жузу Абулхайр у вересні 1730 р. звернувся до російської імператриці Анни із проханням про прийняття в російське підданство. У лютому 1731 р. був виданий імператорський указ, який це прохання задовольнив і вже у вересні того ж року султани та старшини Молодшого жузу прийняли присягу російській імператриці. У вересні 1740 р. хан Середнього жузу Абулмамбет та султан Аблай у м. Орськ принесли присягу на вірність російській короні. Так розпочалося поступове приєднання казахських ханств до Росії, яке завершилося в середині XIX ст. [6, с. 32-34].

При цьому слід зазначити, що визнаючи російське підданство, казахські хани не вважали себе пов'язаними якими-небудь зобов'язаннями перед Росією, за винятком гарантій безпеки сибірським поселенням та торговим караванам, які прямували із Росії до Середньої Азії. Для прикладу, хан Середнього жузу Аблай був фактично незалежним правителем, який виконував тільки ті вказівки царських властей, які вважав вигідними для себе. Також хан Аблай вів активну дипломатичну діяльність, зокрема із Китаєм, що викликало незадоволення російської влади [6, с. 86-87].

Загалом, після того як Аблай був обраний ханом Середнього жузу у 1771 р. він досяг майже необмеженої влади у своєму жузі, а в останні роки його правління його владу визнавали правителі Старшого і, навіть, Молодшого жузів [6, с. 124].

Про могутність і вплив хана Аблая свідчить той факт, що він на рубежі 1770-1780 рр. контролював м. Ташкент, російська царська влада визнавала його правителем Середнього жузу, а фактично він мав владу над казахами всіх трьох жузів [7, с. 163].

Після смерті хана Аблая в його володіннях посилювалися міжусобні суперечності, які призвели до розпаду Середнього жузу на декілька феодалних утворень. Зрештою, ослаблення ханської влади і посилення впливу султанів та старшин дали підстави царському режиму в 20-ті рр. XIX ст. відмінити ханську владу у Середньому жузі [6, с. 136].

Власне рання казахська історія формувалася в умовах неухильного падіння впливу регіону і колишнього військово-політичного значення кочових об'єднань. Тюркська імперська історія, як і увесь регіон Центральної Азії, не витримали грандіозних змін, які відбулися в світовій економіці в XVI ст. Торгівля між Азією і Європою перейшла в руки європейців і стала відбуватися через морські шляхи. Регіон Центральної Азії і сусідні з ним степи Євразії від Китаю до Ірану втратили своє колишнє важливе транзитне значення. І якщо раніше тут могли існувати величезні імперії, які спиралися, з одного боку на доходи від контролю торгових шляхів уздовж Великого Шовкового шляху, а з іншого – на військові можливості тюркських кочівників, то тепер регіон перетворився на віддалену периферію світової економічної системи. Його торгівельне і військове значення різко впало.

Після входження Центральної Азії до складу Російської імперії, казахські степи опинилися всередині імперської території. Розпочалася селянська колонізація, що досягла свого піку на початку XX ст. Враховуючи кочовий спосіб життя казахів та відсутність у них права приватної власності на землю, їхні найкращі землі примусово вилучалися та передавалися в користування селянам-переселенцям із російських губерній, а казахи витіснялися в глибину степу на малопродатні землі. Повстання 1916 р. стало тією поворотною точкою, яка могла привести до посилення темпів російської селянської колонізації і цілком ймовірного витіснення значної частини кочівників-казахів на територію Китаю. Це, власне, і сталося в кінці 1916 – початку 1917 рр. в східних районах казахських степів, коли після придушення повстання кочівники в масовому порядку переходили в китайський Синьцзян, його північну степову зону, де

раніше знаходилася історична Джунгарія. Якби не революція 1917 р., то з політичних і економічних причин простір для кочового скотарства неминуче скоротився б на користь подальшої селянської колонізації.

Повстання 1916 р., яке відбулося під час Першої світової війни та охопило майже всю територію сучасного Казахстану, займає особливе місце в історичній пам'яті казахського народу. Перша світова війна справила величезний вплив не тільки на долю Російської імперії, а й усіх народів, що входили до її складу. На початку XX ст. території сучасного Казахстану були сировинною базою для Російської імперії, а казахський народ зазнавав жорстокої експлуатації, як і інші поневолені Росією народи. Хоча події Першої світової війни безпосередньо не відбувалися на території Центральної Азії, негативні наслідки війни у повній мірі торкнулися цих земель.

Мобілізація на ґрунті роботи послужила приводом для початку потужного повстання казахів та інших народів Центральної Азії проти російської колоніальної політики. Головними причинами повстання були фактори як соціально-економічного, так і політичного характеру, зокрема: посилення колоніального гніту, вилучення земель, зростання податків і поборів, нищівна експлуатація населення Центральної Азії, політика русифікації, що проводилася царизмом по відношенню до казахського та інших корінних народів регіону, загострення міжнаціональних суперечностей, різке погіршення соціально-економічної ситуації у зв'язку із війною.

Незважаючи на те, що повстання 1916 р., яке набуло форми національно-визвольної революції, в цілому зазнало поразки, воно призвело до зростання національної самосвідомості, збільшення політичної активності та сформувало певний досвід самостійного державного будівництва казахського народу. Повстання мало антиколоніальну і антиімперіалістичну спрямованість, при цьому класовий момент, який проявлявся як боротьба проти феодальної верхівки, носив другорядний характер, порівняно із головним завданням національного і політичного визволення казахського народу. Причинами поразки повстання були його стихійність, слабка організація та координація опору між розрізненими повстанськими загонами, відсутність належного технічного оснащення повстанських загонів, порівняно із царським військом.

Повстання 1916 р. стало передвісником наступних потрясінь для Російської імперії, яка припинила своє існування після лютневої та жовтневої революцій 1917 р. Для Казахстану обидві революції столітньої давнини зіграли стратегічно важливу роль. Перша революція в лютому 1917 р. зупинила негативний розвиток ситуації після жорстокого придушення повстання 1916 р.

Друга революція в жовтні 1917 р. створила умови, нехай для формального, але все ж національно-державного будівництва. Зрештою, ці події зробили можливою появу сучасної держави Казахстан [8].

У нинішньому Казахстані існує погляд на повстання 1916 р. як на трагічну подію. У цілому воно охопило території сучасних Казахстану, Киргизстану і Узбекистану. Але саме в Казахстані і Киргизстані повстання набуло неймовірний для Російської імперії масштаб і супроводжувалося безпрецедентною жорстокістю з обох сторін. У перебіг повстання і в його придушення було залучено багато людей, втрати були значними, причому серед повсталих вони були незрівнянно більшими. Сотні тисяч людей змушені були покинути свої землі і тікати в Китай. Таке взаємне озлоблення було результатом того тупика, в якому до повстання опинилося і місцеве населення казахів і киргизів, і російські селяни-переселенці разом із царською адміністрацією. Цей глухий кут був прямим наслідком колоніальної політики Російської імперії щодо поневолених народів [9].

Досить складно і неоднозначно у сучасному Казахстані відбувається переосмислення спадщини радянського режиму. Занадто багато людей все ще зберігають спогади про радянський час. При цьому практично кожен казахстанець безпосередньо пов'язаний і з позитивними, і з негативними сторонами радянської спадщини. У зв'язку з цим людям нелегко сформулювати єдину думку про те, які блага і які негаразди успадкувала держава та її населення із семи десятиліть існування СРСР.

Головне питання, з приводу якого в казахському суспільстві все ще тривають дискусії, полягає в тому, чи був Радянський Союз ще одним втіленням російського імперіалізму, нехай із новою ідеологією, або ж це була ідеологічно консолідована багатонаціональна держава, в якій велика кількість народів та етносів мала широкі можливості для реалізації власного політичного, економічного і соціального життя.

Простої відповіді на це питання не існує. З одного боку – біль і скорбота казахського народу внаслідок сталінських репресій і злочинної політики колективізації. Як і українці, казахи можуть розглядати аграрну політику Й. Сталіна як форму геноциду, маючи на увазі, що її метою було знищення казахів з метою вивільнення їх територій для організації нових, колективних форм землеробства. За деякими оцінками, в результаті колективізації було знищено більше половини всіх казахських домашніх господарств і більше 80% худоби, яка була основою для сільського господарства та традиційної культури казахів. Відразу після колективізації відбулися політичні репресії 1930-х рр. У

Казахстані рідкісним винятком є сім'ї, старші представники яких не загинули в процесі колективізації або репресій. Незліченна кількість сімей вимерли повністю, не залишивши нікого, хто міг би відновити їх імена сьогодні. Це пояснює суть колективної скорботи – казахам довелося чекати кілька поколінь для досягнення демографічного потенціалу, який відповідав ситуації кінця 1920-х рр. [10].

Кампанія М. Хрущова щодо розвитку цілинних земель знову нанесла нищівного удару казахському тваринництву та в черговий раз змінила етнічний баланс в республіці не на користь корінного народу. Національна політика СРСР призвела до того, що на момент здобуття незалежності казахи складали менше половини населення республіки, при цьому відбулася майже тотальна русифікація: не всі казахи вільно володіли казахською мовою і дуже мало представників інших етносів, що населяли Казахстан, могли говорити, читати і писати казахською мовою. Велику ціну заплатив Казахстан і його населення за присутність на своїй території ядерних, військових та хімічних об'єктів, випробувальних полігонів, які нанесли непоправної шкоди екології. Радянський спосіб господарювання, який базувався на екстенсивному підході та хижацькій експлуатації природних ресурсів, призвів до загибелі Аральського моря та виникнення інших екологічних проблем.

З іншого боку – за часів СРСР були створені умови, нехай для формального, але все ж національно-державного будівництва. Етнічний казах Дінмухаммед Кунаєв, який тривалий час займав пост першого секретаря компартії Казахстану, протягом 20 років був членом Політбюро ЦК КПРС. Він був єдиним представником Центральної Азії, призначеним членом Політбюро. В роки правління Д. Кунаєва були закладені основи економічної диверсифікації Казахстану. Тодішня столиця республіки м. Алмати набула сучасного космополітичного вигляду, вкладалися значні кошти у розвиток освіти і медицини та створення сучасної інфраструктури. Саме тоді майбутній перший президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв набув статусу знакової постаті політичного істеблішменту Казахської РСР. Освоєння цілинних земель призвело до того, що землеробство стало важливим сектором економіки Казахстану і на сьогоднішній день забезпечує її диверсифікацію. Незважаючи на всі дисбаланси мовної політики, письмова казахська мова сформувалася саме в радянський період. У той час як багато представників культурної еліти, які розвивали казахську мову, загинули під час репресій, їхні наступники зуміли продовжити і істотно розширити діапазон інтелектуальної продукції, що випускається казахською мовою, а також розширили технічну складову цієї мови.

Питання етногенезу – походження казахського народу є однією із найскладніших історичних проблем, яка потребує подальших досліджень. До цього часу не має єдиного та узгодженого серед дослідників розуміння проблеми етногенезу казахів. Тривалий час вивченню проблеми етногенезу казахів заважав той факт, що багато російських та іноземних дослідників змішували казахів з киргизами і внаслідок цього вважали, що казахи ведуть своє походження від єнісейських киргизів [11, с. 289].

При всій багатомірності підходів до цієї проблеми, встановлено, що казахська народність склалася в основному із автохтонних племен та племінних об'єднань, які з давніх часів населяли величезну територію Казахстану.

Історичні передумови для формування казахської народності склалися вже у XI-XII ст., але цей процес був зупинений руйнівним монгольським нашествям, яке розмежувало існуючі етнічні групи, зруйнувало виробничу основу і традиційний уклад життєдіяльності та суттєво вплинуло на антропологічний тип тюркського населення регіону, посиливши у ньому монголоїдні риси [6, с. 181].

Р. Сулейменов підкреслює, що основним фактором етногенезу казахського етносу був соціально-економічний розвиток древніх і середньовікових кочових племен, які населяли територію Казахстану, та еволюція суспільних відносин в рамках існуючих політичних структур. Тож не випадково, що більша частина дослідників пов'язує завершальний етап етногенезу казахів із утворенням Казахського ханства – великого етнополітичного об'єднання, у рамках якого відбулася консолідація етнічних ознак казахського етносу [11, с. 295].

На переконання С. Акімбекова, самоідентифікація казахів як окремого етносу починається приблизно з початку XVI ст., коли відбувся поділ колишнього кочового населення улусу Джучі на тих, хто був лояльний до Шибанідів і пішов разом з ними завойовувати Середню Азію, і тих, хто залишився в степу Дешт-і-Кипчак і зберіг вірність спадкоємцям Урус-хана, які, швидше за все, були нащадками онука Чингісхана Орди. Прихильники Шибанідів забрали з собою ім'я «узбек», а прихильники нащадків Урус-хана придбали нову ідентифікацію «казаків», тобто вільних людей. Існує думка, що приблизно 500 років тому в 1509-1511 рр. в ході ряду запеклих збройних зіткнень між Шибанідами та нащадками Урус-хана і відбулося остаточне розділення племен східної частини монгольської держави Джучідів на узбеків і казаків [12].

Сучасний Казахстан, як зазначають деякі казахські дослідники, взагалі відбувся завдяки ланцюгу випадковостей. Такою випадковістю для місцевого населення стала революція 1917 р., ще один подарунок долі – це розпад СРСР.

Той факт, що Казахстан зміг уникли потрясінь протягом всього періоду своєї незалежності, починаючи з 1990-х рр., – це ще один сприятливий збіг обставин для країни [12].

Історія Казахстану як незалежної держави розпочалася в епоху прискорення процесів глобалізації, що зумовило своєрідність його сучасного розвитку: побудова власної державності вимагала необхідність орієнтації на існуючі зовнішні фактори. Важливість включення Казахстану у процеси глобалізації на вигідних для країни умовах відзначається на найвищому рівні в республіці. Неможливо забезпечити стабільність і стійкість однієї держави в умовах, коли її оточують економічно та соціально відсталі країни і народи. Тому одним із результатів розуміння законів глобалізації став процес інтеграції Казахстану в рамках міжнародних організацій. Казахстан є активним учасником Організації Об'єднаних Націй (ООН), Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Шанхайської організації співробітництва (ШОС), Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ) та інших міжнародних організацій.

Зміцненню авторитету країни на міжнародній арені сприяло головування Казахстану в ОБСЄ у 2010 р. і участь у діяльності Ради Безпеки ООН у якості непостійного члена у 2017-2018 рр. У перспективі Казахстан прагне приєднатися до кола розвинених країн Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР).

Світовою громадськістю високо оцінені зусилля Казахстану щодо приєднання до програми НАТО «Партнерство заради миру» та його активна участь у створенні під егідою НАТО центральноазійського батальйону з підтримки миру (ЦЕНТРАЗБАТ).

Зовнішня політика Казахстану в епоху глобалізації є багатовекторною та ґрунтується на демократії, відданості загальнолюдським цінностям та принципам правової держави. В її основу закладено вимоги забезпечення безпеки, суверенітету і територіальної цілісності Республіки Казахстан, захисту прав і свобод громадян, створення ефективної та динамічної економіки, стабільних демократичних інститутів. Юридична основа співпраці Казахстану із зарубіжними країнами представлена більше ніж 15 тис. документів, що дозволило, як зазначив перший Президент Н. Назарбаєв, «дипломатичними заходами захистити державу, від реальних і потенційних загроз», а також отримати міжнародні гарантії безпеки Казахстану [13].

Казахстан став своєрідним транспортним вузлом між провідними центрами світової економіки – Європою, Росією, Китаєм, Індією та Південно-

Східною Азією. Країна є ключовим учасником китайської ініціативи «Один пояс, один шлях». Не випадково у 2013 р. Голова КНР Сі Цзіньпін оголосив про цю ініціативу саме в Астані. Сьогодні через Казахстан проходять дві основні залізничні та автомобільні магістралі в рамках даної ініціативи, що доставляють китайські товари в Європу і європейські товари в Китай. Казахстан також відіграватиме ключову роль в Стратегії Європейського Союзу по взаємозв'язку між Європою і Азією, яка має на меті зробити Євразію більш цілісним континентом [14].

Загальновідомою є інвестиційна привабливість Казахстану. Значною мірою за рахунок прямих іноземних інвестицій країна активно будує нові промислові підприємства, автомобільні та залізничні шляхи, порти, мости та інші об'єкти інфраструктури. В країні створена належна правова база, заснована на спеціально прийнятому Законі «Про іноземні інвестиції», що дало можливість інвесторам з інших країн отримати рівні права із вітчизняним бізнесом. Як наслідок, Казахстан займає провідне положення серед країн Центрально-Східної Європи та СНД за обсягом залучених прямих іноземних інвестицій. З моменту здобуття незалежності у 1991 р. Казахстан залучив понад 300 млрд. дол. прямих іноземних інвестицій, що складає 75% від усіх інвестицій в Центральну Азію в цілому [14].

Сучасні пріоритети Казахстану ставлять перед країною амбітну мету увійти до числа 30 розвинених країн світу до 2050 р., реалізувати п'ять інституційних реформ, здійснити масштабну модернізацію країни, знайти нові можливості для розвитку в умовах четвертої промислової революції, модернізувати суспільну свідомість, реалізувати комплексні соціальні ініціативи [15]. Детальний план реалізації вказаних завдань представлений у цілому ряді документів, зокрема таких як Стратегія розвитку Республіки Казахстан до 2050 р., Державній програмі інфраструктурного розвитку «Нұрлы жол» на 2015-2019 рр., Стратегічному плані розвитку Республіки Казахстан до 2025 р., Державній програмі «Цифровий Казахстан» [16], посланнях Президента до народу Казахстану та інших документах.

Останніми роками у Казахстані реалізується цілеспрямована політика керівництва держави, спрямована на формування власної цивілізаційної основи, на ствердження верховенства казахської мови у всіх сферах суспільного життя та структурах державної влади всіх рівнів, на поширення англійської мови в освіті, науці, державному управлінні та інших сферах.

З цією метою Указом президента Республіки Казахстан № 110 від 29 червня 2011 р. була затверджена Державна програма розвитку і

функціонування мов у Республіці Казахстан на 2011-2020 рр. Програма спрямована на забезпечення пріоритетного розвитку державної мови як найважливішого фактору зміцнення національної єдності та повноцінне задоволення духовно-культурних і мовних потреб громадян Казахстану. Виконання програми має забезпечити до 2020 р. збільшення частки дорослого населення, яке володіє державною мовою до 95% [17].

З метою забезпечення сучасної модернізації казахського суспільства, поліпшення комунікації із зовнішнім світом та сприяння поширенню англійської мови перший президент Казахстану Н. Назарбаєв видав указ № 569 від 26 жовтня 2017 р. «Про переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латинську графіку». Указ ставить завдання перед урядом країни забезпечити поетапне переведення алфавіту казахської мови на латинську графіку до 2025 р. [18].

Рішення про переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латинську графіку було негативно сприйнято в Російській Федерації. В умовах гострого протистояння із Заходом Кремль намагається зміцнити відносини з традиційними партнерами, щоб не залишитися в цілковитій ізоляції. Тому латинізацію казахської мови Росія розглядає крізь призму геополітики та сприймає таке рішення як прагнення Казахстану диверсифікувати і посилити свої зовнішні зв'язки в західному напрямку. На переконання деяких російських представників, перехід казахської мови на латинську графіку є жестом політичного характеру, який повинен продемонструвати, що крім пріоритетів євразійської інтеграції у Казахстану є й інші пріоритети, що можуть скоригувати вектор казахської зовнішньої політики [19].

Важливим завданням для Казахстану в умовах світової нестабільності є балансування між інтересами і тиском найбільших держав світу: США, Росії та Китаю. Казахстан, як і вся Центральна Азія, привертає увагу більшості світових та регіональних держав багатьма причинами. Природні і людські ресурси, вигідне геополітичне положення, транзитний потенціал та інші фактори роблять регіон не тільки цікавим, але і небезпечним з точки зору виникнення майбутніх світових конфліктів. Актуальним завданням для забезпечення стабільного розвитку Казахстану є боротьба з транснаціональною злочинністю, наркотрафіком, міжнародним тероризмом та екстремізмом, з корупцією в суспільстві й державі.

Що стосується ризиків для регіональної безпеки, то очевидно, що найбільшою проблемою стане питання забезпечення транзиту влади у

Казахстані, оскільки саме ця країна є тим центром у регіоні ЦА, на якому сходяться лінії впливу ключових глобальних зовнішніх сил.

Процес транзиту влади, що розпочався в Казахстані за ініціативи першого президента країни Н. Назарбаєва, полягає у намаганні вибудувати інституційну систему балансів з метою забезпечення внутрішньополітичної стабільності та гарантій безпеки нинішній владній еліті. З огляду на те, що анонсовані політичні реформи мають демонстративний «косметичний» характер, Казахстан залишається консолідованою авторитарною державою. Відтак не слід очікувати на глибинне переформатування владної системи у короткостроковій перспективі [20, с. 72].

У нинішнього казахського політичного режиму багато критиків, серйозне занепокоєння і багато нарікань викликає процес транзиту політичної влади в державі. Але збереження цілісності Казахстану, незважаючи на потужний вплив трьох наддержав – РФ, КНР та США, а також той факт, що вперше за тисячі років економічний центр регіону перемістився із історичної Середньої Азії в степи Казахстану, і відбувається відновлення колишнього транзитного значення всього регіону, яке було втрачене 500 років тому, є надзвичайно важливим досягненням.

Слід зазначити, що намагання критично переосмислити історичне минуле створити національну модель колективної пам'яті в Казахстані відбувається не просто. В першу чергу це стосується історії відносин Казахстану і Росії. З урахуванням тісних інтеграційних зв'язків між цими країнами, це питання набуває стратегічно важливого характеру. При цьому російська історична свідомість заперечує сам факт колоніального характеру своєї присутності в Центральній Азії.

І російська держава, і наукове середовище, і громадська думка в РФ у цілому залишається налаштованими проімперськи. Вони болісно реагують на всі спроби подивитися на історію відносин Росії і сусідніх з нею народів під іншим кутом. Відповідно всі народи, які або залежать від Росії, або хочуть зберегти з нею добрі стосунки, повинні уникати гострих для Москви питань. Однак правдива інформація все одно поступово поширюється.

Загалом у Російській Федерації негативно сприймають намагання Казахстану переосмислити власне історичне минуле та створити національну модель колективної пам'яті, позбавлену ідеологічних штампів імперського та радянського періодів. Республіка Казахстан сприймається не як незалежна суверенна держава, а як сфера російського впливу, як частина так званого «російського світу». При цьому російські керманічі часто демонструють зверхне

та зневажливе ставлення до свого сусіда і стратегічного партнера. Зокрема, у серпні 2014 р. президент Росії В. Путін у притаманній йому нахабній манері зазначив, що у казахів ніколи не було державності до моменту розпаду СРСР. Ця фраза викликала бурхливу реакцію казахської громадськості. Як відповідь, у жовтні 2015 р. в Казахстані пройшли святкування 550-ї річниці утворення Казахського ханства, а в країні та суспільстві помітно зріс інтерес до історії державності [5].

Підсумовуючи слід зазначити, що історичний розвиток має безпосереднє відношення до формування стратегії зовнішньої політики Республіки Казахстану, відмінною рисою якої є багатовекторність, що має на меті реалізацію незалежної, не ангажованої та вільної в своєму виборі політики на міжнародній арені. Ця багатовекторність склалася історично і має забезпечити балансування між різними геополітичними центрами сили, які впливають на Казахстан і на Центральну Азію в цілому. Історична наука в Казахстані знаходиться на новому етапі власного переосмислення, формування виваженої політики національної пам'яті та дослідженні витоків казахської нації. Враховуючи зміну національної та релігійної ситуації, окремі прояви активності екстремістських сил, держава виявляє гостру потребу і зацікавленість в розвитку історичної науки. Все це вимагає зваженого і системного підходу до історичних досліджень, який дозволить згуртувати суспільство, пояснити об'єктивність тих чи інших проблем та показати можливі шляхи їх вирішення.

Досвід незалежного розвитку Республіки Казахстан може стати прикладом для України, особливо у питаннях, які стосуються активного балансування і взаємовигідного співробітництва із провідними центрами світової політики, реформування національної економіки та розбудови транспортної інфраструктури, сприяння розвитку національного бізнесу, залучення прямих іноземних інвестицій, збереження національної мови, культури та традицій.

Список використаних джерел і літератури

1. Дорошко М.С., Шпакова Н.В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2011. 204 с.
2. Васильєв О.А. Цивілізаційні засади трансформаційних та інтеграційних процесів в Республіці Казахстан // Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів : збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 191-200.

3. Васильев О.А. Вплив етнокультурних, релігійних і мовних чинників на процес модернізації Казахстану // Зовнішні справи. 2016. № 3. С. 54-59.
4. Международные отношения в Центральной Азии: События и документы: Учеб. Пособие для студентов вузов / А.Д. Богатуров, А.С. Дундич, В.Г. Коргун и др.; отв. ред. А.Д. Богатуров. 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Аспект пресс», 2018. 560 с.
5. Акимбеков С. Трудные времена // Центр Азии. 2015. № 5 (99). URL: <https://www.asiakz.com/trudnye-vremena>
6. Сулейменов Р.Б. Избранные труды. Т. 1. Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. 336 с.
7. Почекаев Р.Ю. Государство и право в Центральной Азии глазами российских и западных путешественников XVIII – начала XX в. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. 424 с.
8. Акимбеков С. 100 лет, которые потрясли мир // Центр Азии. 2017. № 5 (11). URL: <https://www.asiakz.com/100-let-kotorye-potryasli-mir>
9. Акимбеков С. 1916 год: сто лет как один день? // Центр Азии. 2016. № 4 (104). URL: <https://www.asiakz.com/1916-god-sto-let-kak-odin-den>
10. Олкотт М.Б. Советское наследие Казахстана // Центр Азии. 2011. № 20-21 (57-58). URL: <http://magazine.asiakz.com/rus/article/1034>
11. Сулейменов Р.Б. Избранные труды. Т. 2. Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. 360 с.
12. Акимбеков С. История в нашей жизни // Центр Азии. 2011. № 20-21 (57-58). URL: <http://magazine.asiakz.com/rus/article/1033>
13. Карибжанова А.А., Сембинов М.К. Новые вызовы и проблемы развития международного диалога Казахстана в условиях глобализации. 2016. URL: <https://articlekz.com/article/19007>
14. Foreign Policy: «Казахстан: медиатор евразийского сотрудничества». 19.04.2019. URL: <https://iwep.kz/#/posts/5cb9594af79ae317a5edca77/#header>
15. Ответ Казахстана на глобальные вызовы. 04.05.2018. URL: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/otvet-kazahstana-na-globalnie-vizovi--otechestvennie-eksperti-obsudili-povestku-aef2018>
16. Стратегии и программы Республики Казахстан. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs
17. О Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. URL:

<http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/gosudarstvennyy-yazyk/o-gosudarstvennoy-programme-razvitiya-i-funkcionirovaniya-yazykov-v>

18. Указ Президента Республики Казахстан от 26 октября 2017 года № 569 «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику». URL: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku
19. Султанмуратов Н. Трудности перевода. // Центр Азии. 2017. № 5 (111). URL: <https://www.asiakz.com/trudnosti-perevoda>
20. Орлик В.В. Політичні процеси в Республіці Казахстан у контексті «транзиту влади» // Стратегічна панорама. 2018. № 2. С. 64-75.

УДК 94:327 (430+669.4)

Руднічук А.А.

НІМЕЦЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті досліджуються історія та особливості зовнішньополітичних відносин між Німеччиною та Ізраїлем, а також їх стосунки у сфері економіки та військового співробітництва. Особлива увага надається впливу Близькосхідного питання на дипломатичні контакти між обома країнами.

Ключові слова: Німеччина, Ізраїль, Близький Схід, зовнішня політика, економіка, військове співробітництво.

Рудничук А.А. Немецко-израильские отношения: история, современное состояние и перспективы развития.

В статье исследуются история и особенности внешнеполитических отношений между Германией и Израилем, а также их партнерство в сфере экономики и военного сотрудничества. Особое внимание уделяется влиянию Ближневосточного вопроса на дипломатические контакты между двумя странами.

Ключевые слова: Германия, Израиль, Ближний Восток, внешняя политика, экономика, военное сотрудничество

Rudnichuk A. German-Israeli Relations: History, Present State and Prospects of Development.

The article is an attempt to research history and peculiarities of relations between Germany and Israel and also their partnership in economic and military sphere. Special attention is paid to the problems of the Middle East region and its influence on the diplomatic relations between the two countries.

Keywords: *Germany, Israel, Middle East, foreign policy, economic, military cooperation.*

Вирішення Близькосхідного питання на сьогоднішній день відіграє одну із головних ролей як для Європейського Союзу, так і для США. Німеччина є одним із кандидатів на лідерство у Європейському Союзі, після виходу з нього Великобританії. Тому налагодження стосунків із Ізраїлем як одним із найважливіших гравців на арені Близькосхідних дій має для неї важливе значення. Дослідження відносин між обома країнами дозволить краще зрозуміти тенденції розвитку дипломатичних стосунків, які склалися між ними на початку XXI століття. Аналіз зовнішньополітичної стратегії Німеччини також допоможе краще зрозуміти позицію ЄС щодо кризових ситуацій, які склалися на Близькому Сході.

Завданням статті також є і аналіз сучасного стану стосунків між Німеччиною та Ізраїлем, а також їх ймовірні перспективи розвитку.

Стосунки між двома країнами: новоутвореною Державою Ізраїль, що отримала незалежність 14 травня 1948 року та Федеративною Республікою Німеччина, створеною в 1949 р., розпочалися із 50-х років. На даному етапі відносини ще не були офіційними і будувалися на основі вирішення наслідків Другої світової війни, за які була відповідальна Німеччина. Цьому сприяли і процеси, що відбувалися всередині самої країни. Еріх Лют, прес-секретар уряду земель Гамбурга заснував організацію «Мир із Ізраїлем», основна мета якої була виплата репарацій та налагодження зв'язків між ФРН та Ізраїлем. 31 серпня 1951 р. вони виклали свій маніфест у газеті «Die Welt», а також Е. Лют і Н. Вольхайм, член правління Центральної ради євреїв в Німеччині, виступили на гамбурзькому радіо. Вони схвалили виступ Теодора Хойса, першого президента ФРН, та його заяву про Німецький колективний сором, проте разом із тим заявили про потребу виходу резолюції та конкретних дій. Е. Лют при цьому написав, що Німеччина не повинна очікувати того, що першими «кригу зламають» ті люди, які вижили після концентраційних таборів та тортур. Скоріше на самій ФРН лежить відповідальність за налагодження стосунків із

євреями та Ізраїлем. До даної організації поступово приєдналися Віллі Брандт, Герман Гессе, Ернст Леммер та Ернст Ройтер, а 10 вересня 1951 р. їх підтримав і президент. Цього ж місяця Канцлер Конрад Аденауер проголосив в Бундестазі офіційну декларацію свого уряду стосовно репарацій. [1, р. 226] В самому Ізраїлі політикоформуюча спільнота та суспільство розділилися на прихильників фінансових виплат зі сторони Німеччини та противників, що розглядали даний акт, як спробу «купити» прощення за жахіття Холокосту. В січні 1952 р. ізраїльська газета «Haaretz» писала про події, що відбувалися під час прийняття Кнесетом Угоди про репарації: «Впродовж двох годин площа перед Кнесетом і вулицями поблизу перетворився в «поле битви», коли багато тисяч протестуючих намагалися проникнути в Кнесет», а лідер опозиції Менахем Бегін, очільник партії «Херут» («Свобода») попередив: «... Цей уряд, який розпочав переговори з убивцями, що знищили наших людей ... буде базувати своє панування на багнеті ...» [2] Проте дані суперечності вдалося подолати і вже 10 вересня 1952 р. в Люксембурзі між обома державами було підписано договір відповідно до якого Німеччина мала виплатити Ізраїлю 3 млрд. 450 млн. німецьких марок. У даному документі зазначалася періодичність виплат: «З моменту набрання чинності цією Угодою до 31 березня 1954 року - виплата відбувається по 200 мільйонів німецьких марок за кожен фінансовий рік... З 1 квітня 1954 року - дев'ять щорічних платежів в розмірі 310 мільйонів німецьких марок кожен і десятий щорічний внесок в розмірі 260 мільйонів німецьких марок ...». [3] Проте за це десятиліття налагодити офіційні стосунки між обома державами не вдалося. Першу частину декади Ізраїль ще не наважувався встановити дипломатичні зв'язки через невеликий термін, що пройшов з часів Голокосту та посиляючись на свої сумніви з приводу встановлення дипломатичних зв'язків. В середині 1950- х років позиція змінилася: тепер вже Ізраїль був готовий укласти домовленості стосовно офіційних стосунків, проте ФРН утримувалася через більш широкий політичний контекст. Справа в тому, що німецька сторона на той час провадила доктрину Хальштейна, державного секретаря МЗС ФРН, відповідно до якої уряд в Бонні визнавав дипломатичні стосунки лише з тими державами, які не мали відносин із НДР. Кожна країна, яка визнавала Східну Німеччину автоматично опинялася в політичній кризі із Західною. Створення офіційних відносин із Ізраїлем та ФРН призвело б до загострення стосунків із арабськими країнами, які могли визнати Східну Німеччину незалежною державою. Це в основному і гальмувало подальший розвиток відносин обох країн.

Вже в 60-х роках ситуація починає набирати нових обертів. Першим кроком на шляху до поступового запровадження офіційного діалогу стала зустріч канцлера ФРН Конрада Аденауера та прем'єр-міністра Ізраїлю Давида Бен-Гуріона в Нью-Йорку на початку 1960 року. Вони обговорили такі теми, як грошова підтримка Ізраїлю, надання зброї Армії оборони Ізраїлю, проблеми інтеграції нових іммігрантів в Ізраїлі, рух кібуц та політичну ситуацію у світі. В результаті дане обговорення призвело до угоди про фінансову підтримку Ізраїлю з боку Німеччини та встановлення дипломатичних стосунків через 5 років після зустрічі. [4] Дійсно, в 1965 р. першим послом Ізраїлю в Німеччині став Ашер Бен Натан (1921-2014 рр.), уродженець Відня, а першим послом ФРН – Рольф Паулс (1915-2002 рр.). Газета «Давар» висвітлювала на першій сторінці свого видання 12 серпня 1965 р. його промову: «Я прийшов з єдиною думкою: німці та євреї живуть з жахливим минулим, що не забути, це не можна забувати і ми не забуваємо, але я думаю, що для євреїв та німців є майбутнє, а наше покоління разом повинно прокласти шлях до світлого майбутнього свободи, миру та справедливості». Слова Р. Паулса ясно відображають те, що на офіційному рівні Німеччина розглядала Державу Ізраїль насамперед як єврейську державу і виходила у вирішенні всіх питань відповідно до цієї призьми. Протягом трьох років, коли Паулс був послом, Німеччина в основному намагалася активно запровадити економічні та культурні зв'язки між двома країнами. [5]

В 70-х роках відносини між Німеччиною та Ізраїлем отримали нове забарвлення, частково в результаті Східної політики (Ostpolitik) першої, а також змін у зовнішньополітичній ситуації. Західна Німеччина отримала своєрідну незалежність у своїх діях, зокрема і по відношенню до СРСР та Східної Європи. Вона висловила свої прагнення налагодити стосунки із Арабськими країнами, що були призупинені під час кризи 1965 р. Іншою причиною стало накладення арабськими країнами нафтового ембарго, що показало залежність Німеччини від арабських держав, як місця для експорту, а також як джерела 85 % нафти, що надходила до Німеччини. Це викликало занепокоєння у ізраїльських політиків, які сприймали дану зміну як зречення даної країни Європи від свого морального боргу перед Ізраїлем. Проте для самої Федеральної Республіки корективи в зовнішньополітичному напрямку зовсім не означали припинення стосунків із даною Близькосхідною державою, вони продовжували розвиватися, зокрема і у сфері безпеки. [6, р. 146] В даний період часу Німеччина продовжувала співпрацювати у галузі оборони та розвідки. Проте безпосередньо політичні стосунки між обома країнами періодично змінювали

характер. Після того, як ФРН проголосила свій нейтралітет у війні Йом-Кіпур в 1973 р., вона все ж таки дозволила США використовувати свій порт Бремерхафен для постачання Ізраїлю. В цьому ж році Німеччина підтримала резолюцію ЄЕС, відповідно до якої кордон Ізраїлю відповідав кордону даної країни за 1967 р. Проте вже наприкінці 70-х років ХХ ст. Німеччина утрималася від голосування в ООН щодо надання прав палестинській самообороні та надання статусу спостерігача Організації звільнення Палестини (ОЗП). Вже в 1980 р. Західна Німеччина підписала Венеціанську Декларацію ЄЕС, що схвалювала палестинське самовизначення, але при цьому німецькі представники заблокували всі ініціативи по включенню прямих посилань на ОЗП. [7]

Падіння Берлінської стіни та де-факто закінчення "холодної війни" 1989 р. стали для Ізраїля доволі суперечливими. З одного боку, ізраїльтяни вітали загибель комуністичної Східної Німеччини, яка завжди була ворожою до Ізраїлю. Але прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Шамір також висловив сумніви щодо об'єднаної Німеччини. Проте поступово стосунки між об'єднаною Німеччиною та Ізраїлем почали набувати більш чіткіших контурів. У 1992 р. Іцхак Рабін став першим лідером ізраїльського уряду, який відвідав об'єднану Німеччину, а в 1996 р. президент Ізраїлю Езер Вайцман був першим заступником глави держави, який звернувся до об'єднаного німецького парламенту - Бундестагу. У 1994 р. Ізраїль був першою іноземною державою, яку офіційно відвідав президент Німеччини Роман Херцог, а прем'єр-міністр Ехуд Барак був першим іноземним лідером, якого прийняв німецький уряд, коли у 1999 р. переїхав з Бонна до Берліна. Разом з тим все більше і більше молодих ізраїльтян відвідували і, в деяких випадках, навіть переїжджали до нової німецької столиці.[8]

На початку ХХІ століття стосунки між обома країнами почали набувати повноцінних обрисів. 18 березня 2008 р. Ангела Меркель виступила перед Кнессетом із привітанням на честь шестидесятиріччя від заснування держави Ізраїль. Розпочався новий етап розвитку стосунків між цими двома державами, зокрема 17 березня 2008 р. відбулася німецько-ізраїльська міжпарламентська консультація в Яд Вашем. Канцлер також наголосила на відповідальності Німеччини за Голокост: «Шоа наповнює німців соромом. Я схиляюся перед жертвами. Я схиляюся перед тими, хто залишився з живих та перед тими, хто допомагав їм вижити». [9] Під час своєї промови канцлер Німеччини також зазначила і про незмінну підтримку Ізраїлю, називаючи ядерні амбіції президента Ірану "великою небезпекою" не тільки для Ізраїлю, але і для всього

світу. Ангела Меркель закликала правителя Ірану привести докази того, що він не хоче мати ядерної бомби. [10]

Німеччина у межах ЄС залишається найважливішим економічним партнером Ізраїлю. Обсяг торгівлі вже на 2013 р. складав 6,5 мільярда доларів. В усьому ж світі Німеччина була третім за важливістю економічних зв'язків партнером Ізраїлю після Китаю та США. З неї в основному імпортуються транспортні засоби та продукти хімічної промисловості, машини, оптичні прилади, вимірювальні, випробувальні та точного машинобудування. Експорт до Німеччини, що складав на 2013 р. 1,8 мільярда доларів, становлять переважно хімічна та електротехнічна продукція, а також точні механічні та оптичні вироби. [11] На 2016 р. дані показники дещо змінилися. Експорт до Німеччини вже складав 1,5 млрд. дол., а імпорт з даної країни – 4 млрд. дол. [12] У 2017 році між країнами також виникли деякі суперечності стосовно торгівлі із Іраном. Німецький форум з просування бізнесу та банківської справи в Ісламській Республіці Іран зіткнувся з різкою критикою з боку експертів з прав людини та неурядових організацій, яка прагнуть зупинити іранський тероризм та незаконну ядерну діяльність. Ульріке Бекер, прес-секретар неурядової організації «Stop the Bomb», сказала: «Цей банківський форум є скандальним. Німецькі банкіри та політики у Франкфурті розкатують «червону доріжку» для режиму, який відповідає за вимушену втечу мільйонів [біженців] з Сирії та Іраку». [13] Джулі Ленарц, старший науковий співробітник проекту «Ізраїль», розташованого у Вашингтоні, повідомила «Jerusalem Post», що «Іран не перестав бути загрозою міжнародного миру та безпеки. Це держава - керована фанатичним режимом мулли з ядерними амбіціями, і повинна бути ізольованою, як найбільший експортер тероризму в світі». [13]

Фактор військового співробітництва продовжує грати помітну роль у стосунках між Німеччиною та Ізраїлем. В 2015 році між Ізраїлем та німецькою компанією ТуссенКрупп було укладено угоду про конструкцію чотирьох кораблів класу Саар 6, що буде коштувати 430 млн. євро. Очікується, що перший із них прибуде в 2019 році, а останній – в 2021 р. Такий договір є доволі важливим для Ізраїлю, так як 90% його імпорту здійснюється саме морськими шляхами, і хоча військово-морський флот країни є порівняно невеликим, проте він має значну територію захисту з моменту розширення виняткової економічної зони від 40 миль до 150 миль від берега. Основну загрозу створює арсенал ракет «Град» Хезболли та інших зарядів дальнього діапазону, тому військово-морський флот Ізраїлю здійснює оновлення озброєння та захисних систем. У Саар-6 будуть розширені можливості, здатні

боротися із широким спектром загроз, включаючи ракетні пускові установки ближнього радіусу дії Iron Dome та протиракетної системи малої та середньої дальності Барак-8. [14]

Проте в зовнішньополітичних стосунках, особливо за останні два роки, між країнами спостерігається певне послаблення. Причиною таких загострень стало палестинське питання. У лютому 2017 р. канцлер Ангела Меркель відклала щорічну двосторонню німецько-ізраїльську зустріч, як повідомляється, через активізацію Ізраїлем будівництва поселень на Західному березі р. Йордан, де на той час перебували приватні землі палестинців. В квітні 2017 р. відбувся урочистий візит до Ізраїлю міністра закордонних справ Німеччини Зігмара Габріеля, що викликав своєрідну дипломатичну кризу. [15] Справа в тому, що голова МЗС також доволі критично віднісся до організації поселень ізраїльтян, що поставило під питання зустріч між ним та прем'єр-міністром Беньяміном Нетаньяху. Проте водночас, у день пам'яті жертв Шоа Зігмар Габріель спочатку відвідав пам'ятник Холокосту Яд Вашем. Міністр закордонних справ тоді підкреслив особливу відповідальність Німеччини за єврейську державу. [16] Не зважаючи на це, на десять місяців у дипломатичних стосунках між обома країнами відбулося своєрідне затишшя.

Зміну зовнішньополітичної ситуації на Близькому Сході спричинила заява Дональда Трампа 5 грудня 2017 р. про те, що США визнають Єрусалим столицею Ізраїлю. Вона викликала засудження союзників США і доволі агресивну реакцію палестинських лідерів та мусульманського світу. Протягом кількох хвилин після заяви Д. Трампа, посольства США в Туреччині, Йорданії, Німеччині та Великобританії випустили попередження про небезпеку таких дій, закликаючи американців бути обережними. [17] На наступний день німецький канцлер А. Меркель виступила із заявою: «Німецький уряд не підтримує цю позицію, тому що статус Єрусалиму має бути вирішений в рамках переговорів з двома державами». [18] Вже в січні 2018 р. німецький міністр закордонних справ здійснив 15-денний візит до Ізраїлю, де відбулася повторна зустріч між ним та прем'єр-міністром Беньяміном Нетаньяху. На цей раз суперечності викликала заява прем'єр-міністра Ізраїлю про те, що палестинці мають самі управляти власною державою, адже він не уточнив: буде це означати незалежну державу чи автономію у складі Ізраїлю. Зігмар Габріель продовжив наполягати на остаточному вирішенні даного питання: «Як другу і близькому союзнику, нам потрібно знати, чи більше Ізраїль не підтримує врегулювання цього конфлікту шляхом переговорів,- сказав він,- Яка саме стратегія Ізраїлю в цьому конфлікті?». Також він заявив, що ізраїльсько-

палестинські відносини можуть перетворитися на «безстрокову окупацію та конфлікт», а також додав: «Ми не бачимо жодної альтернативи для Ізраїлю та палестинців, як обговорити статус Єрусалиму». [19]

Несподіваний резонанс також викликало і оприлюднення 30 квітня 2018 р. документів, які вдалося дістати агентам ізраїльської спецслужби Моссад в процесі вдало проведеної операції в Тегерані. Вони свідчили про те, що Іран продовжував розробляти ядерну зброю, незважаючи на укладену ним в 2015 р. угоду із США, Францією, Німеччиною, Китаєм, Росією та Великобританією. Дану інформацію також було підтверджено і Майком Помпео, Держсекретарем США, який заявив: «Протягом багатьох років, іранський режим переконував весь світ, що його ядерна програма була мирною. Документи, отримані Ізраїлем з Ірану показують, поза всяких сумнівів, що іранський режим не говорить правди». Це поставило під загрозу розірвання даних домовленостей, принаймні зі сторони США. [20] При цьому ізраїльський прем'єр-міністр Б. Нетаньяху мав розмову із лідерами Франції та Німеччини і заявив, що Ізраїль буде надсилати експертів, щоб поділитися своєю інформацією з приводу потенційних ядерних розробок Ірану. [21] Характерною відносно даних заяв була реакція Німеччини. Канцлер Ангела Меркель сказала, що ядерну угоду з Іраном слід зберегти, але водночас вона закликала Ізраїль швидко передати нову інформацію про ядерну програму Тегерана з Міжнародним агентством атомної енергетики. Канцлер зазначила, що пов'язані з цим питання можуть бути обговорені "додатково" до ядерної угоди, посилаючись на вплив Тегерана в Сирії, його балістичних ракетних програм і те, що відбувається після закінчення частин договору 2015 року. А. Меркель також заявила журналістам 2 травня 2018 р., що «дуже важливо, щоб інформація, яка надійшла з Ізраїлю, була доступною і для МАГАТЕ, яке могло б провести перевірку». [22]

Суттєву проблему становить вплив на стосунки між Німеччиною та Ізраїлем розірвання США ядерних домовленостей 2015-го року з Іраном та подальші дії канцлера А. Меркель та ЄС щодо цього питання. Скоріше за все святкування 70-річчя від дня заснування держави Ізраїль також призведе до перегляду їх стосунків із Німеччиною і в наукових та публіцистичних колах. Зокрема у газеті «Zeit Online» Сімон Штайн та Моше Ціммерман, характеризуючи сучасну позицію між Німеччиною та Ізраїлем зазначають, що «Розрив між великими словами про те, що Ізраїль має право на існування, передбачуване стратегічне партнерство, з одного боку, та конкретною політикою Ізраїлю, з іншого, стає все більшим і більшим... Крім того, німецька відповідальність перед Ізраїлем повинна мати іншу мету: мотивувати

ізраїльську владу підтримувати ліберальний характер демократії... Зовнішня політика Німеччини може продемонструвати більшу рішучість». [23] Також вони наполягають на тому, що в даному випадку Німеччина повинна виступити в ролі своєрідного арбітра між Палестиною та Ізраїлем, для того, щоб вони могли вирішити дане питання мирним шляхом та на рівних умовах.

Отже, говорячи про німецько-ізраїльські відносини, ми можемо зазначити, що вони розпочалися із 50-х років XX ст. та носили спочатку лише характер виплат відповідно до наслідків Другої світової війни. Лише із 1965 р. між обома країнами вдалося встановити офіційні дипломатичні стосунки. Відносини між Німеччиною та Ізраїлем дещо змінилися в 70-х роках, коли ФРН отримала певну свободу дій у своїй зовнішній політиці та налагодила стосунки із арабськими країнами, у яких відбувалися часті конфлікти із Ізраїлем. Проте Німеччина залишалася все ж таки незмінним партнером для Ізраїлю. В 90-х роках об'єднання Німеччини викликало певне занепокоєння в ізраїльських політичних колах, проте вони не були виправдані, і вже на початку XXI століття обидві країни залишилися незмінними економічними та військовими партнерами. Проте у політичній сфері між даними країнами спостерігається певне загострення відносин, пов'язаних із вирішенням питання стосовно Єрусалиму, статусу Палестини та ядерних розробок Ірану.

Список використаних джерел і літератури

1. Geller J. H. Jews in Post-Holocaust Germany, 1945-1953. Cambridge University Press. 2005. 346 p.
2. Aderet O. After 50 Years of a 'Special Relationship,' Germany-Israel Ties Aren't About Blind Love. Haaretz. May 12, 2015. URL: <https://www.haaretz.com/after-50-years-of-a-special-relationship-germany-israel-ties-aren-t-about-blind-love-1.5361069>
3. Agreement between the state of Israel and the federal republic of Germany. Signed at Luxembourg, on 10 september 1952. Treaty Series, No. 2137. Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of The United Nations. Vol. 162. P. 206. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20162/v162.pdf#page=215>
4. David Ben Gurion Meets Conrad Adenauer in New York, 1960.- The National Library of Israel. URL: <http://web.nli.org.il/sites/NLI/English/collections/personalsites/Israel-Germany/Division-of-Germany/Pages/Ben-Gurion-and-Adenauer.aspx>

5. Letter of First German Ambassador, Rolf Pauls, to Chava Steinitz (Buber).- The National Library of Israel. URL: <http://web.nli.org.il/sites/NLI/English/collections/personalsites/Israel-Germany/Division-of-Germany/Pages/Letter-of-First-German-Ambassador.aspx>
6. Lavy G. Germany and Israel: Moral Debt and National Interest. London. 1996. 240 p.
7. Belkin P. Germany's Relations with Israel: Background and Implications for German Middle East Policy. 19 January 2007. Congressional Research Service. URL: <https://fas.org/sgp/crs/row/RL33808.pdf>
8. Jefferson C. German-Israeli relations: What you need to know // Deutsche Welle. 17 April 2018. URL: <http://www.dw.com/en/german-israeli-relations-what-you-need-to-know/a-41800745>
9. Speech by Federal Chancellor Angela Merkel to the Knesset in Jerusalem on 18 March 2008. URL: https://www.knesset.gov.il/description/eng/doc/speech_merkel_2008_eng.pdf
10. Merkel admits Germany's 'Holocaust shame' // CNN. 18 March 2008. URL: <http://www.cnn.com/2008/WORLD/meast/03/18/germany.israel/>
11. Deutsch-israelische Beziehungen. Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg. URL: <https://www.lpb-bw.de/deutsch-israelische-beziehungen>
12. Israel: Trade Statistics. Global EDGE. URL: https://globaledge.msu.edu/countries/israel/tradestats#source_1
13. Israel slams German promotion of trade forum with Iran // Jerusalem Post. 16 November 2017. URL: <https://www.jpost.com/Middle-East/Israel-slams-German-politicians-and-agencies-for-promoting-trade-with-Iran-514383>
14. A. Ahronheim Israel navy names New Sa'ar 6 warships arriving from Germany // The Jerusalem Post. 22 April 2018. URL: <https://www.jpost.com/Israel-News/Israel-navy-names-6-new-warships-arriving-from-Germany-552427>
15. Berger D. It's Time to Reset German-Israeli Relations // The Algemeiner. 22 May 2017. URL: <https://www.algemeiner.com/2017/05/22/its-time-to-reset-german-israeli-relations/#>
16. Schult C. Netanyahu stellt Treffen mit Gabriel in Frage / Spiegel Online. 25 April 2017. URL: <http://www.spiegel.de/politik/ausland/israel-benjamin-netanyahu-stellt-treffen-mit-sigmar-gabriel-in-frage-a-1144659.html>
17. Defiant Donald Trump confirms US will recognise Jerusalem as capital of Israel // The Guardian. 7 December 2017. URL: <https://www.theguardian.com/us-news/2017/dec/06/donald-trump-us-jerusalem-israel-capital>

18. Germany against Trump's Jerusalem decision: Merkel / Reuters. 6 December 2017. URL: <https://www.reuters.com/article/us-usa-trump-israel-merkel/germany-against-trumps-jerusalem-decision-merkel-idUSKBN1E0304?il=0>
19. Israel risks 'perpetual occupation and conflict,' German Foreign Minister Sigmar Gabriel says / Deutsche Welle. 31 January 2018. URL: <http://www.dw.com/en/israel-risks-perpetual-occupation-and-conflict-german-foreign-minister-sigmar-gabriel-says/a-42387603>
20. Mike Pompeo confirms Israel's trove of Iran docs are real: Nuclear deal 'built on Iran's lies' // Washington Examiner. 30 April 2018. URL: <https://www.washingtonexaminer.com/news/mike-pompeo-confirms-israels-trove-of-iran-docs-are-real-nuclear-deal-built-on-irans-lies>
21. Israel to send experts to Germany, France to share Iran intelligence / Reuters. 30 April 2018. URL: <https://www.reuters.com/article/us-israel-iran-nuclear-leaders/israel-to-send-experts-to-germany-france-to-share-iran-intelligence-idUSKBN1I123F>
22. Merkel: Germany standing by Iran nuclear treaty for now // The Seattle Times. 2 May 2018. URL: <https://www.seattletimes.com/nation-world/merkel-germany-standing-by-iran-nuclear-treaty-for-now/>
23. Deutsch-israelische Beziehungen: Mehr Kritik wagen. URL: <https://www.zeit.de/2018/20/deutsch-israelische-beziehung-demokratie-aussenpolitik>

ЧАСТИНА II

ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ БЕЗПЕКИ

УДК 327

Гольцов А.Г.

ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПОРЯДКУ В ГЛОБАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

Геополітичний порядок можна визначити як співвідношення сил, розподіл сфер впливу та характер взаємодії геополітичних акторів у певному геопросторі. Світовий порядок був і залишається поліцентричним і зазнає подальших трансформацій. Полюси – це наймогутніші центри, які здатні значною мірою визначати перебіг геополітичних процесів у світі. Сучасний геополітичний порядок у світі має «гібридний» характер. «Колективний» Захід як неформальний «макрополіус» (на чолі з полюсом США) спроможний значною мірою зберегти свою першість у світі. Китай, Росія та (з меншою вірогідністю) Індія можуть також стати полюсами світового порядку. Вірогідно, геополітичний порядок у світі стане олігополярним. За песимістичного сценарію, потенційний олігополярний геополітичний порядок буде характеризуватися посиленням боротьби між полюсами за сфери впливу.

Ключові слова: геополітичний порядок, центр, полюс, «гібридний» порядок, олігополярний порядок.

Гольцов А.Г. Тенденции трансформации геополитического порядка в глобальном контексте.

Геополитический порядок можно определить как соотношение сил, распределение сфер влияния и характер взаимодействия геополитических акторов в определенном геопространстве. Мировой порядок был и остается полицентричным и испытывает дальнейшие трансформации. Полюса – это наиболее мощные центры, которые способны в значительной степени определять ход геополитических процессов в мире. Современный геополитический порядок в мире имеет «гибридный» характер. «Коллективный» Запад как неформальный «макрополіус» (во главе с полюсом США) способен в значительной мере сохранить свое первенство в мире.

Китай, Россия и (с меньшей вероятностью) Индия могут также стать полюсами мирового порядка. Вероятно, геополитический порядок в мире станет олигополярным. В соответствии с пессимистическим сценарием, потенциальный олигополярный геополитический порядок будет характеризоваться усилением борьбы между полюсами за сферы влияния.

Ключевые слова: геополитический порядок, центр, полюс, «гибридный» порядок, олигополярный порядок.

Goltsov A. Trends in the Transformation of the Geopolitical Order in the Global Context.

Geopolitical order can be defined as the balance of powers, the distribution of spheres of influence and the nature of the interaction of geopolitical actors in a certain geospace. The world order was and remains polycentric and undergoes further transformations. Poles are the most powerful centers that can largely determine the course of geopolitical processes in the world. Contemporary geopolitical order in the world is of a «hybrid» character. «Collective» West as an informal «macro-pole» (headed by the US pole) is able largely to preserve its world championship. China, Russia and (with less probability) India can also become poles of world order. Probably, the geopolitical order in the world will become oligopolar one. In a pessimistic scenario, the potential oligopolar geopolitical order will be characterized with an increase in the struggle between the poles for spheres of influence.

Keywords: geopolitical order, center, pole, «hybrid» order, oligopolar order.

Сформований наприкінці XX ст. західноцентричний світовий порядок з неформальним верховенством США нині перебуває в кризовому стані. Можливе посилення конкуренції між могутніми центрами сучасного світу за перерозподіл сфер впливу в світі в цілому та окремих регіонах, за контроль над стратегічними ресурсами та потоками товарів та капіталів.

Проблеми діагностування нинішнього світового порядку викликають гострі дискусії в науковому середовищі. Дослідження сучасного стану та перспектив розвитку світового порядку спираються насамперед на той чи інший підхід до глобального моделювання. Багато-які автори, свідомо уникаючи однозначної ідентифікації нинішнього світового порядку, називають його «постбіполярним». Досить актуальним завданням постає моделювання світового порядку в геополітичному вимірі. Вельми важливо також визначити, в якому ймовірному напрямку розвиватиметься геополітичний порядок у світі.

Метою даної роботи виступає виявлення тенденцій трансформації геополітичного порядку у світі.

Для адекватної оцінки міжнародного порядку у світі вельми корисним є геополітичний підхід. Геополітичний порядок можна визначити як співвідношення сил, розподіл сфер впливу та характер взаємодії геополітичних акторів у певному геопросторі. По суті, геополітичний порядок є відображенням структури певної геопросторової політичної системи. Геополітичний порядок може формуватися на таких ієрархічних рівнях: глобальному (світовому), регіональному (зокрема, макро-, мезо- та субрегіональному) та внутрішньодержавному. Згідно із неоімперською концепцією, у сучасному світі існують такі політії, як неоімперії, що відрізняються від класичних імперій насамперед своїм неформальним характером. Саме сучасні неформальні неоімперії спроможні відігравати роль полюсів у геополітичному порядку у світі.

Протягом історичного розвитку різноманітні центри формувалися, розвивалися, мирно взаємодіяли між собою чи воювали, посилювалися чи занепадали. Світ був і залишається поліцентричним. У цілому геополітичний порядок у світі має «гібридний» характер і перебуває нині в нестабільному, найімовірніше, перехідному стані. Ідеологічна полярність, чітко виражена в період «холодної війни», усе ж залишається притаманною світовому порядку. Сучасна криза західного лібералізму створює можливості для поширення альтернативних і, тим паче, «гібридних» ідеологічних течій. Існує небезпека ідеологічної поляризації, хоча різка ідеологічна конфронтація – «битва ідеологій», поки що не проявляється. Вважаємо, що в сучасному світовому порядку спостерігається посилення геополітичної поляризації. Конкретними проявами її є зростання протиріччя (особливо у воєнно-політичній та інформаційній сфері) між такими акторами, як Захід та РФ. Наявні суттєві суперечності в геополітичній та гео економічній площині між США (провідним центром Заходу) та Китаєм. Ціла низка регіональних центрів посилюють свої позиції в економічній конкуренції із західними державами, претендуючи на підвищення своєї геополітичної ролі у світі.

Попри розвиток зазначених процесів, позиції Заходу у світі залишаються досить міцними. Багатьма авторами констатується, що в цілому сучасний світовий порядок, як і раніше характеризується гегемонією Заходу на чолі зі США [1, с. 14]. Однак у геополітичному контексті гегемонія Заходу зазнає дедалі більшого «пом'якшення», а в окремих регіонах та країнах світу навіть

деякого послаблення. Це пов'язано насамперед з посиленням регіональних центрів та інтеграційних утворень.

В ідеалі трансформації світового порядку мають відбуватися з урахуванням «нормальних» інтересів та суверенних прав усіх держав, діючих норм міжнародного права та вимог легітимних міжнародних інституцій. Розвиток геополітичного порядку залежить від просторового розподілу як політичних, так і економічних, соціальних, ідеологічних, культурних та інших чинників. При цьому провідні центри сили прагнуть до формування такого світового порядку, який відповідав би насамперед їхнім власним геополітичним та геоекономічним інтересам, і реалізують відповідну геостратегію та геополітику на міжнародній арені. У регіональних порядках посилюється роль тамтешніх центрів, зростають їхні амбіції щодо певного впливу на світовий порядок. Варто звернути увагу також на подальшу активізацію діяльності недержавних акторів, інтереси яких далеко не завжди співпадають з інтересами держав їхнього походження. Усе це робить прогнозування тенденцій розвитку світового геополітичного порядку досить складною науковою проблемою.

Позиції Китаю в сучасному геоекономічному (і геополітичному) світовому порядку суттєво посилилися. Він поки що не проявляє глобальних геополітичних амбіцій, проте за обсягом економічної могутності вже досяг другого місця у світі (після США). Навіть висловлюються припущення, що Китай вже має геополітичний (й водночас геоекономічний) проект інтегрованої Євразії (із виключенням США), в якій він відіграватиме провідну роль [2]. У зв'язку із цим значна кількість авторів вважає, що за умов збереження зазначеної тенденції може виникнути нова біполярність двох наддержав – США та Китаю.

Нині актуалізувалися пропозиції сформувати у світовому масштабі «концерт держав», в якому «великі держави повинні виконувати функцію підтримання миру, розділяючи відповідальність за мир, стабільність та безпеку всієї світової системи, а не тільки своєї власної території та прилеглих держав» [1, с. 77]. Пропонований «концерт», по суті, означає утворення неформальної інституції для поліцентричного світового порядку – у форматі від десяти до сімнадцяти держав. Ініціювання проекту «концерту держав» обумовлено перш за все потребами створення стійкої системи безпеки у світі. А така система може бути дієвою лише за наявності ефективної взаємодії між усіма світовими центрами у сфері безпеки. Для результативної діяльності «концерту» необхідна згода між головними акторами щодо ключових питань. Проте серед низки провідних акторів спостерігається, навпаки, розбіжність їхніх геополітичних

інтересів у світі. Йдеться, перш за все, про зростаючі протиріччя між США та Китаєм, а також про геополітичне протистояння між Заходом та РФ.

Згідно з поширеними уявленнями, «імовірно, що в найближчі десятиліття чотири держави будуть визначати стан миру та війни на глобальному рівні: США, Китай, Індія та Росія» [1, с. 17]. Для майбутнього світового порядку пропонуються також триполярні моделі, наприклад, трикутника «США – ЄС – Китай». Однак кваліфікувати ЄС в якості монолітного та незалежного від США полюса навряд чи коректно. На думку низки авторів, особливо російських, у тому світовому порядку, що формується, «перший полюс – європейсько-американський, другий – китайський, третій – російський» [3, с. 46]. У цій та схожій моделі, відповідно до якої «саме трикутник Росія – Китай – США задає вектори світового розвитку» [4, с. 17], вважаємо перебільшеними реальні статуси в сучасному світі не лише Росії, а й Китаю. Більш адекватним для сучасної Росії можуть окремі автори пропонувати статус не полюса світового рівня, а великої регіональної держави – «з'єднувального мосту між Заходом та Сходом» [5, с. 17]. А от у рамках Євразії розгляд Китаю та РФ в якості макрорегіональних (і трансрегіональних) полюсів нині відповідає реальному співвідношенню сил на континенті.

Припускаємо, що за умов подальшого протистояння між Заходом та Росією, остання на перспективу може перетворитися на «ревізійоністський» полюс світу, до якого будуть «тяжити» ті держави, які з тих чи інших причин перебуватимуть у конфронтації із Заходом, особливо країни-«ізгої». РФ політично підтримуватиме такі країни, навіть маючи власні економічні проблеми, вона все спроможна буде виділяти їм певну допомогу. Крім того вони можуть стати економічними партнерами РФ, зокрема імпортерами російської зброї та іншої продукції. Китайський «ревізійонізм» у міжнародних відносинах може виглядати більш поміркованим, проте КНР вже нині послідовно відстоює власні гео економічні та (поки що меншою мірою) геополітичні інтереси в цілій низці регіонів світу. А в перспективі китайська гео економічна (та пов'язана з нею) геополітична експансія має тривати задля забезпечення соціально-економічного благополуччя КНР.

Можливі різні варіанти трансформації сучасного світового порядку. Досить ймовірним уявляється посилення його полярності. Прикладом безпосереднього прояву сучасної поляризації виступає протиборство (у політичній, економічній та інформаційній сфері) між «колективним» Заходом на чолі зі США і РФ. Принагідно зазначимо, що в сучасному світі політична влада одних суверенних акторів над іншими носить неформальний характер.

Тому і світовий порядок, що формується, набуватиме негласних, неформальних, але де-факто визнаних більшістю акторів рис. Легітимне право на застосування насильства отримує той актор, який володіє не лише потужною зброєю, а й ідейним та міжнародно-правовим обґрунтуванням своїх дій, що визнається переважною більшістю світу. Вважаємо за можливе припустити наступні основні тенденції розвитку світового геополітичного порядку.

Головне, що на найближчу перспективу в «гібридному» світовому порядку збережеться переважання Заходу як неформального макроімперського об'єднання держав. Взагалі для «колективного» Заходу найбільш прийнятною видається «м'яка» однополярність. Він категорично не зацікавлений у виникненні нових «ревізіоністських» полюсів на світовій арені. Провідна роль у світовому порядку необхідна Заходу насамперед для забезпечення своєї безпеки. Загрози для неї (з точки зору західного політикуму) виходять з боку «ревізіоністських» держав, держав-«ізгоїв» та міжнародного тероризму. НАТО, імовірно, збереже своє значення найбільш потужного військово-політичного об'єднання у світі. Крім того, на порядку денному подальше (хоч і незначне) розширення Альянсу і зміцнення його позицій у Європі. США як наймогутнішій державі призначено і надалі виконувати функції полюса у світовому порядку. Для провідних західних держав очевидна необхідність утримання сфер впливу в регіонах та країнах, де зосереджені їхні геоекономічні інтереси. Попри кризові явища, Євросоюз як неоімперське утворення спроможний утримувати свої позиції. При збереженні нинішніх міжнародних інституцій Заходу необхідно розбудовувати нові, як чисто західні, так і із залученням інших країн. Для цілої низки незахідних країн світу (особливо слабких) світовий порядок із переважанням Заходу вважається не тільки вигідним, а й необхідним для суверенного існування.

Передбачається зростання впливу на світовий порядок недержавних транснаціональних акторів. Державам у своїх геополітичних і геоекономічних проектах необхідно враховувати інтереси транснаціональних компаній, банків, фондів, релігійних об'єднань та інших «системних» (легально функціонують в рамках правових систем) акторів. Спільні зусилля і міць державних і недержавних акторів (з їх мережами) здатні підтримувати стабільний світовий порядок. Однак для мирного та безпечного існування багатьох країн і стабільності світового порядку безпосередньою й дедалі зростаючою загрозою постають «позасистемні» транснаціональні актори. Маються на увазі, перш за все, екстремістські транснаціональні організації, що здійснюють у світі

терористичну діяльність «без кордонів». Тому «системні» недержавні гравці зацікавлені в стабільному та безпечному світовому порядку.

У світі триває активний розвиток регіоналізації, формування регіональних систем та посилення регіональних центрів. Вони розширюють свої сфери впливу, встановлюють неформальний контроль над сусідніми контрагентами, організовують інтеграційні угруповання, виходять далеко за межі «материнських» регіонів заради забезпечення своїх інтересів, перш за все геоекономічних. Найбільш потужні центри здатні перетворитися на регіональні полюси. В окремих з них виникають амбітні наміри впливати на світовий порядок задля реалізації своїх геополітичних та геоекономічних інтересів. У рідкісних випадках регіональний полюс здатний навіть сформувати в регіоні під своєю егідою неформальну неоімперську систему.

Потенційна можливість становлення нових полюсів є викликом для геополітичних та геоекономічних інтересів «колективного» Заходу. США поряд з іншими провідними західними державами, використовуючи свою «м'яку» та «жорстку» силу, певною мірою здатні протидіяти формуванню нових полюсів. Окрема держава, навіть така могутня, як Китай, для забезпечення істотного впливу на світову політику та економіку потребує численних тісно пов'язаних із ним (і залежних від нього) партнерів, підконтрольних інституцій регіонального (і трансрегіонального) співробітництва. Новому світовому полюсу потрібна своя неоімперська система, здатна конкурувати із Заходом. Тому полюсів у світовому порядку багато бути не може. Для плідного змагання із Заходом іншим полюсам потрібно не лише конкурувати, а й конструктивно взаємодіяти між собою.

У більш-менш віддаленій перспективі у світі може сформуватися олігополярний неоімперський геополітичний порядок. Останній, вірогідно, характеризуватиметься співвідношенням сил і взаємодією лише декількох полюсів-неоімперій. Такі полюси здатні створювати та підтримувати міжнародні інститути, що забезпечують дотримання «правил гри» на світовій арені. У стабільному олігополярному геополітичному порядку зацікавлені також інші численні актори (державні та недержавні), особливо взаємопов'язані з неформальними неоімперіями. Припускається, що Західна макроімперія («макрополюс») і в олігополярному порядку збереже свою переважаючи інші полюси міць. США при цьому залишаться наймогутнішим окремим полюсом. Найімовірніше, що одним з полюсів стане Китай, який сформує свою неоімперську систему і утримуватиме досить широкі сфери впливу в регіонах світу. Росія, особливо за умов досягнення компромісу із Заходом (що за

нинішньої влади в Кремлі навряд чи можливе), імовірно здатна утворити неформальну неоімперію на пострадянському просторі за рахунок декількох країн та територій. Значно поступаючись за економічним потенціалом Заходу та Китаю, проте могутня у військовому сенсі, Росія все ж має шанс стати полюсом, балансуючи між ними. На полюс світового рівня здатна перетворитися також Індія, якщо проявить відповідну політичну волю і створить неоімперську систему в басейні Індійського океану. Передбачається також розвиток низки регіональних центрів (полюсів), що можуть виступати союзниками полюсів світового рівня або балансувати між ними, проводячи досить самостійну геополітику на своєму регіональному рівні, але в рамках, встановлених олігополярним порядком.

В ідеалі, у світовому порядку бажане формування неантагоністичної конструктивної взаємодії між полюсами у сферах, екзистенціальних для розвитку людства: дієвого контролю над озброєннями, зокрема, ядерними; врегулювання воєнних конфліктів; боротьби з міжнародним тероризмом; вирішення глобальних екологічних проблем тощо. Полюси світового рівня за допомогою міжнародних інституцій здатні залучити до співпраці регіональні центри, суверенні держави та недержавних акторів. Захід дедалі більшою мірою ставатиме перед необхідністю розділити з декількома іншими полюсами контроль над світовими процесами та, водночас, відповідальність за мир та безпеку на Землі.

Але ж вірогідним є також песимістичний сценарій розвитку світу за умов олігополярного неоімперського порядку. Слід враховувати небезпеку загострення конкуренції між полюсами за сфери геополітичного та гео економічного впливу. Може залишитися довготривалим протистояння в Східній Європі між Заходом та Росією. Ймовірні також конфронтації між Китаєм та США (із союзниками) в АТР і між Китаєм та Індією в басейні Індійського океану. Потенційно можливі претензії того чи іншого центра (або центрів) підвищити свою роль у світі та змінити («ревізувати») геополітичний порядок на свою користь. Такі «ревізійністські» центри здатні змагатися з полюсами та іншими державами за вплив на окремих ділянках геопростору. Можливе загострення суперечок між центрами за регіональні сфери впливу, й інституційні механізми олігополярного порядку (якщо такі сформується) виявляться до мало придатними для врегулювання конфліктів. Самі конфлікти між геополітичними акторами дедалі більше набуватимуть гібридного характеру, що ускладнюватиме їхнє врегулювання. За умов роз'єданого світу зростатимуть небезпеки, пов'язані з терористичною діяльністю екстремістських

«позасистемних» акторів у різних країнах світу, зокрема і на теренах полюсів. Мережеві терористичні організації зберігатимуть потенційну спроможність влаштовувати вогнища збройних конфліктів для створення власних геопросторових утворень в окремих регіонах світу, особливо на Середньому Сході та в Африці.

Таким чином, сучасний світовий геополітичний порядок перебуває в нестабільному стані і зазнає подальших трансформацій. Вірогідне посилення його «гібридності». Західний «макрополюс» на чолі зі США протистоїть посиленню полярності у світі. У регіонах світу зростає міць окремих полюсів, що прагнуть впливати на трансформацію світового порядку. Існуючі теоретичні моделі світового порядку недостатньо адекватно відображають його стан і тенденції розвитку. У світі, можливо, сформується олігополярний неоімперський геополітичний порядок, де в якості полюсів виступатимуть неформальні неоімперії. «Колективний» Захід як неформальний «макрополюс» (на чолі зі США), спроможний значною мірою зберегти свою першість у світі. Полюсами світового порядку також, ймовірно, спроможні стати Китай, Росія та (з меншою вірогідністю) Індія. В ідеалі, якого важко досягнути, конструктивна взаємодія між полюсами має забезпечувати в цілому мирний та стабільний розвиток усього світу. За песимістичного сценарію, потенційний олігополярний неоімперський геополітичний порядок може ознаменуватися посиленням боротьби між полюсами за сфери впливу та виникненням конфліктів, особливо гібридних.

Список використаних джерел і літератури

1. «Концерт великих держав» ХХІ века – многосторонний диалог великих держав в пост-трансатлантическую эпоху / Под ред. А. И. Никитина. Москва : МГИМО-Университет, 2015. 79 с.
2. Niblett R. Liberalism in Retreat // Foreign Affairs. 2017. January/February. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2016-12-12/liberalism-retreat>
3. Богатуров А. Д. Между силой и влиянием государств // Сравнительная политика. 2017. Т. 8, № 1. С. 44-57.
4. Шаклеина Т. А. Лидерство и современный мировой порядок // Международные процессы. 2015. Т. 13, № 4. С. 6-19.
5. Пляйс Я. А. Новый мир и новые международные отношения // Гуманитарные науки. Вестник Финансового ун-та. 2016. № 1. С. 6-19.

РОСІЙСЬКА АНЕКСІЯ КРИМУ ЯК ЗАГРОЗА БЕЗПЕЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті проаналізовані ключові загрози безпеці Європи, які виникли після російської анексії Криму. Зазначено, що головною проблемою для європейських країн є масштабна мілітаризація анексованого Кримського півострова, яка призвела до збільшення російського військового потенціалу у кілька разів. Доведено, що ані ЄС, ані НАТО сьогодні не мають адекватної стратегії відповіді Росії у випадку її подальшої агресії проти європейських держав, у тому числі з території окупованого Криму.

Ключові слова: Крим, анексія, мілітаризація, Росія, безпека, ЄС, НАТО.

Горюнова Е.А. Российская аннексия Крыма как угроза безопасности Европейского Союза.

В статье проанализированы важнейшие угрозы безопасности Европейскому Союзу, вызванные российской аннексией Крымского полуострова. Доказано, что главной проблемой является масштабная милитаризация Крыма, которая привела к многократному росту количества российских военнослужащих и российской военной техники на оккупированном полуострове. При этом ни ЕС, ни НАТО на данный момент не имеют адекватной стратегии ответа России в случае её дальнейшей агрессии против европейских государств, в том числе с территории оккупированного Крыма.

Ключевые слова: Крым, аннексия, милитаризация, Россия, безопасность, ЕС, НАТО.

Horiunova E. Russian Annexation of Crimea as a Threat to the EU Security.

The article analyzes the most important threats to the European Union security caused by the Russian annexation of the Crimean peninsula. It is proved that the main problem is a large-scale militarization of Crimea that led to a multiple increase in the number of Russian military servicemen and Russian military equipment on the occupied peninsula. At the same time, neither the EU nor NATO currently have an adequate response strategy to Russia in the event of its further aggression against European countries, including from the territory of occupied Crimea.

Keywords: Crimea, annexation, militarization, Russia, security, EU, NATO.

Анексія Криму з боку Російської Федерації стала випробуванням для світового устрою та особливою проблемою для Європейського Союзу. Як зазначено в Глобальній стратегії ЄС 2016 р., саме порушення Росією норм міжнародного права та дестабілізація ситуації в Україні підриває основи безпеки ЄС [1]. З іншого боку, російська воєнна риторика не залишає сумнівів в планах Кремля, починаючи від «Мюнхенської промови» Путіна до його звернення до Федеральних зборів напередодні виборів у березні 2018 р.

Проблема європейської безпеки є предметом дослідження багатьох фахівців – А. Ванавербекка, А. Байлеса, Х.Х.Нольте, Л. Кохена, Г. Перепелиці, Г. Яворської, Б. Парахонського та ін. Але ускладнення проблеми європейської безпеки після анексії Криму та пов'язаної з нею масштабної мілітаризації півострова досі не знайшла наукового осмислення.

Мета статті – визначити ступінь загрози безпеці ЄС, яку несе російська анексія та мілітаризація Кримського півострова.

З анексією Криму Росія отримала зручний плацдарм на Чорному морі, з якого вона може загрозовувати не тільки чорноморським країнам, але й усій Європі, державам Кавказу та Близького Сходу. Військові сили, розташовані в Криму, Росія використовує для сирійської кампанії, збільшуючи свій вплив у Середземномор'ї.

Російська мілітаризація Криму почалася разом з окупацією півострова – російські війська почали прибувати на півострів ще в лютому 2014 р. «З тієї інформації, яка до нас надходила у Міністерство закордонних справ, то іноземні підрозділи стягувалися на півострів Крим у лютому 2014 року. Це були російські регулярні збройні сили. З тієї інформації, яку ми отримували з оперативних повідомлень Державної прикордонної служби України, Служби безпеки, Міністерства оборони», вони переправлялися літаками і гелікоптерами, розповів тодішній міністр закордонних справ Андрій Дешиця на суді над экс-президентом України Віктором Януковичем [2].

Протягом 2014 р. Росія активно ввозила до Криму військову техніку та військовослужбовців, що дозволило начальнику російського Генштабу Валерію Герасимову вже у грудні того ж року визнати, що на півострові створене самодостатнє угруповання військ [3]. У листопаді 2017 р. він зазначив, що це угруповання складається з бази військового-морського флоту, армійського корпусу, авіаційної дивізії та дивізії протиповітряної оборони [4].

Станом на 1 січня 2014 року (тобто до анексії) загальна чисельність військового персоналу Чорноморського флоту РФ сягала 17 тис. осіб, з яких в Криму було дислоковано 12,5 тис.. Станом на березень 2016 року кількість

російських військових майже подвоїлася, досягнувши 23,8 тис. Станом на квітень 2018 р. їх нараховується вже 32 тис. До 2025 року росіяни планують збільшити кількість військового контингенту до 43 тис. осіб [5, с. 7, 15; 7].

Станом на березень 2016 р. в Криму було розміщено 74 військових літака, 603 БМП та БТР, 30 танків, 16 берегових ракетних комплексів; 58 систем залпового вогню; 89 систем ППО, 120 зенітно-ракетних комплексів [5, с. 8, 15].

Станом на липень 2017 р. на окупованому півострові було вже 30 бойових кораблів, 5 підводних човнів, 120 засобів ППО, 58 бойових вертольотів, 113 бойових літаків [6]. Тобто за декілька років анексії українського півострова кількість російських військових літаків зросла вдвічі (з 22 до 113). Чисельність БМП та БТР збільшилась всемеро (з 92 до 680 станом на квітень 2018 р.), танків, відповідно, в 40 разів – з 0 до 40 одиниць [7]. Але у планах росіян довести кількість броньованої техніки до 1150 одиниць, а танків – до 100.

Таблиця 1

Кількість військової техніки Росії до та після анексії Криму

	Січень 2014	Березень 2016	Липень 2017
Танки	0	30	30
Літаки	22	74	113
Вертольоти	37	61	58
Берегові ракетні комплекси	0	16	16
Кораблі	26	30	30
Підводні човни	2	4	5

На території Криму в 2016 р. були розміщені бригада морської піхоти, полк радіаційного, хімічного та бактеріологічного захисту, берегова ракетна бригада, зенітно-ракетний та артилерійські полки (Севастополь); морський інженерний полк (Євпаторія); розвідувальна бригада (Сімферополь) та бригада берегової оборони (с. Перевальне Сімферопольського району) [5, с.11-13].

Повітряна складова російських окупаційних військ в Криму представлена частинами бомбардувальної, штурмової, винищувальної та армійської авіації, що складають 4-ту армію ВВС і ППО, а також морською авіацією Чорноморського флоту РФ.

З 2014 р. Росія починає розмішувати в Криму засоби ППО. Одразу ж після анексії на півострів було перекинуто з Каспію дивізіон «Бал» – мобільну

систему для контролю за територіальними водами, яке несе два типи протикорабельних ракет з дальністю від 120 до 260 км. У цей же час до Криму доставили береговий ракетний комплекс «Бастіон», призначений для ударів по кораблям та наземним цілям. Він забезпечує захист узбережжя на 600 км, тобто покриває не тільки Чорне море. Ці комплекси було розміщено біля Севастополя. До 2020 р. у планах росіян встановити на півострові стаціонарний протиракетний комплекс «Бастіон-С» шахтного базування (36 ракет «Онікс»). Мобільний варіант цього комплексу може нести ядерний заряд [8, с.61].

У травні-червні 2014 р. біля Феодосії росіяни розгорнули ешелоновані засоби ППО, що включають комплекси С-400 (дальній ешелон) та «Панцирь-С1М» (ближній ешелон). У березні 2017 р. в Криму було розміщено перший, а у січні 2018 р. другий комплекс С-400 («Тріумф») [9].

На початку 2018 р. на окупований півострів перекинули нові російські радіолокаційні станції (РЛС) «Небо-М», які контролюють повітряний простір не тільки над територією Криму, але й взагалі над усім Чорним морем – до зони проливів. Цей комплекс може побачити до 200 цілей, що рухаються в радіусі до 1800 км та на висоті до 600 км. Тобто завдяки цим РЛС над усією акваторією Чорного моря створено радарне поле.

За даними українських експертів, Росія намагається розмістити в Криму полк бомбардувальників Ту-22М3, які також можуть нести ядерні заряди (дальність польоту 5 тис км) [5, с.14].

Протягом 2014-17 рр. істотної модернізації зазнає Чорноморський флот РФ. До анексії в Криму було 26 кораблів та 2 підводних човни. Протягом 2015-17 рр. на ЧФ прибули 4 нових підводних човна, які оснащені ракетами «Калібр» з дальністю 2500 км та здатні нести ядерну боеголовку. Ще 2 підводних човна приписані до ЧФ, але знаходяться в Сирії. Також до Криму було відправлено 4 нових ракетних кораблі – фрегати та корвети (пізніше 2 з них перекинули на Балтику).

На 2018 р. заплановано розміщення на півострові третього фрегату, двох нових ракетних корветів ближньої морської зони та трьох ракетних корветів дальньої морської зони. Таким чином, до 2020 р. кількість кораблів-носіїв крилатих ракет має зрости до 21 [8, с.63].

Особливе занепокоєння викликає можливе розміщення в Криму ядерної зброї. Російські офіційні кола не підтверджують і не спростовують цю інформацію. Але директор департаменту з питань нерозповсюдження та контролю над озброєнням МЗС РФ Михайло Ульянов зазначив, що Росія має повне право на розміщення ядерної зброї в Криму. «Росія, безумовно, має право

розміщувати, якщо буде потреба, ядерне озброєння у будь-якому місці на своїй території, у тому числі і на Кримському півострові», – підкреслив він [10].

Ці плани росіян підтверджує формування в Криму в 2015 р. територіального органу 12-го головного управління Генштабу Міноборони РФ, що займається саме ядерною зброєю.

Таким чином, після анексії Криму військова загроза з боку Росії для ЄС суттєво зросла. Але європейська Стратегія безпеки 2016 р. не визначає того рівня загроз, які йдуть від РФ. «Підтримка відносин з Росією залишається одним зі стратегічних завдань. Ми не визнаємо незаконної анексії Криму та дестабілізації східної України. Але ЄС та Росія залежать один від одного. Тому ми будемо взаємодіяти, щоб обговорювати розбіжності та співпрацювати у тих випадках, коли наші інтереси перетинаються», – зазначено в документі [1]. Таке визнання на загальноєвропейському рівні залежності ЄС від Росії створює додаткові умови для підвищення ставок Кремля на світовій арені.

Серед головних ініціатив, за допомогою яких ЄС намагається зміцнити власну безпеку, загрози якій суттєво зросли з російською анексією Криму, є затвердження спільної оборонної програми PESCO (Permanent Structured Cooperation – Постійне структуроване співробітництво). Ця ініціатива спрямована на створення Європейського фонду оборони та прийняття Європейської програми оборонного промислового розвитку у 2018 р.

Безумовно, що ця ініціатива ЄС розглядається не як альтернатива, а саме як доповнення НАТО. Тому Генеральний секретар Північноатлантичного альянсу Єнс Столтенберг підкреслив, що таке співробітництво «може підсилити захист Європи» [11].

Створення оборонної ініціативи ЄС є позитивним кроком на шляху до зміцнення європейської безпеки, але недостатнім, враховуючи підвищення рівня загроз європейській безпеці на тлі масштабної мілітаризації окупованого Криму. До того ж, ця програма розрахована на віддалену перспективу, а Росія загрожує Європі з Криму вже зараз.

НАТО в 2014 р. відповідає на зростання загроз з боку Росії новим Планом дій із забезпечення готовності та зміцненням сил стримування та оборони. За словами Генсека НАТО Єнса Столтенберга, цей план «істотно зміцнює нашу колективну оборону з часу припинення холодної війни» [12].

Згідно з документом, дії Альянсу щодо підвищення обороноздатності в Європі спрямовані на «постійну військову присутність і діяльність у повітрі, на суходолі й на морі у східній частині Альянсу». Але ця присутність більшою мірою стосується Балтики, де кількість винищувачів збільшили вчетверо – з 4

до 16-ти – та почали активно застосовувати практику спостережних польотів літаків раннього виявлення і спостереження над територією східноєвропейських держав-членів Альянсу. Новий План дій також передбачав збільшення кількості кораблів у Балтійському, Чорному і Середземному морях; розгортання підрозділів сухопутних військ у східній частині Альянсу та проведення військових навчань [13].

З метою підвищення безпеки Європи протягом 2014-17 рр. була створена група надшвидкого реагування чисельністю 5 тисяч військових, яка протягом 48 годин може бути розгорнута у будь-якій точці Європи. Для координації зусиль у сфері оборони та безпеки в східноєвропейських країнах-членах НАТО відкрили вісім штаб-квартир для швидкого реагування, а також дві штаб-квартири для багатонаціонального корпусу в Польщі та Румунії.

Взагалі саме Румунія намагається сьогодні виступати форпостом НАТО на Чорному морі – на липневому саміті НАТО 2016 р. Бухарест запропонував створити «Союзнницьку флотилію Альянсу». Але через протидію Болгарії ця ініціатива не була реалізована.

Взагалі, серед чорноморських держав-членів НАТО конкуренцію ЧФ РФ складає тільки турецька флотилія, яка має майже двократну перевагу. Флотилії Румунії та Болгарії досить обмежені. Чорноморські держави-члени ЄС – Болгарія та Румунія – на двох мають 32 кораблі (19 в Румунії та 13 в Болгарії), більша частина з яких є радянської спадщиною. У 2018 р. Бухарест запускає програму закупівлі чотирьох корветів для свого флоту, яка розрахована на 7 років.

Анексія Криму, безумовно, підвищила інтерес НАТО до Чорного моря вперше з часів 2008 р, але ненадовго. Якщо в рік російської агресії проти Грузії (2008 р.) кораблі НАТО 29 разів заходили до Чорного моря, то в рік анексії Криму (2014 р.) ними було здійснено 31 візит. Протягом 2009-13 рр. кількість заходів військових кораблів НАТО коливалась від 8 до 14. Протягом 2015-17 рр. морська активність Альянсу в Чорному морі зменшується. В 2015 р. зафіксовано 21 візит, в 2016 – 14, в 2017 – 20 [8, с.81].

З 2017 р. зростає кількість розвідувальних польотів НАТО над Чорним морем та у берегів окупованого Криму, що дозволило західним військовим краще зрозуміти ситуацію щодо агресивних планів Росії в зоні Чорного моря. На думку командуючого об'єднаного морського командування НАТО віце-адмірала Клайва Джонстона, Росія готується до активних дій на морях, а найбільша кількість перетворень відбувається саме в акваторії Чорного моря, що потребує відповідної реакції з боку НАТО. «Нам потрібно пристосуватися

до того, як Росія починає розставляти на шахівниці свої фігури – розвідувальні кораблі, бойові кораблі, підводні човни», – зазначив він [13].

В Альянсі починають розуміти, що в Кремлі воліють розглядати Чорне море як «приватне озеро Росії». Щоб запобігти цьому, союзникам потрібно збільшити свою присутність в регіоні та мати там військові кораблі, які можуть повністю захиститися від повітряних та ракетних ударів.

Висновки. Російська Федерація швидко мілітаризує окупований Кримський півострів – за чотири роки кількість військової техніки зросла в кілька разів (по деяких позиціях – в десятки разів) і продовжує збільшуватися. Але реакція з боку ЄС на посилення військової загрози з анексованого Криму є неадекватною існуючому рівню загрози. Спроби координації зусиль у сфері оборонної політики у межах ініціативи PESCO мають не досить високі шанси на реалізацію у зв'язку з бюрократизацією процесу прийняття рішень в ЄС та необхідністю збільшення витрат європейських держав на оборону.

Північно-Атлантичний альянс намагається реагувати на зростання загроз через мілітаризацію Криму більш потужно, але цих дій недостатньо для дієвого стримування Росії. У той час, коли Російська Федерація активно мілітаризує півострів, кількість візитів кораблів НАТО до Чорного моря після 2014 р. коливається у бік зменшення.

Враховуючи російські морські маневри в трьох морях (Балтика, Чорне та Середземне) НАТО має розробити жорстку стратегію протидії Росії по цим напрямкам. Ця стратегія повинна включати компоненти щодо підвищення військово-морського потенціалу країн-членів Альянсу на Чорному морі, яке через Конвенцію Монтре має суттєві обмеження для військових кораблів нечорноморських держав.

Росія активно мілітаризує Крим та перетворює його на плацдарм для нападу, насамперед, на сусідні країни. Але тотальне завантаження півострова різноманітною зброєю з можливістю використання навіть ядерних ракет несе загрозу всієї Європі. Негативний досвід 1938-39 рр. показав, що будь-який агресії потрібно протидіяти жорстко із самого початку. Але, як свідчать програмні безпекові документи ЄС, західні країни досі не готові до силового протистояння з Росією та намагаються стримувати її за допомогою санкцій та дипломатичних дій.

Список використаних джерел і літератури

1. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf
2. Росія у лютому 2014 перекидала війська у Криму авіатранспортом – Дешифа // Укрінформ. Дата оновлення: 17.01.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2383749-rosia-u-lutomu2014-perekidala-vijska-u-krim-aviatransportom-desica.html>
3. Генштаб РФ: в Криму створена самодостаточна групування військ // РІА Новини. Дата оновлення: 29.12.2014. URL: https://ria.ru/crimea_today/20141229/1040753582.html
4. Генштаб заявив про створення самодостаточної групування військ в Криму // РІА Новини. Дата оновлення: 07.11.2017. URL: https://ria.ru/defense_safety/20171107/1508315918.html
5. Бадрак В. Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці // Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці. Збірка виступів міжнародної конференції. Київ, 2016. С. 7-16.
6. РФ перетворила Крим на концентраційний табір: кількість російських військ на півострові (інфографіка) // УНІАН. 30.08.2017. URL: <https://www.unian.ua/politics/2106144-rf-peretvorila-krim-na-kontsentratsiyniy-tabir-vitse-premer-pokazala-kilkist-rosiyskih-viysk-na-pivostrovi-infografika.html>
7. РФ зосередила в окупованому Криму 32 тисячі військових, комплекси С-400 і «Іскандер» - Міноборони // УНІАН. Дата оновлення: 24.04.2018. URL: <https://www.unian.ua/politics/10093169-rf-zoseredila-v-okupovanomu-krimu-32-tisyachi-viyskovih-kompleksi-s-400-i-iskander-minoboroni.html>
8. «Сіра зона». Кримський півострів: чотири роки окупації. / Під заг. ред. А. Клименка. Київ, 2018. 184 с.
9. Russia deploys more surface-to-air missiles in Crimean build-up. 13.01.2018. URL: <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-crimea-russia/russia-deploys-more-surface-to-air-missiles-in-crimean-build-up-idUSKBN1F20BD>
10. Ромашенко С. МИД РФ: Россия имеет право размещать ядерное оружие в Криму // DW. 01.06.2015. URL: <http://www.dw.com/ru/мид-рф-россия-имеет-право-размещать-ядерное-оружие-в-крыму/a-18489629>
11. NATO Secretary General welcomes PESCO, stresses need for complementarity. 13.11.2017. URL: https://www.nato.int/cps/ua/natohq/news_148838.htm

12. План дій НАТО у галузі готовності. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2014_12/20150203_1412-Factsheet-RAP_uk.pdf
13. Outgunned Allies Must Contest Baltic, Black Seas: NATO Admiral . URL: <https://breakingdefense.com/2018/01/outgunned-allies-must-contest-baltic-black-seas-nato-admiral/>

УДК 327 (5-15+73)

Швед В.О.

НОВІ АКЦЕНТИ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ ПОЛІТИКИ США НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті досліджуються особливості сучасного зовнішньополітичного курсу США до найважливіших проблем Близькосхідного регіону. Особливу увагу приділено формуванню нових підходів до Ірану та ролі США по відношенню до сирійської кризи.

Ключові слова: США, Близький Схід, стратегія, Іран, сирійська криза.

Швед В.А. Новые акценты ближневосточной политики США на современном этапе.

В статье исследуются особенности современного внешнеполитического курса США по отношению к важнейшим проблемам Ближневосточного региона. Особое внимание уделяется формированию новых подходов к Ирану и роли США в отношении к сирийскому кризису.

Ключевые слова: США, Ближний Восток, стратегия, Иран, сирийский кризис.

Shved V. New Accents of the Contemporary US Middle East Policy.

The article researches particularities of the contemporary US foreign policy towards the most important problems of the Middle East region. Particular attention is paid to the formation of new approaches to Iran and the role of the United States towards the Syrian crisis.

Keywords: USA, Middle East, strategy, Iran, Syrian crisis.

У надзвичайно складній воєнно-політичній ситуації, що нині притаманна Близькосхідному регіону, Сполучені Штати Америки продовжують залишатись центральним актором усього комплексу політичних процесів та історичного розвитку Близького Сходу. Водночас, протягом останніх місяців у зовнішньополітичному курсі США у зазначеному регіоні з'явилися нові, важливі акценти, що знаходять свій вияв у підході США у низці ключових проблем Близького Сходу. Ці нові аспекти політики США великою мірою впливають на розвиток нинішньої ситуації у Близькосхідному регіоні. Аналіз сучасної зовнішньополітичної лінії США з належним урахуванням останніх змін та новацій уявляється актуальною науковою та політичною проблемою. Такий глибокий аналіз з урахуванням тенденцій, що вже виявились і набиратимуть сили, дозволяє опрацювати оптимальний зовнішньополітичний курс Української держави у цьому регіоні.

Таким чином, у статті ставиться завдання проаналізувати найважливіші нові акценти близькосхідної політики США в сучасних умовах.

Аналіз особливостей та основних завдань близькосхідної політики США на сучасному етапі потребує належного врахування тих змін у геополітичній ситуації в регіоні, які там відбулися протягом останніх місяців.

Воєнна поразка «Ісламської держави» і визволення понад 96 % території Сирії та Іраку не лише не принесло довгоочікуваного миру, а й, навпаки, призвело до нової ескалації цілого комплексу взаємопов'язаних конфліктів і не вирішених проблем. Фактично регіон увійшов у фазу напруженої підготовки й цілком ймовірно, прямого зіткнення між декількома глобальними і регіональними центрами сили. Як же оцінює нинішню ситуацію на Близькому Сході американська сторона і відтак, які головні пріоритети визначає вона для свого зовнішньополітичного і безпекового курсу у регіоні? Основні контури сутності того, як усвідомлює адміністрація США особливість нинішньої ситуації у регіоні ми знаходимо у новій Стратегії національної безпеки 2017 р. Фактично американські аналітики – автори цього документу виходять із того, що головну мету своєї політики у 2017 р. на Близькому Сході – а саме розгромити ІДІЛ, американці та їхні союзники в основному виконали і відтак перед ними постали нові, не менш серйозні проблеми. Стратегія національної безпеки визначає головне джерело існуючих проблем регіону – Іран, точніше його політика на Близькому Сході. У Стратегії дається така розгорнута характеристика ролі Ірану у Близькосхідному регіоні: «Іран, найбільший у світі державний спонсор тероризму, використовує нестабільність для розширення свого впливу за допомогою своїх партнерів та клієнтів, розповсюдження зброї

та фінансування. Він продовжує створювати більш вдосконалені балістичні ракети та розвідувальні можливості та здійснює небезпечну кіберактивність. Ці дії продовжуються і після укладання ядерної угоди 2015 р. Іран продовжує намагатись створити постійний цикл ворожнечі у регіоні, що призводить до жахливих наслідків для цивільного населення. Недержавні ворожі структури заповнюють вакуум, що утворюється внаслідок колапсу держав і продовжують регіональні конфлікти» [1, 49].

Таким чином, є абсолютно очевидним, що головним змістом і завданням близькосхідної політики США на нинішньому етапі стає протиборство із Іраном, а якщо точніше – недопущенням перетворення Ірану на провідну силу Близького Сходу. Звідси витікають і нові завдання щодо визначення головних союзників США у боротьбі з Іраном, опрацювання найбільш оптимальних та вірогідних форм тиску на Іран та протиборства з ними.

Важливе значення для формування сучасного зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів на Близькому Сході має також висновок, зроблений у Стратегії національної безпеки стосовно того, що сьогодні внаслідок загроз від «джигадістських терористичних організацій та від Ірану формується розуміння того, що Ізраїль більше не є джерелом регіональних проблем. Арабські країни та Ізраїль знаходять все більше спільних інтересів, які протистоять спільним загрозам» [2, 49].

І, нарешті, третій чинник, третя тенденція, яка все більше враховується Вашингтоном і виходить на перший план. Це усвідомлення зростання напруги та протиборства на Близькому Сході між США та Росією, що на сьогодні являє в регіоні головний вузол протиріч. Головні цілі і завдання Росії у Близькосхідному регіоні достатньо яскраво визначив відомий російський опозиційний політолог і публіцист Андрій Піонтовський. Він писав: «... крах концепцій «Гарного Гітлера» – «Русский мир» – Новоросія – зажадав для утримання влади відволікання уваги та геопсихологічного банкету на іншій площадці. Відсутність поліцейського, який відправився на канікули, дозволило покуражитись і протестувати новітні системи озброєнь у компанії трьох шіїтських терористичних організацій: ліванської «Хезболли», іранського Корпусу вартових ісламської революції і «легітимного» ката Сирії Башара Асада, який знищив десятки чи сотні тисяч сунітів. Братерська повітряно-космічна допомога, яка була щиро надана від імені Росії, десятиліттями буде відкликатися російському народу, кинутому в пекло тисячорічної релігійної війни» [3].

Особливої гостроти протистояння між США та Росією у Близькосхідному регіоні досягло після брутальної хімічної атаки військ асадівського режиму у Сирійському регіоні Східна Гута, зокрема у місті Дума, коли у відповідь президент США Д. Трамп пообіцяв нанести ракетний удар по сирійському режиму [4].

Протягом періоду грудень 2017 – початок квітня 2018 р. американська адміністрація напружено опрацьовувала нову лінію поведінки стосовно Ірану з урахуванням усіх вищеперерахованих особливостей нинішньої геополітичної ситуації на Близькому Сході. Причому потрібно визначити, що зміни у підході до Ірану визначаються у бік все більшої жорсткості та непримиренності. Ця тенденція до збільшення жорсткості по відношенню до Ірану вимагала кадрового оновлення ключових посад – а саме – нового Держсекретаря та радника Президента з питань національної безпеки. І такі зміни відбулись. Р. Тіллерсона змінив Майк Помпео, а генерал-лейтенанта Г. Макмастера – Дж. Болтон. Всі вони мають репутацію яструбів, вороже ставляться до нинішнього іранського режиму і розділяють погляди Трампа на угоду з Іраном від липня 2015 р. Особливо прикметною фігурою є Джон Болтон – «яструб із яструбів». Так, три роки тому, у часописі «The New York Times» Дж. Болтон писав, що для вирішення проблеми з ядерною програмою Тегерану, потрібно завдати бомбового удару по Ірану. Останні кадрові зміни у вищих шаблях американської адміністрації додали нового поштовху до оформлення нинішнього курсу США щодо Ірану. Про те, який зміст цього курсу щодо Ірану переконливо свідчать основні положення вітання Д. Трампа до іранського народу у зв'язку із святом Навруз. Д. Трамп звертається до іранців: «Я бажаю гарного і благословенного Навруза мільйонам людей по усьому світу, в тому числі й іранців, які мають великі історичні традиції і давню культуру». Водночас Трамп наголошує, що іранський народ «знаходиться під владою правителів, які служать своїм інтересам, а не інтересам свого народу». У своєму поздоровленні Д. Трамп називає Корпус вартових Ісламської революції «ворожою армією, яка жорстоко поводить себе і обкрадає іранців, щоб спонсорувати тероризм за кордоном». Він заявив, що Корпус втратив більше ніж 16 млрд. дол. на підтримку уряду Сирії і шійтських угруповань в Сирії, Іраку та Ємені. Також Д. Трамп звинуватив Корпус вартових до доведення іранців до злиденності, погіршення екологічної ситуації придушенні громадянських прав в Ірані [5].

Все це означає, що сьогодні Сполучені Штати готують повалення нинішнього режиму в Тегерані. На думку американських аналітиків для цього

потрібен поштовх ззовні, достатньо сильний, який продемонструє слабкість режиму, його вразливість. Таким поштовхом може стати воєнна силова акція проти Ірану, акція обмежена, не наземна. Хто може вдарити по Ірану? Це, по-перше.

По-друге, для того, щоб нанести такий удар Д. Трампу необхідно розв'язати руки, тобто звільнити від тягаря угоди 2015 р. Справа тут полягає у тому, що ця угода не є угодою лише між США та Іраном. У цьому випадку не було б проблем. Справа полягає в тому, що ця угода, освячена й закріплена не лише союзниками США по переговорах з Іраном у форматі «5+1», а й тому, що вона закріплена рішеннями Ради Безпеки ООН. Отже, вийти із неї американській адміністрації не так просто, тим більше, що європейці наполягають на тому, що зазначену угоду можна вдосконалити. І тут саме Д. Болтон, нинішній радник Президента США з питань національної безпеки, запропонував план виходу США із цієї угоди, фактично, оминаючи співробітництво із союзниками. У документі, підготовленому ще у минулому році, про який стало відомо лише сьогодні, Д. Болтон пропонує такі дії, які здатні призвести до зміни іранського режиму. Він закликав Білий дім заохочувати такі дискусії у Конгресі США, які б вимагали від європейських союзників зажадати від Ірану негайне припинення розгортання військових баз із балістичними ракетами, в тому числі й у портах, особливо на території Сирії, зажадати від Ірану виплати компенсації жертвам тероризму згідно рішень, ухвалених американськими судами, оголосити про повну американську підтримку демократичній іранській опозиції, прагненням національних меншин в Ірані тощо. Тепер, отримавши високу посаду в адміністрації, Д. Болтон приступив до її практичної реалізації [6]. Отже, йдеться про те, що або Іран сам виявить ініціативу виходу із цієї угоди, або щось трапиться таке, що вона втратить силу внаслідок певного розвитку подій у самому Ірані, або навколо нього.

Особливість нинішнього етапу корекції американського підходу до Ірану полягає також у тому, що на Сполучені Штати відкрито тиснуть двоє її нинішніх союзників – Ізраїль та Саудівська Аравія, причому, у бік більш жорсткої поведінки. 5-6 березня 2018 р. у США перебував із візитом прем'єр міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху, головною його темою була «іранська загроза» та «іранська експансія». У Вашингтоні Нетаньяху виступив із 30-хвилинною промовою під час роботи Американсько-ізраїльського комітету із громадських зв'язків. Як мантру Б. Нетаньяху декілька раз повторив: «Ми повинні зупинити Іран. Ми зупинимо Іран». [7] Одночасно із візитом Б.Нетаньяху до США, на

території Ізраїлю відбулись широкомасштабні спільні маневри Збройних Сил Ізраїлю та США «Можжевельова кобра - 2018», під час яких відпрацьовувались заходи щодо найтіснішої координації спільних дій обох країн у випадку збройного конфлікту на кордонах Ізраїлю.

Ізраїль передусім ставить перед собою завдання зруйнувати воєнну інфраструктуру Ірану на території Сирії, не допустити створення на її території постійних військових баз, особливо розміщення балістичних ракет. Це ж саме стосується й території Південного Лівану, де найбільш важливий союзник Ірану Хезболла має у своєму розпорядженні від 100 тис. ракет різних систем.

Починаючи з 19 березня 2018 р. у Сполучених Штатах Америки із тритижневим візитом перебував наслідний принц Саудівської Аравії мохаммед бін Салман. Буквально за лічені години до початку свого візиту наслідний принц дав розлоге інтерв'ю популярній програмі CBS News «60 хвилин». У ньому наслідний принц порівняв Верховного Аятоллу Ісламської Республіки Іран із Адольфом Гітлером, заявивши: «Він бажає створити свій власний проект на Близькому Сході, дуже схожий із таким самим, як Гітлер, що мріяв про експансію весь час». Багато країн у світі та у Європі, нагадав Мохаммед бін Салман, не розуміли, наскільки небезпечним є Гітлер, поки він не розпочав про реалізацію своїх планів. «Я б не бажав, щоб такі ж самі події відбулися на Близькому Сході». Далі наслідний принц продовжив: «Саудівська Аравія не бажає володіти ядерною бомбою, але, без усякого сумніву, якщо Іран отримає ядерну бомбу, ми також зробимо це так швидко, наскільки це можливо» [9.] Таким чином, майбутній король Саудівської Аравії відверто і наполегливо простимулював американського президента задіяти всі механізми недопущення того, щоб нинішній іранський режим отримав атомну зброю. Свою версію про смертоносну загрозу від можливості Ірану оволодіти ядерною зброєю наслідний принц також розвинув в інтерв'ю «The Wall Street Journal» під час свого перебування у США. Він наголосив, що «якщо Саудівська Аравія не досягне успіху у продовженні економічних та політичних санкцій, щоб зупинити іранську ядерну програму, скоріше за все, відбудеться війна з Іраном протягом періоду 10-15 років» [10].

В епіцентрі протистояння Сполучених штатів із Іраном та Росією опинилась Сирія. Колишній Посол США у низці близькосхідних країн, фахівець з питань аналізу стратегії близькосхідної політики США Дж. Джеффри робить висновок, що нині «стратегічні інтереси США у Сирії головним чином полягають у протидії загрозам для її союзників – Ізраїля, Туреччини, Йорданії

та країн Затоки з боку Ірану та режиму Асада, включаючи і російського президента Володимира Путіна» [11].

Ракетний удар, який було завдано 13 квітня 2018 р. по низці об'єктів у Сирії, пов'язаних із виробництвом та зберіганням хімічної зброї режиму Б. Асада був, по-перше, попереджувальним заходом щодо недопущення у подальшому його використання військами сирійського режиму. По-друге, завданий був цілком адекватним під кутом нинішньої політичної ситуації в Сирії, коли сирійська опозиція у військовому відношенні зазнала поразки, режим Асада практично повністю контролює територію країни, сама же Сирія практично окупована передусім іранськими та російськими військами. Тому, за своєю метою, завданий ракетний удар не був спрямований для того, щоб повалити режим Асада, тому що це завдання на сьогодні нереально [12].

Разом з тим останні події навколо Сирії, які були пов'язані із ракетним ударом США та їхніх союзників – Великої Британії і Франції, продемонстрували, що у Д. Трампа уже майже рік, як немає жодного чітко визначеного курсу по відношенню до Сирії. Редакційна стаття з цього приводу у впливовому американському часописі «The Wall Street Journal» від 12 квітня 2018 р. рекомендує Д. Трампу надати своїй команді з національної безпеки та її союзникам час, щоб сформувавши стратегію, яку світ сприйме як довгострокову обіцянку стримувати російську та іранську агресію в регіоні, а також «звірячі» атаки Асада проти власного цивільного населення. Необхідно суттєво послабити воєнний потенціал сирійського режиму. Цілком можливо, що це включатиме викриття блефу Путіна стосовно відповідних втрат серед росіян [13].

Таку ж саму ідею висунув і відомий сенатор-республіканець Дж. Маккейн, який підтримував рішення президента Д. Трампа щодо проведення воєнної акції проти Сирії, попереджуючи його, що адміністрація разом з тим повинна розробити «повномасштабну стратегію по відношенню Сирії і регіону в цілому». «Президент повинен визначити наші завдання не лише по відношенню до «Ісламської держави», а у по відношенню до конфлікту в Сирії, що продовжується, а також того, щоб зменшити вплив Росії та Ірану в регіоні, - підкреслив сенатор, - Авіаудари, які не пов'язані із загальною стратегією, можуть бути необхідні, але вони не допоможуть досягнути тих цілей, які ставлять перед собою США на Близькому Сході» [14].

Важливою новацією близькосхідної політики США протягом останнього часу стала наполеглива спроба покінчити із катарською кризою, що триває вже цілий рік і розколює єдиний фронт арабських монархій. Серйозним

поштовхом у цьому напрямі стало турне новообраного Державного секретаря М. Помпео до Саудівської Аравії, Йорданії та Ізраїлю 29 квітня-1 травня 2018 р. Одразу ж після прибуття до Ер-Ріаду, під час своєї першої зустрічі із міністром закордонних справ Саудівської Аравії Адель Аль-Джубейром, М. Помпео заявив: «Достатньо є достатньо», говорячи про необхідність розв'язання цієї проблеми [15]. Як зазначав Держсекретар США під час своєї прес-конференції із міністром закордонних справ Королівства: «Єдність Затоки є необхідною і ми повинні її досягти». [16] М. Помпео пояснював своїм арабійським союзникам, що закінчення цієї кризи відповідає потребам створення єдиного антиіранського фронту. Ця тріщина дозволяє Ірану отримати «простір для маневру» і без її ліквідації неможливо покінчити із рештками «Ісламської держави» та інших терористичних угруповань [17].

Таким чином, протягом останнього часу, відбулися достатньо серйозні корективи у зовнішньополітичному курсі США на Близькому Сході. Вони визначають нові головні пріоритети зовнішньої та безпекової політики США, і, серед них, протистояння експансіоністській політиці Ірану, який намагається закріпитися у ролі гегемона Близькосхідного регіону. Визначаючи Іран як свого головного опонента на Близькому Сході, США працюють над формуванням та зміцненням антиіранської коаліції, спираючись передусім на Ізраїль та Саудівську Аравію.

Водночас центральною ареною протистояння стала Сирія, де Іран спільно із Росією намагається врятувати режим Б. Асада, блокуючи всі справи знаходження політичного вирішення сирійської кризи на основі відсторонення Б. Асада від влади та формування уряду національної єдності. Ракетна атака, яку здійснили 13 квітня 2018 р. США разом із Великою Британією та Францією, стала чітким індикатором неприпустимості подальшого перебування при владі Сирії Б. Асада. Разом з тим, вона довела, що без пророблення чіткої стратегії у Сирії США не зможуть успішно реалізувати свої завдання, тому зазначена проблема стала однією із найбільш пріоритетних у близькосхідній політиці США.

Список використаних джерел і літератури

1. National Security Strategy of the United States of America. December 2017. 68 p.
2. National Security Strategy of the United States of America. December 2017.
3. Швед В. Ближний Восток : признак новой войны? URL: <http://arabmir.net/print/6074>

4. Geazan A., Wagner J., Ryan M. Trump signals a more deliberate approach on Syria? Reviews options for possible attack // The Washington Post, 2018, April 12. URL: https://www.washingtonpost.com/politics/trump-now-says-syria-attack-could-be-very-soon-or-not-so-soon-at-all/2018/04/12/aeb46a66-3e3a-11e8-974f-aacd97698cef_story.html?noredirect=on&utm_term=.c45c59ae3606
5. Thomsen J. Trump uses Nowruz to hit Iranian government // The Hill. March 19, 2018. URL: <http://thehill.com/homenews/administration/379229-trump-uses-nowruz-to-hit-iranian-regime>
6. Bolton's plan to kill the Iran nuclear deal. March 26, 2018. URL: <https://aawsat.com/english/home/article/1217531/eli-lake/bolton's-plan-kill-iran-nuclear-deal>
7. Keinon H. Netanyahu at AIPAC: We must stop Iran. We will stop Iran. URL: <https://www.jpost.com/Israel-News/Benjamin-Netanyahu/WATCH-LIVE-Prime-Minister-Benjamin-Netanyahu-addresses-AIPAC-Conference-544319>
8. Мухин В. Пентагон подключился к ППО Израиля // Независимая газета. 2018.05.03. URL: http://www.ng.ru/world/2018-03-05/2_7184_pentagon.html
9. Saudi crown prince says his country to seek nuclear bomb if Iran does. URL: <https://www.middle-east-online.com/english/?id=87725>
10. Saudi Prince Calls for Stepped-Up Pressure on Iran by Margherita. 2016, March, 29. URL: <https://www.wsj.com/articles/saudi-prince-calls-for-stepped-up-pressure-on-iran-1522365518>
11. Jeffrey F. Pull Troops Out of Syria? Trump Has a Point. URL: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/pull-troops-out-of-syria-trump-has-a-point>
12. «Умный пацан уступает сильному». Почему Путин не защитил Асада? / Радио свобода. 15 апреля 2018. URL: <https://www.svoboda.org/a/29167867.html>
13. High stakes in Syria (Editorial) // The Wall Street Journal. April 12, 2018. URL: <https://www.wsj.com/articles/high-stakes-in-syria-1523575120>
14. Маккейн закликав Трампа представити повномасштабну стратегію США щодо Сирії / Голос Америки. 14 квітня 2018. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/sesha-makeyn-strategy/4348013.html>
15. Pompeo says “enough” to Gulf royals’ rift with Qatar // The Hill. April 30, 2018. URL: <http://thehill.com/opinion/international/385435-pompeo-says-enough-to-gulf-royals-rift-with-qatar>
16. Mike Pompeo to Saudi Arabia: «Gulf unity is necessary». / Al Jazeera. April 29, 2018. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2018/04/mike-pompeo-saudi-arabia-qatar-blockade-180429054625262.html>

17. In Mideast, Pompeo Talks Iran Sanctions, Gulf Dispute / VOA News. April 29, 2018. URL: <https://www.voanews.com/a/mideast-pompeo-calls-for-new-sanctions-iran/4369492.html>

УДК 323.2:351(569.4)

Ворона П.В.

ЦИВІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ НАД СИЛОВИМИ СТРУКТУРАМИ ДЕРЖАВИ ЯК ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ДОСВІД ІЗРАЇЛЮ

Стаття присвячена дослідженню цивільного контролю над силовими структурами держави як фактору національної безпеки. Вивчається досвід Ізраїлю. Виокремлюється аналіз ізраїльськими науковцями п'яти можливих ролей військових у випадку, коли військові проблеми переплітаються з політичними проблемами. Підсумовується, що цивільний контроль за силовими структурами держави є стримуючим механізмом від можливості військового перевороту.

Ключові слова: *армія, війна, держава, Ізраїль, цивільний контроль.*

Ворона П.В. Гражданский контроль над силовыми структурами государства как фактор национальной безопасности: опыт Израиля.

Статья посвящена исследованию гражданского контроля над силовыми структурами государства как фактора национальной безопасности. Изучается опыт Израиля. Выделяется анализ израильскими учеными пяти возможных ролей военных в случае, когда военные проблемы переплетаются с политическими проблемами. Подытоживается, что гражданский контроль за силовыми структурами государства является сдерживающим механизмом от возможности военного переворота.

Ключевые слова: *армия, война, государство, Израиль, гражданский контроль.*

Vorona P. Civilian Control over the Security Forces of the State as a Factor of National Security: the Israeli experience.

The article is devoted to the study of civilian control over the security forces of the state as a factor of national security. The experience of Israel is being studied.

Five possible roles of soldiers in the case when military problems are intertwined with political problems are analyzed by Israeli researchers. It is summarized that civilian control over the security forces of the state is a deterrent against the possibility of a military coup.

Keywords: *army, war, state, Israel, civilian control.*

Актуальність дослідження. В українських реаліях російської агресії на сході країни цивільний контроль над силовими структурами держави є елементом демократичного розвитку держави та надійним інструментом недопущення диктатури та авторитаризму у владі. Прийнято вважати, що якраз цивільний у тому числі громадський контроль над збройними силами і органами безпеки є однією з головних ознак демократичної держави. Фахівці з державного управління, політологи та правники вбачають у ньому свого роду «лакмусовий папірець» для аналізу відносин між цивільними та військовими властями. Однак значно менше існує згоди у питаннях про те, що, власне, ми розуміємо під цивільним (громадським) контролем. Американський політолог Семуель Хантінгтон мав рацію, стверджуючи, що «роль військових у суспільстві часто обговорюється в аспекті концепції цивільного контролю, однак, за його власним твердженням «сама ця концепція до цього часу не отримала задовольняючого визначення» [10, с. 80].

Широке визначення контролю суспільства над армією й органами безпеки могло б включати у себе положення про максимальне залучення публічної влади та адміністрацій в управління силовими структурами при мінімальній участі останніх у політичному керівництві країною. Тобто, мається на увазі управління цивільними особами силовими структурами. Але таке визначення не відповідало б двом важливим елементам, що є у моделях публічного управління більшості країн. Першим із них є той факт, що у сучасних демократичних державах дуже широко поширена участь військових в окремих сферах життя та діяльності суспільства (*наприклад у політичній сфері Ізраїлю та США представлено багато колишніх військових*). Другий – існуюча потреба армії та інших силових структур держави у певній ступені професійної автономії. Зважаючи на унікальну роль «цивільного контролю», як управлінського інструменту демократичного режиму в сучасних умовах, його надвисоку актуальність, за мету дослідження взято дослідження сутності цього явища та певний його історичний генезис.

Аналіз досліджень. Вузке тлумачення «цивільного контролю», являє собою іншу диференційну крайність – воно містить положення про максимально

повне невтручання армії у політику. Таке визначення також відповідає реаліям, що склались у більшості демократичних держав. Теоретики вкладають у поняття «цивільний контроль» значно ширший зміст, ніж забезпечення невтручання військових в електоральні процеси і роботу органів державного управління (окрім армії) [1-10]. При цьому більшість дослідників з розумінням відносяться не лише до участі цивільних органів влади у прийнятті доленосних рішень у сфері національної і міжнаціональної безпеки, але і до проникнення тих чи інших «військових» компонентів у сферу цивільного життя. Вчені намагаються провести аналіз системи взаємних стримуючих факторів і противаг, яка характеризує систему взаємовідносин, обумовлену участю військових в тих сферах, до яких, мовби, вони не мають жодного відношення. Більшість вчених (політологи, правники, управлінці) мають досить різні уявлення про оптимальність такої системи відносин [4, с. 67]. Потребує окремого дослідження й поняття «громадський контроль» над силовими структурами.

Виклад результатів дослідження. Дієвість цивільного контролю залежить, в основному, від того, кому належить право приймати остаточне рішення в дискусійних питаннях. В спеціальній доповіді про відносини між цивільними та військовими адміністраціями, що була підготовлена американськими фахівцями, автори дійшли до висновку, що «у військових питаннях найвища влада має належати тим, хто несе відповідальність перед вищою політичною владою – виборцями. З цієї концепції видно, що військові не можуть бути носіями такої влади ... Принцип цивільного контролю має бути абсолютним і не підлягати компромісу» [9, с. 2 - 3]. Поняття демократичного цивільного контролю над збройними силами на думку експертів об'єднує одразу декілька процесів: контроль цивільного суспільства над прийняттям військових рішень, парламентський контроль над оборонною політикою, судовий контроль над дотриманням закону у військовій сфері суспільства, цивільний контроль з боку недержавних організацій, незалежних ЗМІ, профспілок – тобто *«громадський контроль»* [4].

Одним із основних факторів, які можуть дестабілізувати інститут «цивільного контролю», є великий вплив на політику знаних й авторитетних військових, що відображає їх високий престиж та широку суспільну популярність. Як підкреслює А. Грот, вільна преса і освічена прогресивна суспільна думка, є головною запорукою того, що суспільство буде захищене від різних форм тиранії та деспотизму, але в той же час вона (*вільні ЗМІ*) можуть бути використані військовими, щоб нейтралізувати «цивільний контроль» (*коли*

авторитет цивільної влади не високий або радикально знижується). Якраз у демократичних державах преса приділяє авторитетним військовим найбільше уваги, сприяючи ще більшому зростанню їхньої популярності. «Тому вищим цивільним владам надзвичайно важко (якщо це взагалі можливо) тримати їх під жорстким контролем або, в якості крайнього заходу, позбавлятися їх» [6, с. 73-79]. Тому дефініція «цивільний контроль», що сьогодні досить є актуальною в державному управлінні України та у зв'язку з переходом на європейські стандарти публічного адміністрування має мати більш гнучке визначення, адекватне мінливій соціально-політичній реальності. У відповідності з таким підходом, в умовах цивільного контролю функції військового й цивільного управління (влади) мають бути урівноважені у всіх сферах діяльності держави і така рівновага не може бути жорсткою, а має змінюватись (*адаптуватись до умов*) в залежності від часу, місця та умов. Для кращого розуміння взаємовідносин в системі «військова влада – цивільна влада» необхідно визнати, що цивільний контроль – не є науковою константою, він є соціальною змінною, він є предметом не формального визначення, а емпіричного дослідження, що це не стандарт, керуючись яким варто формулювати судження про ту чи іншу країну, а свого роду шкала, на котрій суспільство займає місце у відповідності з пріоритетами і тим, відповідно як воно себе сприймає і позиціонує. Про це говорять, наприклад, ті факти, що майже у всіх державах «цивільний контроль» над армією у військовий час радикально відрізняється від цивільного контролю у мирний час – такі риси «цивільного контролю» у різний час притаманні й Ізраїлю. Варто зазначити, що «цивільний контроль по своїй природі є суб'єктивним явищем і звісно, що в значній мірі, він залежний від конкретних політичних фігур та обставин» [8, с. 25]. Тому для розуміння справжньої сутності цивільного контролю необхідний більш детальний та прискіпливий аналіз досвіду різних країн, що відпрацювали різні механізми приведення в дію та підтримку цього інституту контролю держави та громадськості. Навіть взявши до уваги військові перевороти, повстання в деяких країнах варто стверджувати, що цивільний контроль суспільства на силовими структурами держави стає нормою її існування. І не лише для економічно розвинених країн, що мають потужний військовий потенціал, а й для країн, що економічно розвиваються, а демократичні режими у них лише стверджуються. Але не можливо говорити про тотожність «цивільного контролю» з демократичними процесами, адже цей контроль є характерним для багатьох тоталітарних режимів а в деяких з них він більш чітко виражений ніж в усталених демократіях.

Професійність, що є в основі «цивільного контролю» на думку багатьох дослідників є ще й основою здорових відносин між цивільною владою та військовою, але проявляться такі відносини в змозі за умов професійної автономії. Цивільний контроль є неможливим без сприйняття військовими ідеї домінування цивільної влади і є неможливим без глибокої поваги цивільної влади до професійної автономії військових. Збалансовані стосунки між військовою та цивільною владою мають включати в себе ці обидва компоненти. Д. Хендріксон підкреслює важливість взаємної поваги між двома владами, акцентуючи при цьому на «існуванні презумпції підпорядкування судженню військових у питаннях, що відносяться до їхніх професійних функцій. Військові у свою чергу повинні підпорядковуватись вищій цивільній владі у питаннях політики та ефективності управління... Якщо ці принципи систематично будуть порушуватись, буде руйнуватись вся система здорових відносин між цивільною та військовою владою» [7, с. 57-58]. Навіть тоді, коли цивільна влада має втрутитись у чисто військові справи, вона має спочатку доказати невідповідність справ і рішень військового керівництва потребам суспільства чи реаліям життя.

На думку А. Грота, «взаємна повага і збереження професійної автономії входять у число головних принципів, що відрізняють тоталітарне суспільство від демократичного». У військових питаннях лідери демократичних держав досить залежні від своїх військових радників і як правило прислухаються до них. Навіть такі впливові політики як У. Черчилль та Ф. Д. Рузвельт досить рідко намагались спростувати точку зору військових, котрі об'єднано та узгоджено відстоювали свою тактику чи стратегію у вирішенні військових питань. До речі, кінцеве рішення щодо дати відкриття другого фронту у Другій Світовій війні було прийняте все ж таки за рішенням Головнокомандувача силами союзників Д. Ейзенхауера – він переніс висадку англо-американського десанту на узбережжя Нормандії з 5 на 6 липня 1944 р. [6].

Повага до професійної автономії військових проявляється також у особливому статусі представників вищого військового командування, який відрізняє їх від політичних лідерів, що займають еквівалентні посади. Деякі експерти вважають, що такий особливий статус вносить певну напругу у відносини між Генеральним штабом та Міністром оборони країн. Наприклад в Ізраїлі, начальник Генерального штабу Армії оборони Ізраїлю підпорядкований як міністру оборони, так і уряду в цілому. Не випадково, досить часто, прем'єр-міністри цієї країни поєднували свої посади (*особливо у часи активних*

військових дій) з посадою Міністра оборони країни (не завжди маючи досвід військового чи УБД).

Щоб віднайти рівновагу між професійною автономією військових і цивільними центральними владами, ізраїльські науковці визначають п'ять можливих ролей військових у випадку, коли військові проблеми переплітаються з політичними проблемами [4, с. 93-94].

Перша роль: військові можуть бути радниками політиків з якими вони діляться своїм професійним досвідом.

Друга роль: вони можуть презентувати інтереси військових структур на засіданнях чи зустрічах в органах державної влади та міждержавних структур від імені держави.

Третя роль: вони можуть обмежуватися статусом виконавців важливих урядових завдань.

Четверта роль: можуть бути «адвокатами» і пропагандистами, що захищають і репрезентують перед громадськістю урядову політику (*хоча іноді така роль може призвести до спроб переконання у прозорливості політичних підходів військових до вирішення існуючих проблем у порівнянні з діючою урядовою політикою – перетворитись у самопіар*).

Пята роль: військові можуть намагатись різними способами підмінити собою найвищі органи цивільної влади, відкрито займаючись політичною діяльністю.

Перші три ролі військових у суспільстві не суперечать принципу домінування у демократичному суспільстві цивільної влади, але п'ята роль несе прямий виклик «цивільному контролю» суспільства над силовими структурами. Четверта роль «адвокатів» знаходиться на грані між тим, що офіцери можуть робити в суспільній сфері і тим, що суперечить принципу «цивільного контролю». Суспільство й держава, щоб уберегти від силових сценаріїв у політиці, має не руйнуючи авторитету й важливої ролі військових як учасників вироблення стратегічних нацбезпекових рішень, створити умови, які перешкоджають посиленню і розширенню сфери впливу їхньої ролі, що б вони не поставили собі за мету замінити собою цивільні керівні органи держави. Тому на думку, як політиків так і практиків та науковців право призначати керівництво Генерального штабу збройних сил країни, других силових структур має залишатись прерогативою цивільної влади.

Політолог А. Грот зазначає, що в часи Другої світової війни «цивільні лідери» мали безсумнівне право назначати людей на найвищі посади військової ієрархії. Він наводить приклади призначення офіцерів порівняно низького

звання на досить високі посади президентом США Ф. Рузвельтом – призначення Д. Ейзенхауера на посаду Верховного головнокомандувача союзницькими військами у Європі [6, с. 80]. Тут доречно також згадати, що Рузвельт призначив головою Об'єднаного комітету керівників штабів Дж. Маршала, а президент США Дж. Буш-старший – ветерана війни у В'єтнамі генерала К. Пауела (*після «успішної» війни у Перській затоці, згодом став Державним секретарем США*) – в обох випадках не були взяті до уваги генерали, що займали значно вищі посади. Дж. Маршал у кар'єрному зростанні в часи Другої світової війни «обійшов» тридцять двох офіцерів, що були старші по званню від нього, а К. Пауел до свого призначення служив лише командувачем округу в штату Джорджія (*хоча до цього був радником Президента з питань національної безпеки*).

Історія цивільного контролю у США розпочала свій хід з 16 липня 1775 р. коли в часи Війни за незалежність Континентальний конгресс призначив Дж. Вашингтона головнокомандувачем американською армією. З тих пір у США постійно намагались створити для інституту «цивільного контролю» силових структур належну нормативно-правову базу, тому право приймати рішення по всіх військових питаннях було закріплено Конституцією за Президентом і Конгрессом.

Для України, унаслідок неоголошеної гібридної війни на Сході країни, а по суті військовій агресії РФ, досить є цінний і повчальний досвід Ізраїльської держави, що перманентно перебуває у стані постійної військової загрози від своїх сусідів. І тут, як ніде в інших країнах, абсолютно реальним є фактор посилення впливу військових на цивільну владу в країні.

У статті «Організація армії і формування політики в Ізраїлі» А. Ярив, котрий у 1963-1973 рр. був керівником військової розвідки країни, вказав на чотири фактори, що в значній мірі визначають характер відносин між військовими і цивільною владою і особливо системи цивільного контролю над силовими структурами в країні.

По-перше, важливу роль зіграли специфічні умови розвитку єврейської громади в Палестині (Ерец-Ісраель) до створення держави, що виражалось у тому, що певні політичні сили контролювали головну військову організацію єврейських громад у додержавницький період – «Хагану».

По-друге – оборонні проблеми мають першочергове значення і домінують над всіма іншими як постійна реальна загроза, тому першочергове значення для збереження Ізраїлю (*що обумовлено у тому числі й специфічним геополітичним положенням цієї держави*), що в багатьох випадках тлумачить

традиційну практику не розголошувати більшість елементів оборонної доктрини країни.

По-третє, величезний вплив на характер відносин між силовими структурами і політичною системою країни мав авторитет особистості та ідеологічні переконання Д. Бен-Гуріона, що був першим прем'єр-міністром країни

По-четверте, не варто недооцінювати постійну необхідність до здатності швидко проводити загальну мобілізацію у країні. На протязі десятків років ізраїльтяни будували свою країну буквально «не випускаючи зброю з рук» [5, с. 108]

Важливо, що за майже сім десятиріч існування, країна пережила шість воїн і це ще не рахуючи війни у Перській затоці (1991), коли її територія обстрілювалась іракськими ракетами та кількох хвиль *інтифади (арабський бойовий рух, що спрямований на захоплення всієї Палестини або збройні військові виступи палестинських арабів)*. Майже у всіх державах «цивільний контроль» над армією та силовими структурами у мирний та військовий час відрізняються. Тривання війн в Ізраїлі була різною – від 6 днів (в липні 1967 р.) до майже 3-х років (Ліванська війна 1982-1985 рр.), але навіть порівняно довгі періоди відсутності в країні бойових дій неможна назвати мирним часом. Адже країна веде постійну боротьбу з тероризмом. Загроза війни над країною є постійною з початку її заснування, тому характер відносин між цивільною та військовою владою не змінюється і не залежить від війни. З іншого боку, великі зусилля, що прикладає Ізраїль, щоб функціонувати, як демократична країна, не залежно від того, яка ситуація у сфері національної безпеки і чи поширюється вона, у тому числі на сферу відносин між армією і силовиками та громадянським суспільством. Тому, такі специфічні стосунки варто розглядати в контексті існування Ізраїлю протягом великого проміжку часу в умовах «ні війни – ні миру». При цьому на розвиток цих стосунків в значній мірі впливає той факт, що Армія Оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ) навіть у мирний час являє собою діючу армію у постійній бойовій готовності і здатна реагувати на будь-яку агресію [4, с. 114-115].

Ізраїль має парламентську систему управління, але принцип поділу влади у цій державі витримується не повністю, що не є виключенням і для інших демократичних країн. За весь час новітньої історії єврейської держави переважна кількість членів Уряду країни одночасно були й депутатами парламенту (*Кнесету*), що не суперечить Основному закону про Кнесет ні Основному закону про Уряд (*країна не має конституції, а в державі склалась*

система правління, що включає цілий комплекс конституційних законів). Діє також Основний закон про Армію. Двома головними суб'єктами відносин між цивільною та військовою владою в Ізраїлі є уряд і армія. При цьому, на думку ізраїльського вченого-політолога Іехуда Бен-Меїра, при всій повазі до діючих Законів, є очевидним, що і уряд і армія діють у повсякденній реальності життя не лише на основі законодавчих актів, а також виходячи з світогляду конкретних людей, котрі очолюють відповідні структури. У зв'язку з цим особливу роль відіграють особи прем'єр-міністра (як керівника уряду), начальника Генерального штабу (як командуючого армією) і міністра оборони, що виконує роль посередника між ними [4, с. 116].

Кнесет, як вищий законодавчий орган країни, фактично не обмежує повноваження уряду, що відносяться до керівництва країною. Але уряд може бути при владі до тих пір, доки до нього є довіра в Кнесеті або його підтримка – перед ним Уряд несе колективну відповідальність, а також може отримати від нього вотум недовіри. Але працює Уряд, що отримав недовіру парламенту до формування нового, а це може ротатися на місяці, або аж до нової коаліції, створеної після позачергових виборів (якщо нова коаліція у Кнесеті не сформувалась і не змогла утворити Уряд). Хоча Уряд у своїх діях є самостійним, але у питаннях оголошення загальної мобілізації, у відповідності до Закону про загальний військовий обов'язок, Указ міністра оборони про мобілізацію у зв'язку з надзвичайним положенням підлягає ратифікації Комісією Кнесета із закордонних справ та оборони, яка має бути проведена протягом 14 днів.

Принцип підпорядкування армії цивільному уряду був одним з основних у світогляді та політичній практиці першого прем'єр міністра країни Д. Бен-Гуріона. Виходячи з норм ізраїльського конституційного права, до 1976 р. влада уряду над армією базувалась на ст. 29 діючого у той час Основного закону про Уряд. У 1976 р. був прийнятий Основний закон про армію, ст. 2 якого стверджує: «Армія підпорядковується уряду». Відповідно до ст. 3 (б) цього правового акту, «на начальника Генерального штабу поширюється влада уряду і він підпорядковується міністру оборони» і призначається він теж Урядом, але за поданням міністра оборони. Отже, виходячи з нормативно-правової бази Ізраїлю, можна говорити про те, що влада уряду над армією твердо закріплена конституційним законом.

Д. Бен-Гуріон стверджував, що «армія не повинна визначати сама ні свою структуру, ні процедурні норми, якими вона керується, ні порядок своєї діяльності». Ще у 1958 р. будучи одночасно прем'єр-міністром і міністром

оборони країни він звернув увагу на недостатнє нормативне регламентування цивільного контролю, але лише після війни Судного дня, або IV Арабо-ізраїльської війни (почалась 6 жовтня 1973 р. і тривала 18 діб), коли виявили ряд дефектів у відносинах між військовою та цивільними владами була створена комісія Аграната по напрацюванню положень до Основного закону про армію [3].

У ході цієї війни вперше було гостро усвідомлено і визвало серйозне занепокоєння певна обмеженість законів, що регламентують життя армії, відсутність формального конституційного визначення «цивільного контролю», неясність у питанні про те, кому належить верховна влада над збройними силами, незрозумілість відносин між державними структурами, що мають повноваження у сфері національної безпеки. Комісія Аграната, створена урядом для вивчення помилок, допущених у війні Судного дня та у попередні періоди, різко розкритикувала стан справ у військовій сфері. Відповідно до її висновків, «не існувало чіткого бачення щодо розподілу повноважень, відповідальності і обов'язків у питаннях безпеки» [4, с. 127]. Багато дослідників вважають, що робота цієї комісії прискорила прийняття Основного закону про Армію, який мав ліквідувати ті недоліки, що виявила комісія. Комісію очолював голова Верховного суду крани Шимон Агранат, особа рівновіддалена від інших гілок влади. Як результат роботи комісії – рекомендація звільнити з займаних посад начальника Генерального штабу, начальника військової розвідки, командувача Південним військовим округом та інших старших офіцерів. І хоча комісія найшла винних лише серед військових, що визвало незадоволення громадськості, це також стало однією з причин відставки з посади прем'єр-міністра країни відомого авторитетного політика Г. Меір [4, с. 127-128]. Їй належать слова «Немає різниці між вбивством людини і прийняттям рішення, у результаті якого цю людину уб'ють інші. Це в точності те ж саме, якщо не гірше», «Політичний лідер, який не вагається, перш ніж вкинути свій народ у війну, не має права бути лідером» [1, с. 589].

Для українських політичних реалій можна зазначити, що після трагедії в гібридній війні під Іловайськом та в Дебальцеве – урядова (парламентська слідча) комісія так і не була створена і винні в бездарному керівництві операцією в зоні російської агресії не отримали належного покарання, а помилки залишились не виокремленими. Тому досвід Ізраїлю вартий і подальшого дослідження та адаптування адже Україна теж перебуває у подібній геополітичній ситуації.

На думку Амоса Перльмуттера, автора багатьох праць про ізраїльську армію та політику, система відносин між військовим та цивільними владами своїм становленням зобов'язана Д. Бен-Гуріону. Серед іншого А. Перльмуттер наголошує, що якраз він надав міністру оборони повноваження «головного стратега», а в той же час на начальника Генерального Штабу було покладено функції «головного тактика», але в законодавстві це так і не найшло відображення про що засвідчила й комісія Аграната. За словами політика Ш. Переса: «хороший міністр оборони має бути і послом армії в уряді, і послом уряду в армії. Але досягти цього вдається не завжди» [4, с. 139].

Як висновок. Цивільний контроль за силовими структурами суспільства є стримуючим механізмом від можливості військового перевороту, встановлення недемократичного режиму «хунти», а також є свого роду поштовхом для громадського контролю, але варто знати межі втручання недержавних структур і «сфери дотику» - щоб їхні дії не загрожували національній безпеці. Штучне усунення колишніх військових від участі в політиці є порушенням прав людини, але й активне їхнє втручання є загрозою розвитку демократії, тому варто деталізувати та унормувати ці явища.

Список використаних джерел і літератури

1. Бур'ян М. Меір (Меерсон) Голда // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. В. А.Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НПН України. Т. 6. К.: Наук. думка, 2009. 784 с.
2. Демократичний цивільний контроль у світі / Проектний Офіс Реформ Міністерства оборони України. URL: civilian.defense-reforms.in.ua.
3. Коміренко І. Д. Арабо-ізраїльська війна 1973 // Українська дипломатична енциклопедія : у 2-х т. / Редкол. Л. В. Губерський (голова) та ін. К. : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
4. Национальная безопасность и демократия в Израиле. Хрестоматия. Том I. Армия и политика в еврейском государстве / Под ред. Бениамина Нойбергера, Илана Бен-Ами и Алека Д. Эпштейна // Открытый Университет Израиля, Иерусалим, 2007. 368 с.
5. Yariv A. Military Organization and Policy-Making in Israel // R.J. Art, V. Davis and S. Huntington (eds.) Reorganizing America's Defense. Washington : Pergamon-Brassey's, 1985.
6. Groth A. J. Totalitarianism and Democrats : Aspects of Political-Military Relations, 1039-1945 // Comparative Strategy. 1989. № 8.

7. Hendrickson D. Reforming Defense. The State of American Civil-Military Relations. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1988.
8. Defense Organization: The Need for Change (staff report). Washington, D.C. : US Government Printing Office, 1985.
9. Lemnitzer L. et al. A Report by the Committee on Civil-Military Relations / L.L. Lemnitzer, J.L. Holloway, L. Wilson, J.W. Vogt, L.M. Fry, R. Cockrill, J. Russel. Blanford, Indianapolis : Hudson Institute, 1984.
10. Huntington S. The Soldier and the State. New York : Vintage Books, Random House, 1957.

УДК 327 (569.4–076)

Гуцало С.Є.

ПРОБЛЕМА ЄРУСАЛИМА В БЛИЗЬКОСХІДНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. – ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті досліджується місце і різні аспекти проблеми Єрусалима в контексті близькосхідного врегулювання.

Ключові слова: *проблема Єрусалима, конфесійно-етнічний вимір, близькосхідне врегулювання.*

Гуцало С.Е. Проблема Иерусалима в ближневосточных отношениях второй половины XX – начале XXI вв.

В статье исследуется место и разные аспекты проблемы Иерусалима в контексте ближневосточного урегулирования.

Ключевые слова: *проблема Иерусалима, конфессионально-этническое измерение, ближневосточное урегулирование.*

Gutsalo S. The Jerusalem Problem in the Middle East International Relations of the second half of XXth and early XXIth centuries.

The article researches place and different aspects of Jerusalem problem in the context of Middle East adjustment.

Keywords: *Jerusalem problem, confessional and ethnic dimension, Middle East settlement adjustment.*

Проблема Єрусалима, що періодично загострюється, сягає своїм корінням в глибоке минуле. Вона має важливе значення для всіх ісламських, християнських країн, а також для Ізраїлю. За картою ООН 1948-49 рр. в місті Єрусалимі розміщено 30 Святих Місць. Особливий статус зазначених територій уперше було закріплено особливим статутом в Османській імперії ще у 1757 р. [1]. Враховуючи унікальну роль цього міста в історії людської цивілізації, в становленні трьох світових монотеїстичних релігій, можна зробити висновок, що будь-які спроби близькосхідного врегулювання включатимуть спеціальні переговори про статус Єрусалима, або його Старого Міста – Східного Єрусалима.

Специфіка ставлення арабських країн до даної проблеми пояснюється значною мірою роллю ісламу в Арабському світі [2]. Мусульманська релігія тут набагато сильніша, ніж іудаїзм в Ізраїлі, чи християнство в Європі. Мусульманські богослови в більшості арабських країн фактично інтегровані в систему політичної влади, що найяскравіше виражене в монархічних країнах, де королі, еміри, султани є фактично також і духовними лідерами своїх співвітчизників.

Ідея особливої ролі арабів у боротьбі всіх мусульман за збереження святинь ісламу має глибокі історичні й ідеологічні корені. Вона притаманна всім без винятку філософсько-політичним концепціям, починаючи з першої подібної течії – ваххабізму [3], який виникнув на території нинішньої Саудівської Аравії ще у XVIII ст. Оскільки важливість визволення Єрусалима від “невірних” диктувалася націоналістичними, панарабськими і різноманітними панісламістськими течіями, особливо після розпаду Османської імперії та ліквідації релігійного інституту халіфату в Туреччині (1924 р.), то ніби цілком закономірним у мусульманському світі (дар-уль-іслам) ставало те, що політичний контроль над Святим Містом повинні здійснювати представники арабської общини народів (джаміа арабія) [4, 5]. Це, серед інших причин, й призвело після першої арабо-ізраїльської війни 1948 р. до захоплення Східного Єрусалима йорданцями.

Особливий інтерес до Єрусалима традиційно виявляють арабські монархічні режими, передусім, саме Саудівська Аравія та Йорданія, оскільки на території першої з них розташовані головні мусульманські святині – в містах Мекка та Медіна, й це відіграє вирішальну роль у політичній та ідеологічній боротьбі за провідні ідеологічні позиції в мусульманському і Арабському світі. Саме тому в політиці Саудівської Аравії велике місце посідає проблема Єрусалима, адже в його східній частині (Старе Місто, або Східний Єрусалим)

зберігаються визначні пам'ятки ісламу, включаючи дві мечеті – “Аль-Акса” і Омара, що є святими для мусульман усього світу, і паломництво до яких за важливістю поступається лише хаджу в Мекку і Медіну. Згідно коранічної легенди, саме з Єрусалима пророк Мухаммед здійснив мандрівку на сьомі небеса, де зустрівся з Аллахом. Саме на тому місці, де зупинявся кінь Мухаммеда перед мандрівкою пророка на небеса, і споруджено мечеть “Аль-Акса”.

Оскільки династія Саудидів є хранительською основних мусульманських святинь у Мецці та Медіні, вона розуміє, що повинна відстоювати й третю мусульманську святиню – мечеть “Аль-Акса” та загалом Східний Єрусалим. Тому саудівське керівництво в боротьбі за врегулювання на Близькому Сході завжди проводило ідею звільнення Східного Єрусалима від ізраїльтян.

Неабиякий тиск на позицію практично всіх арабських країн у даному питанні справляють внутрішні фактори. Так, в усіх згаданих країнах є сильними різноманітні фундаменталістські організації на кшталт “братів-мусульман”, які у відстоюванні багатьох цінностей ісламу займають крайні антисекуляристські, й подекуди ірраціональні, радикальні навіть з точки зору більшості мусульман, позиції [6]. Ці течії посилюлися після 1967 р. (тобто після втрати арабами Східного Єрусалима внаслідок Шестиденної війни) та після іранської революції 1979 р. (першого успіху фундаменталістів у національному масштабі).

Особливо наполегливо за звільнення Старого Міста виступав саудівський король Фейсал. У серпні 1969 р. він вперше закликав арабів до “джихаду” – за звільнення мусульманських святинь від іновірців. Приводом для його заклику став підпал невідомими мечеті “Аль-Акса”. Природно, відповідальність за пожежу в очах арабів ніс Ізраїль, який контролював Єрусалим. Можна, звичайно, погодитися з думкою ряду дослідників, що джихад – це насамперед боротьба за здобуття святих цінностей ісламу засобами мобілізації передусім моральних і духовних зусиль, а не фізичних чи матеріальних проявів цієї боротьби [7]. Проте в умовах невизнання арабами Ізраїлю, офіційно закріпленого в рішеннях Хартумської 1967 р. наради Ліги арабських держав (ЛАД) на вищому рівні, й підтримки вказаних рішень більшістю мусульманських країн, не можна було виключити військовий шлях розв'язання зазначеної проблеми. Відповідним чином згадані дії сприймалися у Тель-Авіві та на Заході. Тим більше, що час йорданського правління в Східному Єрусалимі (1948 – 1967 рр.) не можна вважати терпимим у релігійному плані, адже згаданий період ознаменувався висилкою євреїв зі Старого Міста,

паплюженням іудейських кладовищ і синагог, обмеженням доступу віруючих до іудейських святинь [8].

Проте заклик саудівського короля залишився фактично безрезультатним. Основною метою саудівців у той час було протиставити рух ісламської солідарності рухові арабської єдності, керівна роль у якому належала видатному єгипетському президентові Гамаль Абдель Насеру. Тоді династія Саудидів могла знайти реальну підтримку лише у двох арабських монархів – йорданського короля Хусейна Бен Талала і марокканського короля Хасана II, причому в питанні конкретних шляхів звільнення Єрусалима Фейсал міг розраховувати лише на короля Хусейна. Але останній вважав, що треба добиватися звільнення Єрусалима лише для того, щоб знову, як і в 1948 р., включити його до складу Йорданського королівства.

Для Хусейна питання Східного Єрусалима важило особливо багато, бо його діда поховано в Старому Місті. Більше того, сам йорданський король Хусейн Бен Талал був нащадком пророка Мухаммеда в 39-му коліні, отже доля Східного Єрусалима, тісно пов'язана з іменем пророка, йому не була байдужа [9]. В історичному плані слід нагадати, що резолюція ООН № 181 у листопаді 1947 р. передбачала виділити місто в “окрему одиницю” зі “спеціальним статусом” [10]. Майбутні правителі Ізраїлю пішли на це, вважаючи, що їхня згода – “плата за державність” (Д. Бен-Гуріон) [11]. Араби ж у той час відхилили компроміс і великою мірою виявилися заручниками власного екстремізму.

Після утворення Держави Ізраїль віхами в історії міста були наступні акції: фактична анексія західної частини міста Ізраїлем під час першої арабо-ізраїльської війни. За її наслідками 22 листопада 1949 р. М.Бегіном внесено пропозицію про перетворення Єрусалима в столицю Ізраїлю. Фактично, Західний Єрусалим проголошено столицею 23 січня 1950 р., незважаючи на протести керівних органів ООН. У реальному житті до 1953 р. всі ізраїльські міністерства, крім міністерства оборони, переведено з Тель-Авіва до Єрусалима.

Після Шестиденної війни 7 червня 1967 р. проведено перший ізраїльський військовий парад у Єрусалимі [12]. 14 червня 1967 р. уряд Ізраїлю заявив про анексію Східного Єрусалима й оформив цю анексію трьома законами від 27 червня того ж року. У липні 1967 р. “об’єднаний Єрусалим” проголошено “єдиним неподільним містом, столицею Ізраїлю”, розширено кордони міста з 27 до 67 кв. миль, аби збільшити число єврейських поселенців у межах міста.

Правова сторона вказаних дій найкраще викладена Д. Бен-Гуріоном: “Єрусалим зробив столицею король Давид. Ніякого нового закону не треба, тому що існує акт короля Давида від 1000 р. до н.е.” [13].

Іноземні посли в Ізраїлі з 1954 р. вручають вірчі грамоти в Єрусалимі. В 1972 р. з 45 іноземних місій 21 було розміщено в Єрусалимі (в основному це представництва афро-латино-американських країн). Проте до 6 грудня 2017 р. жодна країна світу не визнала Єрусалим столицею Ізраїлю [14]. Всі протиправні акції Ізраїлю щодо статусу міста йдуть урозріз із відповідними рішеннями ГА і РБ ООН.

Після пожежі 21 серпня 1969 р. в третій за значенням мусульманській мечеті “Аль-Акса” у вересні того ж року в Рабаті відбулася перша конференція представників усіх мусульманських країн. У новоствореній Організації Ісламська Конференція (ОИК) було поставлене питання про повернення міста під арабський суверенітет (теза Саудівської Аравії, що є однією з умов політичного врегулювання з Ізраїлем). Оскільки проблема Єрусалима виходить за межі інтересів Ліги арабських держав і торкається всіх мусульман, постановка цього питання на загально-мусульманському форумі мала прямий смисл, оскільки у своїх подальших діях арабські країни дістали можливість опертися на широку ісламську солідарність.

Настрої в Арабському світі з цього питання такі різкі, що навіть президент АРС А.Садат не міг з ними не рахуватися. Йдучи на всілякі компроміси з ізраїльтянами, єгипетський президент неодноразово публічно підкреслював, що араби ніколи не змиряться з ізраїльською окупацією Східного Єрусалима. Саме зазначену тезу він і підтвердив у своєму виступі в кнесеті 20 листопада 1977 р. [15], а далі А.Садат підтримував право участі палестинців Старого Міста у виборах до органів міської адміністративної автономії [16]. Пізніше вказана позиція була відображена в меморандумі єгипетського уряду від 13 жовтня 1980 р., де зазначалося, що араби Східного Єрусалима – складова частина палестинського народу. З ряду ізраїльських джерел можна зробити висновок, що, зрештою, А.Садат готовий був піти на поділ суверенітету над Східним Єрусалимом, але проти виключно ізраїльського контролю над ним [17].

Найважливішою спільною акцією ЛАД і ОИК кінця 1970-х років слід вважати боротьбу за переведення з Єрусалима до Тель-Авіва посольств тих країн, що підтримували дипломатичні зв'язки з Ізраїлем. Для координації спільних дій на 10-й конференції міністрів закордонних справ ОИК у Фесі (9 травня 1979 р.) був створений спеціальний комітет з питань Єрусалима у

складі 15 держав-членів. Комітет очолив король Марокко Хасан II. На тій же конференції Єгипет було виключено зі складу ОІК за пропозицією Сирії. Дана конференція, як і наступна сесія Ради ЛАД у Тунісі (28-29 червня 1979 р.), заявили, що проти країн, які відкрили свої посольства в Єрусалимі, будуть застосовані різнобічні санкції. Ця заява зупинила, зокрема, переведення канадського посольства з Тель-Авіва до Єрусалима. Вісім країн повернули свої посольства назад до Тель-Авіва. Із європейських країн одразу цього не зробили лише Нідерланди. Усього ж кількість іноземних місій у місті-святині на рівні посольств скоротилося з 21 до 13. Станом на сьогодні у передмістях Єрусалиму діють лише посольства Болівії та Парагваю.

Наприкінці червня 1980 р. Ізраїль прийняв рішення про остаточну анексію Єрусалима. 1 серпня 1980 р. весь Єрусалим у законодавчому порядку був проголошений “вічною і неподільною” столицею Ізраїлю. Рада Безпеки ООН, скликана за проханням мусульманських країн, засудила вказане рішення уряду й керівництва Ізраїлю (резолюції РБ ООН № 476 від 30 червня 1980 р. та 478 від 20 серпня 1980 р.), що засуджували дії ізраїльтян.

На початку липня 1980 р. в Аммані відбулася нарада міністрів закордонних справ мусульманських країн, де було ухвалено резолюцію щодо бойкоту країн, котрі підтримують рішення Ізраїлю про перетворення Єрусалима на свою столицю. Учасники наради надіслали офіційний протест США у зв’язку зі схваленням ними політики Ізраїлю.

Всі описані події змусили Ер-Ріяд знову поставити питання про “джихад” за Східний Єрусалим. Цього разу (13 серпня 1980 р.), тобто в день закінчення посту в місяць рамадан, до джихаду закликав арабів наслідний принц Фахд.

Загальноарабський форум ЛАД в Аммані (листопад 1980 р.) підтримав зусилля Комітету з питань Єрусалима в боротьбі за посольства в місті. Реакція Арабського світу на заклик до “джихаду” була далеко не однозначною. Як підкреслив король Хусейн, котрий підтримав цей заклик, зовсім не обов’язково мала розпочатися “гаряча” війна проти Ізраїлю із застосуванням бойової техніки. Інші арабські керівники також розцінили заклик до “джихаду” як один із способів добитися звільнення Єрусалима, не починаючи воєнних дій. Прогресивні кола арабських країн вважали найдоцільнішим способом вирішення проблеми звільнення мусульманських святинь, застосовуючи, як і в 1973 р., нафтові санкції.

У січні 1981 р. – цього разу на конференції мусульманських країн на високому рівні, що відбулася в Ет-Таїфі (Саудівська Аравія) – королем Халедом заклик до “джихаду” було проголошено втретє.

Цікаво, що ніхто з членів ЛАД і навіть ОІК детально не формулював планів гіпотетичного устрою Східного Єрусалима, тобто політичного статусу важливої частини окупованих ізраїльтянами територій у випадку їх звільнення [18].

Після двох інтифад палестинського народу серед арабів затвердились як радикальні погляди на статус Єрусалима (знову “скинути Ізраїль в море”), так і, переважно, компромісні – обмежитися поверненням території Східного Єрусалиму, або добудувати новий район міста під назвою Аль-Кудс (що арабською мовою означає Єрусалим). Останній варіант в рамках “процесу Осло” готовий був підтримати Іцхак Рабін. Він також був готовий офіційно віддати арабам й так званий “Орієнт Хаус” – штаб-квартиру палестинців у Східному Єрусалимі і деякі арабські передмістя, як вже згадувалося, під загальною назвою Аль-Кудс – Єрусалим. Серед іншого варто зазначити, що палестинське місто Бейт-Лахм (Віфлієм) резолюцією ГА ООН № 181 від листопада 1949 р. вважається передмістям Єрусалиму. І.Рабін також був готовий визнати співіснування фактично двох столиць (ізраїльської і палестинської) на суміжній території. Ці плани, як відомо, досі не реалізовані.

З історії питання важливо також відзначити, що двічі США голосували з близькосхідної проблематики проти Ізраїлю (резолюція РБ ООН № 298 від 25 вересня 1971 р. та № 465 від 1 березня 1980 р.) – обидва випадки були пов’язані саме з проблемою Єрусалима. За іншими “єрусалимськими” резолюціями Ради Безпеки ООН (№№ 252, 267, 271, 446, 452, 476, 478, 2334), схваленими починаючи з 1968 р., США утримувалися, але не голосували на підтримку Ізраїлю.

У квітні 1988 р. вперше після досить нейтральних але не про-ізраїльських заяв від 14 липня 1967 р. та 1 серпня 1969 р., американці публічно визнали, що статус Єрусалима треба вирішувати шляхом переговорів. Сказано це було держсекретарем Дж.Шульцом в інтерв’ю, яке він дав в Аммані 5 квітня 1988 р. редакторам йорданських газет. Дж.Шульц наголосив при цьому, що Єрусалим має залишатися єдиним містом, але ізраїльтяни повинні підходити до його статусу в контексті “територіального компромісу” в обмін на мир. Вже пізніше, на прес-конференції 3 березня 1990 р., президент Дж.Буш-старший повторив, що питання про Східний Єрусалим належить вирішувати на переговорах про окуповані території. Це й визначило позицію США на Міжнародній конференції з Близького Сходу в Мадриді у жовтні 1991 р. та в подальші роки.

Важливо також зазначити, що демократична партія у США в цілому традиційно стоїть на більш про-ізраїльських позиціях, ніж республіканська [19].

Так, зокрема, вона в різні періоди часу теоретично ніколи не заперечувала проти переведення американського посольства з Тель-Авіва до Єрусалима.

Що стосується країн ЄЕС (нинішніх ЄС), то вони, як правило, утримувалися при голосуванні “єрусалимських” резолюцій або голосували відмінно від Ізраїлю. Позиція Європейського Співтовариства (згодом Союзу) з питань Єрусалима відображена ще в спільній Венеційській декларації ЄЕС від 14 червня 1980 р.: “Не погоджуватися ні з якими односторонніми ініціативами, що можуть змінити статус Єрусалима (статус за резолюцією 1949 р. – С.Г.). Будь-яка угода про статус цього міста має гарантувати вільний доступ для всіх до Святих Місць” [20, 21]. Хоча в заяві не було вказівки на ізраїльську окупацію арабської частини міста, не сказано також і про відношення проблеми Єрусалима до загального врегулювання на Близькому Сході, документ можна оцінити як позитивний для арабів.

У проблемі Єрусалима важливим бачиться визначення не тільки статусу всього міста, а й конкретних історико-релігійних реліквій, оскільки не-ізраїльтяни не беруть участі в роботі муніципальної ради міста. Араби бойкотують цей орган іще з 30-х років минулого століття. Мусульманські святині виведено з-під влади муніципальної ради. Тим-то мусульмани виступають проти перепідпорядкування зазначених споруд ізраїльським органам влади, а такі намагання неодноразово мали місце, незважаючи на проголошену ізраїльтянами релігійну терпимість.

З іншого боку, непросту ситуацію довкола Єрусалима 6 грудня 2017 р. підірвав своєю декларацією президент США Дональд Трамп. Зокрема, в зазначеній декларації йдеться про визнання Єрусалима столицею Ізраїлю. Лише в січні 2018 р., зважаючи на обурення і протест, яке викликала згадана декларація Д.Трампа відтермінував переведення американського посольства в Ізраїлі на 2019 р.

Практично одразу після оприлюднення вказаного рішення Білого Дому президент Палестинської національної адміністрації (ПНА) Махмуд Аббас 7 грудня 2018 р. заявив про те, що в нових умовах США не можуть бути доброчесним посередником у процесі відновлення палестино-ізраїльського діалогу і додав, що ПНА більше не визнає Державу Ізраїль.

Загалом сьогодні Арабський світ починає об’єднуватися довкола проблеми справедливого вирішення палестинської проблеми і посилення боротьби за статус Східного Єрусалима.

Протягом грудня 2017 р. понад 60 країн (в основному арабських і мусульманських) визнали Єрусалим столицею Держави Палестина.

У зазначеному контексті варто прослідкувати подальше розгортання подій на Близькому Сході. 9 грудня 2017 р. міністри закордонних справ, формально за ініціативою Джибуті, зібралися в Каїрі на надзвичайну зустріч Ліги арабських держав. У своєму виступі на зустрічі генеральний секретар ЛАД Ахмед Абул Гейт заявив, що атака на Єрусалим, здійснена спільно США та Ізраїлем, відкидається арабами, мусульманами і християнами і може завести регіон в реалії релігійного конфлікту, насильства і тероризму. “Наша сьогоднішня зустріч, - заявив генеральний секретар ЛАД, - є меседжем для тих, хто цікавиться арабською позицією, і показує, що ми об’єднаємося перед лицем будь-яких спроб ліквідувати палестинське питання і загальну арабську позицію щодо питання про Єрусалим, що є для всіх зрозумілою. Вона викладена в резолюції 8221, ухваленій 9 грудня 2017 р. на попередній зустрічі міністрів закордонних справ ЛАД”. На другій єрусалимській зустрічі міністрів закордонних справ 1-2 лютого 2018 р. ЛАД було закликано створити “багатосторонній механізм” під егідою ООН для відновлення мирного переговорного процесу між Ізраїлем та палестинцями.

Варто підкреслити, що 24 січня 2018 р. Президент України П.О.Порошенко в рамках 48-го щорічного засідання Міжнародного форуму в Давосі провів зустріч з прем’єр-міністром Ізраїлю Біньяміном Нетаньягу. На сайті українського очільника сказано, що сторони обговорили питання двостороннього порядку денного, який далі деталізується. Необхідно підкреслити, що в згаданому тексті немає жодної згадки про претензії до української сторони змінити її позицію з палестинської проблеми.

Варто зазначити, що протягом майже 15-річного періоду Україна двічі опинялася в складних умовах, коли потрібно було демонструвати твердість у відстоюванні своєї позиції щодо Палестини. 23 грудня 2016 р. в Раді Безпеки ООН відбулося голосування за проектом резолюції, яка містила заклик до Ізраїлю припинити будівництво поселень на окупованих палестинських територіях, що на думку РБ ООН, шкодить мирному врегулюванню на Близькому Сході. Згідно з документом (резолюція РБ ООН № 2334), ці поселення “не мають юридичної сили і є кричущим порушенням міжнародного права”. За резолюцію проголосували 14 з 15 членів Ради Безпеки, США утрималися, але документ був ухвалений. Україна як непостійний член РБ також взяла участь у голосуванні.

Обґрутовуючи свою позицію під час голосування, постійний представник України в ООН В.Єльченко зазначив: “Міжнародне право одне для всіх. Не можна крутити ним, як собака хвостом”. Він підкреслив:

“Ізраїльські поселення на окупованих територіях суперечать міжнародному праву, як і окупація Криму Росією”.

Майже через рік, 21 грудня 2017 р. Генеральна Асамблея ООН на екстреному засіданні ухвалила резолюцію, яка засуджує рішення президента Д.Трампа про визнання Єрусалима столицею Ізраїлю. За документ проголосувало 128 держав-членів ООН, проти – тільки 9. Як відомо, українська делегація голосування проігнорувала. Цей дипломатичний маневр у складних обставинах дає можливість тій чи іншій стороні не викликати прямо на себе вогонь незадоволених, хоча було зрозуміло, чію сторону підтримує Україна. Постійний представник нашої країни в ООН в коментарі “Укрінформу” підкреслив, що Україна підтримала це рішення Генеральної Асамблеї ООН про статус Єрусалима. “Остаточний статус Єрусалима має бути визначений винятково шляхом переговорів відповідно до резолюцій Ради Безпеки, зокрема №№ 476, 488, 233. Україна послідовно виступає за необхідність дотримуватися норм міжнародного права. Для нас це принципово важливо в контексті протидії Росії, яка цинічно ігнорує принципи Статуту ООН”. Додамо, що не можна ігнорувати факт того, що Палестину визнали державою 136 з 193 країн, що входять в ООН, і що 29 листопада 2012 р. за підсумками голосування в ГА ООН (138 – “за”, 9 - “проти”, 41 - “утрималася”) Палестина отримала статус держави-спостерігача при Організації. Проголошена перший раз незалежною 15 листопада 1988 р. Держава Палестина є її членом “без шкоди для отримання прав, привілеїв і ролі Організації визволення Палестини в ООН як представника палестинського народу згідно з відповідними резолюціями і практиці”.

Як зрозуміло зі згаданого вище, проблема статусу Східного Єрусалима виокремлюється з усього контексту палестино-ізраїльських протиріч, переговори з вирішення яких фактично припинено майже десятиліття. Україні варто бути готовій до нових різких змін ситуації в Палестині та ретельно дослідити минуле, сьогодення та намагатися спрогнозувати перспективи розвитку подій довкола Східного Єрусалима у ширшому, ніж традиційно минулого формату переговорів, які результативно велися лише під егідою США за участю Ізраїлю, одного з арабських партнерів. Слід зважати на активнішу роль у таких переговорах Франції, Німеччини, Великої Британії, Туреччини, Ради співробітництва арабських держав Перської (Арабської) затоки.

З огляду на зазначене, були б доречними і українські ініціативи з метою переформатування підходів до проблеми Єрусалима, за яких вона

буде розведена на два рівні: окреме вирішення політико-адміністративного статусу міста – Західний Єрусалим, Східний Єрусалим – як столиць, відповідно, ізраїльської та палестинської держав, а також окреме вирішення питання про особливий статус та особливу опіку над Святими Місцями міста з можливим запровадженням екстериторіального управління цими осередками легітимно визначеними представниками відповідних релігій. Як гіпотезу в розвиток конфесійної складової підкреслимо можливість встановлення загального місцевого контролю над дотриманням особливого статусу Святих Місць в Єрусалимі з боку певного координаційного органу, сформованого з авторитетних служителів культу трьох релігій і представників узгоджених сторонами міжнародних організацій. Зауважимо, принагідно, що сам факт наявності такого органу міг би стати могутнім прикладом, а можливо і стимулом процесу подальшого арабо-ізраїльського примирення.

Не виключено, що палестинська проблема загалом і проблема статусу Східного Єрусалима зокрема, знову можуть стати об'єднуючою метою для всіх арабських держав, незважаючи на деякі існуючі внутрішньо-арабські протиріччя і конкуренцію з Іраном та Туреччиною за вплив на події у Близькосхідному регіоні.

Свідченням зазначеного є події останнього місяця, протягом якого став складатися єдиний фронт арабських країн. Згаданий фронт арабських держав активно використовує всі механізми і структури міжнародних відносин і забезпечення міжнародної і регіональної безпеки – Ради Безпеки ООН, Генеральну Асамблею ООН, Лігу арабських держав, Організацію ісламського співробітництва, Євросоюз та інші.

Україна як європейська країна, що обрала орієнтиром європейську інтеграцію, в своїй близькосхідній політиці в цілому і щодо врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту має дотримуватися європейської платформи з цього комплексу питань, що дозволить нашій країні зіграти свою позитивну роль в тимчасовому вирішенні чи остаточному врегулюванні палестино-ізраїльських протиріч у форматі двох держав.

Без розмежування політико-адміністративної і конфесійної складових проблеми Єрусалима та їхнього договірного оформлення за можливої підтримки ООН, ЄС, Ради співробітництва арабських держав Перської (Арабської) затоки або Ліги арабських держав загальне вирішення зазначеної проблеми у її нинішньому форматі в осяжній перспективі здається малоймовірним. В той же час, створення надійної і широкої інфраструктури

регіонального миру, як і належне врахування відповідних духовних запитів християн, мусульман та іудеїв усього світу передбачають справедливе вирішення конфесійної складової “єрусалимської проблеми” як самостійного чинника [22 – 24].

Список використаних джерел і літератури

1. Иерусалим – 3000 years anniversary edition. Herzlia: Palphot LTD, б.г. 72 с.
2. Гура В. К. Про деякі проблеми визначення стратегій розвитку країн Арабського Сходу // Збірник наукових праць, відповідальний редактор Новицький Валерій Євгенович / К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. 2004. Вип.40. 243 с. [С. 58-59].
3. Esposito J.L. Islam and Politics // Esposito John, L. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1987. 247 p. [P. 34, 62].
4. Azzam A.A. La Ligue Arabe et l' unite mondiale // [editor Abdel Malek, La pensee politique arabe contemporaine. P.: Editions du Seuil. 1980. 384 p. [P. 124].
5. Sardar Z. Islamic Futures: The Shape of Ideas to Come // Sardar Ziaddine. L., N.Y.: Mansele Publishing LTD. 1985. 367 p. [P. 50 – 51].
6. Игнатенко А.А. Халифы без халифата. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. 1988. 200 с. [С. 10].
7. Медведко Л.И., Германович А.В. Именем Аллаха. Политизация ислама и исламизация политики. М. : Прогресс, 1988. 205 с. [С. 13].
8. Kollek T. Jerusalem: Present and Future // Foreign Affairs. Summer 1981. Vol. 59, No. 5. P. 1044.
9. Report on the Palestinians under Israeli Rule / P.: MAGELAN, S.A.R.L. 1966. October. No. 169. P. 2-8.
10. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 181/II от 29 ноября 1947 // Палестинская проблема. Документы ООН, международных организаций и конференций / Сб. док., сост. Р. Давыдков. М.: Прогресс, 1984. 238 с. [С. 3-29].
11. Семиошкин А. Проблема Иерусалима: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.05 // М.: Институт востоковедения РАН, 1980. 200 с. [С. 65].
12. Neff D. Jerusalem, the Embassies and US Elections / Middle East International. L., 1988. May, 28. No 326. P. 15-16.
13. Семиошкин А. Вказана праця. С. 69.
14. The Financial Times. 1980, Aug., 28.
15. Boutros-Ghali B. The Foreign Policy of Egypt in the Post-Sadat Era / Foreign Affairs. 1982. Spring. Vol. 60. No. 4. P. 772-773.

16. Campbell J.C. The Middle East: A House of Containment Built on Shifting Sands // Foreign Affairs. 1981. Winter. Vol. 60, No 3. P. 611.
17. Kollek T. Jerusalem: Present and Future // Foreign Affairs. Summer 1981. Vol. 59, No. 5. P. 1043.
18. Вестник МИД СССР. М., 1988. № 23.
19. Daniel J. Obama et l'Islam // Le nouvel observateur. 2009. 16 - 22 avril. P. 5.
20. The Venice Declaration of the EEC. June 1980.
21. Скороход Ю.С. Міжнародний аспект урегулювання ліванського конфлікту (80–90–ті роки). К. : Вид. центр “Київський університет”, 2000. 265 с.
22. Чи вплине українсько-ізраїльська зустріч у верхах на позицію України щодо палестинського питання? 08.02.2018. URL: <https://islam.in.ua/ua/analiz/chy-vplyne-ukrayinsko-izrayilska-zustrich-u-verhah-na-pozyciyu-ukrayiny-shchodo-palestynskogo>
23. Jubeir Stresses Convergence of Arab, European Views Over Jerusalem, Peace Process 28.02.2018 // Asharq Al-Awsat. URL: <http://aawsat.com/english/home/article/1189916/jubeir-stresses-c...>
24. Kuttab Daoud. A Jerusalem success story: How Christian churches succeeded where politician failed. 01.03.2018. URL: <http://arab news/News/10250877124>.

УДК 327.5 (94.5)

Погорелова І.С.

ЯДЕРНА ПРОБЛЕМА КОРЕЙСЬКОГО ПІВОСТРОВА: ПІДХОДИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Проаналізовано події на Корейському півострові у контексті висвітлення безпекових інтересів та політики ключових регіональних держав Північно-Східної Азії щодо врегулювання північнокорейської ядерно-ракетної проблеми.

Ключові слова: *Корейський півострів, ядерна проблема, безпека, США, Китай, Японія, Росія.*

Погорелова И.С. Ядерная проблема Корейского полуострова: подходы региональных государств.

Проанализированы события на Корейском полуострове в контексте интересов безопасности и политики ключевых региональных государств

Северо-Восточной Азии по урегулированию северокорейской ядерно-ракетной проблемы.

Ключевые слова: Корейский полуостров, ядерная проблема, безопасность, США, Китай, Япония, Россия.

Pohorielova I. Nuclear Problem of the Korean Peninsula: Approaches of Regional States.

The events on the Korean peninsula in the context of covering the security interests and politics of the key regional states of Northeast Asia upon the adjustment of the North Korean nuclear missile problem are analyzed.

Keywords: Korean peninsula, nuclear problem, security, USA, China, Japan, Russia.

У ХХІ ст. міжнародним й ключовим регіональним викликом продовжує залишатися північнокорейська ядерно-ракетна проблема, що ускладнилась, адже військова міць Корейської Народної Демократичної Республіки (КНДР) зросла кількісно і якісно (існують гіпотези, що країна має носії здатні досягти континентальної частини США). Метою статті є розгляд спільних й характерних інтересів держав, залучених у вирішення північнокорейської проблеми (США, Китайська Народна Республіка, Російська Федерація, Республіка Корея, Японія) та аналіз еволюції їх політики щодо врегулювання даного питання.

Проблемам Корейського півострова присвячені праці вітчизняних й зарубіжних дослідників, зокрема О. Голованя, І. Лоссовського, Ю. Курнишової, С. Проня, О. Шевчука, С. Шергіна, Кан Ден Сіка, К. Асмолова, О. Воронцова, Г. Толораї, О. Жебіна, В. Міхеева, В. Ча, Б. Клінгера, Г. Кіссінджера, Г. Еллісона, Кім Юн Дука, Пак Сан Хуна ін. Попри це, мета дослідження залишається актуальною, враховуючи зростання уваги до ядерної проблеми США, Китаю та Росії через періодичне загострення ситуації та зміни на півострові, пов'язані з останніми подіями (у квітні 2018 р. відбувся міжкорейський саміт, КНДР погодилася на переговори зі США щодо її денуклеаризації). Згадаємо, у 2017 р. багато аналітиків стверджували, що півострів знаходиться на межі війни, сьогодні спостерігаємо протилежні думки про те, що протистояння двох Корей закінчилося.

З 90-х рр. ХХ ст. керівництво КНДР пояснювало розробку ядерно-ракетних програм потребами власної безпеки через «ворожу американську політику». Метою Пхеньяна, на думку автора, як і більшості експертів було й

залишається політичне та економічне виживання існуючого режиму. За допомогою ядерного шантажу КНДР одержувала економічну, гуманітарну допомогу в обмін на згорання (неодноразове) ядерної програми. Так, відомі американські дослідники Дж. Стентон, Сун Йон Лі, Б. Клінгер вказують, що Кім Чен Ин зробив ставку на вдосконалення ядерного арсеналу... і від реалізації даного завдання залежить легітимність його режиму [1]. Пхеньян пропонував лише мораторій на ядерні випробовування в обмін на різні поступки, гарантії безпеки, нормалізацію відносин зі США, зняття санкцій тощо. Як показує досвід, на компроміси Пхеньян відповідав новими вимогами і провокаціями.

США, Китай, Росія, Японія мають широкий спектр співпадаючих інтересів щодо півострова: зберегти мир на півострові й забезпечити власну безпеку, країни не зацікавлені у військовому конфлікті (США-КНДР або РК-КНДР), адже такі події можуть призвести до непередбачуваних наслідків; не допустити розширення ядерної зони на інші держави та збільшення ядерного арсеналу Північної Кореї, продаж ядерних матеріалів (у 2017 р. у звіті Комітету з санкцій РБ ООН зазначено, є докази того, що КНДР експортувала балістичні ракети та хімічну зброю до Сирії та М'янми); в ідеалі без'ядерний статус півострова. Про ці цілі неодноразово заявляли держави. Разом з тим, кожна з великих держав, прагнучи посилити власні позиції на півострові, пропонувала свій варіант й умови розв'язання питання, наслідком чого була нескоординована позиція, що давала Пхеньяну час й можливість для маневрування, як наслідок проблема ядерна лише загострилась.

Вашингтон зайняв лідируюче положення у вирішенні ядерно-ракетного питання КНДР та використовував різну практику. За часів Б. Клінтона розв'язати проблему намагалися за допомогою двосторонніх (США-КНДР) переговорів та різних поступок, згадаємо Рамкову угоду 1994 р. Безумовно, на корейській політиці Вашингтона впливали й впливають Сеул і Токіо, китайська та російська позиція щодо даного питання. Росія у період першої ядерної кризи (1993-1994 рр.) підтримала санкції ООН проти КНДР, припинила з нею співпрацю в ядерній сфері. Після розпаду СРСР (стратегічного союзника КНДР) вплив РФ на півострові зменшився, Росія була виведена з кола країн, залучених у вирішення ядерної проблеми, яка з 1998 р. вже обговорювалася у форматі КНДР, Китай, США і РК. Пекін навпаки продовжував надавати фінансову підтримку Північній Кореї, залишаючись іноземним інвестором, найбільшим торгово-економічним партнером, союзником згідно військово-політичного договору від 1961 р. У той період через вето КНР, РБ ООН не

змогла запровадити проти Північної Кореї санкції, керівництво Китаю запевняло Пхеньян про підтримку й військову допомогу, якщо вона стане жертвою агресії США і Республіки Корея. Остання незважаючи на дії та провокації КНДР, з 1991 по 2015 р. здійснила програму економічної допомоги та інвестицій в Північну Корею на суму майже 7 млрд дол. [1]. За часів президентів Кім Де Чжун (з 1998 р.) і Но Му Хен (з 2003 р.) РК намагалася реалізувати політику «сонячного тепла», спрямовану на примирення й зближення із КНДР й підштовхували Вашингтон до переговорів з Пхеньяном. З середини 90-х рр. російська дипломатія для зміцнення свого впливу на півострові почала розвивати відносини як з Сеулом, так і з Пхеньяном; виступала за те, щоб її залучили до вирішення ядерної проблеми, наголошуючи на особливій відповідальності у врегулювання ситуації.

Адміністрація Дж. Буша-молодшого включила КНДР до країн «вісі зла», проте в 2002 р. відновила переговори із Пхеньяном, але не двосторонні, а шестисторонні; республіканці очікували, що багатосторонній підхід дозволить ізолювати Північну Корею, але інші учасники переговорів (Китай, Росія, РК, частково Японія) закликали США до компромісів, формулі «заморожування в обмін на винагороду» тощо. Переговори періоду 2003-2008 рр. ядерне питання не вирішили, більш того, в жовтні 2006 р. КНДР здійснила перше випробовування ядерної зброї. Російські фахівці звинувачували США у корейських кризах, неефективності переговорів. Так, дослідник О. Жебін підкреслював, що ядерні кризи в Кореї викликані спробами США затвердити своє домінування на півострові... [2]. На прес-конференції у грудні 2017 р. президент В. Путін відзначав, що в 2005 р. з Північною Кореєю домовилися... Через кілька місяців США здалося мало... спровокували Корею ... вона не бачить іншого способу самозбереження, крім розвитку зброї масового ураження і ракетної техніки [3].

Росія як і Китай не приєднувалася до тиску на КНДР під час шестисторонніх переговорів, у низці випадків висловлювали свою згоду з позицією Пхеньяну, наголошуючи на необхідності взаємних поступок, економічних стимулів, гарантій безпеки КНДР, право на мирне використання атомної енергії. Дії РФ і КНР можна пояснити їх геополітичними інтересами щодо стримування американського впливу й лідерства у регіоні й на Корейському півострові, зокрема. Токію й Сеулу у той проміжок часу були прихильниками лояльнішого підходу до КНДР, аніж США. Ці країни, враховуючи їх географічну близькість до Північної Кореї, наполягали на невоєнних політико-дипломатичних і економічних методах.

Президент Б. Обама проводив політику «стратегічного терпіння», впроваджуючи проти Північної Кореї санкції без дипломатії й переговорів, прагнуч заручитися підтримкою Китаю. Після випробовування ядерної зброї у 2006 р., КНР вперше підтримала резолюцію РБ ООН щодо санкцій проти режиму. Після здійснення підземного ядерного вибуху у 2009 р. РБ ООН змогла ухвалити ще одну резолюцію, яка передбачала додаткові фінансово-економічні санкції. В 2013 р. Китай вперше запровадив торгові санкції проти КНДР (у 2012 р. Пхеньян запустив ракету-носія зі супутником, у 2013 р. провів ядерне випробовування). Змінюється і південнокорейська політика. Новий президент Лі Мен Бак (з 2008 р.) відмовився від політики «сонячного тепла» і заявив, що співробітництво з КНДР залежатиме від прогресу її ядерного роззброєння. Президент Пак Кін Хе (з 2013 р.) проводила аналогічну політику. Ці адміністрації критикували політику колишніх президентів щодо КНДР, адже остання здобула вигоди й допомогу, а Сеул лише невиконані обіцянки й нові провокації Пхеньяну (згадаємо загибель південнокорейського фрегата «Чхонан» та артобстріл о.Енпхендо у 2010 р. ін.). Північнокорейська загроза сприяла згуртованості між США й РК у питаннях безпеки, посиленню і зміцненню американо-південнокорейського й американо-японського альянсів й їх тристоронньої координації північнокорейської політики. Держави інтенсивно проводили військові навчання, розгорнули систему ПРО ТНААД США на півдні півострова. Ця подія викликала невдоволення і стурбованість Китаю і Росії, для яких зростання американської військової присутності у регіоні є неприйнятним. Пекін протестував проти навчань США і їх союзників у Жовтому морі; РФ заявляла, що система ПРО покликана нейтралізувати ракетно-ядерні сили стримування КНР і РФ, а не гіпотетичну загрозу з боку КНДР.

Нинішня республіканська адміністрація на чолі з президентом Д. Трампом оголосила КНДР «загрозою №2» після ІГІЛу підкресливши, що ера «стратегічного терпіння» закінчилась і США будуть прагнути до миру з опорою на силу. Білий дім підкреслив, що розглядає всі варіанти для денуклеаризації Північної Кореї [4]. Метою США є повне роззброєння КНДР, це не лише відмова від випробовувань ядерно-ракетної зброї, а її незворотне знищення/вивезення, контрольоване й перевірене.

Республіканці збільшили економічний, дипломатичний, воєнний тиск на Пхеньян, щоб примусити його до «справжніх» переговорів (без попередніх вимог). У листопаді 2017 р. Д. Трамп оголосив Північну Корею державою-спонсором тероризму. В 2016-2017 рр. після зухвалих дій КНДР (ядерне

випробування 6 січня та 9 вересня 2016 р.; у 2017 р. - запуск ракет у березні, квітні, листопаді; випробовування водневої бомби) режим міжнародних санкцій був посилений і сьогодні Північна Корея фактично є відрізаною від світової банківської системи, обмеженою у зовнішніх торгово-економічних, наукових зв'язках. Китай і Росія підтримали резолюції РБ ООН №2270, №2321, №2356, №2371, №2375 про розширення й посилення санкцій. Окрім того, з 2017 р. КНР припинила закупівлю північнокорейського вугілля, розпорядилась, щоб компанії КНДР, що знаходяться на території Китаю припинили свою діяльність. З 1 жовтня 2017 р. Китай ввів заборону на імпорт текстильних виробів і обмежив експорт рафінованих нафтопродуктів; скоротили експорт зернових в КНДР ін.

Проте, незважаючи на санкції існує незаконна торгівля деяких країн з Пхеньямом. США неодноразово зверталися до всіх держав із закликом припинити дипломатичні зв'язки і зупинити незаконну торгівлю з Північною Кореєю. Під час візиту Д. Трампа до РК у листопаді 2017 р. президент США наголосив: «Ми закликаємо кожна націю, в тому числі Китай і Росію до повного виконання резолюцій РБ ООН...»[5]. Більш того, президент заявляв, що Росія допомагає Північній Кореї обходити санкції, а держсекретар Р.Тіллерсон підкреслював, що РФ не повністю дотримується режиму санкцій ООН, що «знищує частину того, що робить Китай» [6]. Північна Корея використовує обманні методи транспортування вантажів, фальшиві документи тощо. Як наслідок, республіканська адміністрація здійснила рішучі дії для блокування іноземних фінансових операцій північнокорейських керівників і компаній та впровадила заходи проти держав, які їм допомагають. Так, щоб не допустити незаконної торгівлі з КНДР, Трамп підписав указ, який надає право мініфіну накладати санкції на закордонний банк, який здійснює або сприяє операціям, пов'язаних з торгівлею із Північною Кореєю; додатково був прийнятий Закон про протидію противникам США за допомогою санкцій (серпень 2017 р.).

23 лютого 2018 р. (зокрема, і через нелегальні поставки палива до КНДР) США прийняли найбільший в історії пакет санкцій відносно цієї держави, проти 56 судноплавних і торгових компаній та морських суден для подальшої ізоляції режиму. Більшість з них є північнокорейськими і китайськими компаніями. Китай розкритикував ці санкції, зокрема, представник МЗС КНР Ген Шуан заявив, що розширюючи в односторонньому порядку санкції проти КНДР, США шкодять інтересам Китаю [7]. Росія також критикувала й не визнала односторонні санкції.

США намагаються активно залучати й міжнародну спільноту для стримування КНДР. 16 січня 2018 р. ініціювали Ванкуверську нараду, проведену спільно з Канадою та міністрами закордонних справ 20 країн для обговорення шляхів стримування ядерних амбіцій Північної Кореї. Під час наради Р. Тіллерсон заявив про необхідність перехоплення суден, які намагаються порушити санкції. Зазначимо, що Китай відмовився від участі у цій нараді, а РФ розкритикувала як значення, так і результати Ванкуверської наради.

Білий дім наголошує, що санкції не є самоціллю, а є інструментом дипломатії задля повернення Північної Кореї до переговорів щодо її роззброєння. 30 березня 2018 р. РБ ООН, скликана за ініціативою США, ввела нові масштабні міжнародні санкції, спрямовані на припинення незаконної контрабанди КНДР. Зміна поведінки Пхеньяна, адже він погодився на переговори (з Сеулом і Вашингтоном), «заморозив» випробовування ядерно-ракетної зброї доводить, що політика республіканців стає ефективною, як і санкції. Так, віце-президент США М. Пенс вказує «той факт, що Північна Корея погодилась на переговори без будь-яких поступок, говорить про сильні лідерські якості президента Трампа і є ознакою того, що санкційний тиск працює» [8]. Президент США наполягає на збереженні максимального тиску на КНДР й дії всіх санкцій проти неї, перш ніж відбудуться переговори з Кім Чен Іном (заплановані на червень 2018 р.). Водночас, підкреслимо, що республіканська адміністрація не має єдиного підходу щодо КНДР, зокрема, однією з причин звільнення у березні 2018 р. держсекретаря Тіллерсона стали розбіжності з Трампом щодо північнокорейської політики.

США прагнуть домовитися про спільні політичні кроки з Пекіном щодо тиску на Пхеньян. Президент Д. Трамп неодноразово заявляв, що розраховує на вплив Китаю у вирішенні цієї проблеми. У свою чергу Пекін пропонував свій план вирішення проблеми, зокрема призупинення ядерної програми КНДР в обмін на призупинення військових навчань США і РК й відновлення переговорів (6-7 квітня 2017 р.). Аналогічний план пропонувався й у Спільній заяві МЗС РФ і КНР з проблем Корейського півострова, в якій зазначається, що країни висувають спільну ініціативу, засновану на ідеях «подвійного заморожування» і «паралельного просування» до денуклеаризації півострова...[9].

Значна частина американських дослідників радить адміністрації активніше взаємодіяти з КНР. Дослідник Фонду Карнегі М.Сваєн наголошує, що Вашингтону необхідно за допомогою серйозних стимулів або погрозам

переконати Пекін зупинити ядерну програму Пхеньяна або змінити режим [10]. Частково Сполучені Штати схилили Китай використати економічний важіль, щоб зменшити ядерні амбіції Північної Кореї (Китай підтримав та запровадив жорсткі санкції проти КНДР). Згадаємо й заяву у лютому 2018 р. про те, що «дві країни підтвердили рішучість президентів Д. Трампа й Сі Цзіньпіня щодо продовження тиску на Північну Корею через реалізацію ракетно-ядерних програм» [11]. Нещодавні дії республіканців (23 березня 2018 р. Трамп підписав документ про обмеження імпорту китайських товарів, оцінений сумою 60 млрд. дол.) частина експертів розцінює їх як чергову спробу натиснути на Китай. Так, дослідник Китайського центру міжнародних економічних обмінів Чжан Монань зазначає, що «США використовують торговельні війни як інструмент тиску на Китай з метою отримання поступок» [12]. В той же період 25-28 березня 2018 р. лідер КНДР, який не здійснював закордонних візитів з 2011 р., зустрівся з Сі Цзіньпіном у Пекіні. Цей візит вкотре підтвердив, що позиція Китаю може відіграти серйозну роль у вирішенні північнокорейського питання.

Щодо військового стримування Північної Кореї, то адміністрація Трампа (незважаючи на передвиборчі заяви) укріплює американські військові сили в АТР та регіональні союзи з Японією і РК, держави інтенсивно проводять військові навчання. Три країни продовжують координувати дії щодо збільшення тиску на Північну Корею. Разом з тим, новий президент РК Мун Чже Іна (з травня 2017 р.) проголосив за мету забезпечення більшої самостійності у зовнішній політиці РК й відкрити політику до КНДР. Південна Корея запропонувала КНДР створити єдину олімпійську збірну для участі в Зимовій Олімпіаді 2018 р. в м. Пхенчхані, що і було реалізовано. 27 квітня 2018 р. Північна та Південна Корея вперше за понад 10 років провели саміт у прикордонному пункті Пханмунджом, під час якого була підписана Пханмунджомська декларація про мир, процвітання і об'єднання Корейського півострова, згідно якої лідери двох країн домовилися підписати мирний договір, що офіційно закінчить корейську війну та досягнути повної денуклеаризації півострова. У контексті цих подій, президент РК вважає, що Д.Трамп доклав максимум зусиль для миру на півострові й президенту США мають дати Нобелівську премію. Згадаємо, що КНДР довгий час наполягала на попередніх вимогах покращення міжкорейських відносин, зокрема, РК повинна припинити корейсько-американські військові навчання, виключити з діалогу тему ядерної проблеми, скасувати санкції.

Таким чином, північнокорейська ядерно-ракетна проблема та її врегулювання є одним із найскладніших процесів у регіоні. Неадекватна поведінка Пхеньяну, випробовування ядерної й ракетної зброї не призводить до відстоювання вищезгаданими країнами єдиної політичної позиції для його вирішення. У політиці США, Китаю, Росії, Японії на півострові існують як елементи суперництва так і взаємодії. Позицію держав щодо Корейського півострова можна охарактеризувати наступним чином: з одного боку США, РК, Японія, що виробили спільний підхід до КНДР (хоча США періодично розглядають всі варіанти вирішення ядерного питання, включно з воєнним, а РК і Японія відстоюють менш радикальний варіант); з іншого боку – КНР і РФ (які займали м'яку позицію до Північної Кореї, підтримуючи її вимоги й наполягаючи на поетапному вирішенні питання та поступок з боку США і Південної Кореї). З 2016 р. спостерігаємо певні зміни у китайській політиці, про що свідчить підтримка КНР безпрецедентних санкції проти Пхеньяну. Водночас, незважаючи, на намагання США залучити Китай до денуклеаризації КНДР за американським планом, Пекін проводить власну політику на півострові й інакше сприймає ядерну проблему. Безумовно Пекін не зацікавлений у гонці ядерної зброї КНДР, проте ще більше протистоїть політиці, яка загрожує колапсу КНДР/зміни ззовні режиму. Один з впливових теоретиків американської зовнішньої Р. Хаас вказує, що Китай виступає проти поширення ядерної зброї, але не так завзято, як прагне зберегти розділений півострів або забезпечити стабільну буферну зону на кордоні... Це послаблює економічний тиск, який Китай здійснює на Пхеньян [13]. Кремль намагається збільшити свою роль у корейському питанні, зокрема пропонував Вашингтону посередництво в американсько-північнокорейських переговорах. Москва довгий час заперечувала наявність у КНДР ядерної зброї і сьогодні не визнає ядерно-ракетної загрози США з боку Північної Кореї. Політиком РФ й російські дослідники вказують, КНДР не є агресором й що Росія не повинна брати участь у кампанії її цькування, оскільки це відповідає інтересам єдиної країни – США. В Сеулі, Токіо прагнуть добитися компромісу, максимально знизити загрозу військового конфлікту на півострові; зі всіх залучених країн, можливості впливу Японії на КНДР є дещо обмеженими.

Зусилля міжнародного співтовариства, санкції і тиск починають діяти та змушують пхеньянський режим йти на міжнародні контакти. КНДР вже провела зустріч з РК, погодилась на переговори зі США. Інша справа, чи вдасться домовитись під час переговорів на американських умовах і чи поступиться Пхеньян? Якою буде подальша позиція Китаю і Росії. Особливо

позиція Китаю, його тиск і вплив на Пхеньян може відіграти колосальне значення для вирішення справи. Погодиться КНДР на повне ядерне роззброєння, чи це буде лише заморожування програми до чергової ядерної кризи? Немає гарантій, що дипломатія буде ефективною; це є можливим лише внаслідок узгодженої й спільної позиції й тиску всіх ключових гравців.

Вищезазначене не є остаточною відповіддю на всі питання зазначеної наукової проблеми. До перспективних завдань відносимо аналіз шляхів вирішення ядерної проблеми та досягнення стабільності на півострові.

Список використаних джерел і літератури

1. Stanton J., Sung-Yoon Lee, Klingner B. Getting Tough on North Korea // Foreign Affairs, № 3, 2017 URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/north-korea/2017-04-17/getting-tough-north-korea>
2. Жебин А. Ядерная проблема в Корея и интересы России //Азия и Африка сегодня. 2005. № 3. С. 2-11.
3. «Ви нормальні люди?» – позиція США щодо КНДР не сподобалася Путіну. URL: <https://ukr.segodnya.ua/world/russia/vy-normalnye-lyudi-poziciya-ssha-po-kndr-ne-ponravilas-putinu-1098657.html>
4. Пенс М.: епоха стратегічного терпіння до КНДР закінчилась. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1659166-m-pens-epokha-strategichnogo-terpinnya-do-kndr-zakinchilas>
5. Remarks by President Trump to the National Assembly of the Republic of Korea. National Assembly Building, Seoul, November 8, 2017. URL: <https://translations.state.gov/2017/11/08/remarks-by-president-trump-to-the-national-assembly-of-the-republic-of-korea/>
6. Трамп обвиняет Москву в помощи Северной Кореи. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-42729392>
7. Китай заявив, що нові санкції США проти КНДР шкодять його інтересам. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/kitaj-zajaviv-shcho-novi-sanktsiji-ssha-proti-kndr-shkodjat-joho-interesam-2453929.html>
8. Statement from Vice President Mike Pence on the Inter-Korean Summit. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/statement-vice-president-mike-pence-inter-korean-summit/>
9. Совместное заявление МИД РФ и МИД КНР по проблемам Корейского полуострова. 04.07.2017. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/cn/-/asset_publisher/WhKWb5DVBqKA/content/id/2807662

10. Swaine M. Managing Asia's Security Threats in the Trump Era. January 19, 2017. URL: <http://carnegieendowment.org/2017/01/19/managing-asia-s-security-threats-in-trump-era-pub-67746>
11. Китай та США домовились спільно тиснути на Північну Корею. URL: https://zik.ua/news/2018/02/09/kytay_ta_ssha_domovylys_spilno_tysnuty_na_pivnic_hnu_koreyu_1262635
12. Китай принимает вызов торговой войны с США. URL: <https://regnum.ru/news/2395038.html>
13. Хаас Р. 10 уроков ядерной угрозы КНДР. URL: <https://nv.ua/opinion/haas/10-urokov-jadernoj-ugrozy-severnoj-korei-1547681.html>

УДК 327.8(73+510)

Цапко О.М.

ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ КНР І КРАЇН ЄВРОПИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТУ «ШОВКОВИЙ ШЛЯХ»

У статті розкриваються основні проблеми, які виникли в результаті економічної співпраці КНР і країн Європи в реалізації проекту «Великий Шовковий шлях». Також акцентується увага на аналізі основних методів, за допомогою яких керівництво КНР намагається вирішити зазначені проблеми. Значне місце приділяється питанням використання КНР формату 16+1 для успішної реалізації проекту Шовкового шляху.

Ключові слова: Євросоюз, КНР, «Великий Шовковий шлях», формат 16+1, економічна політика, інвестиції.

Цапко О.М. Основные проблемы экономического сотрудничества КНР и стран Европы в реализации проекта Шелковый путь.

В статье раскрываются основные проблемы, которые возникли вследствие экономического сотрудничества КНР и стран Европы в реализации проекта «Великий Шелковый путь». Также акцентируется внимание на анализе основных методов, при помощи которых руководство КНР пытается эти проблемы решить. Значительное место уделяется вопросам использования КНР формата 16+1 для успешной реализации проекта Шелкового пути.

Ключевые слова: Евросоюз, КНР, «Великий Шелковый путь», формат 16+1, экономическая политика, инвестиции.

Tsapko O. The Main Problems of Economic Cooperation of the People's Republic of China and European Countries in the Implementation of the Silk Road project.

The article reveals the main problems that arise in the aftermath of economic cooperation between China and Europe in the implementation of the Great Silk Road project. It is also focuses on the analysis of the main methods by which the PRC's leadership tries to solve these problems. A significant place is given to the use of the PRC format 16+1 for the successful implementation of the Silk Road project.

Keywords: EU, PRC, Great Silk Road, 16+1 format, economic policy, investments.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день Китайська Народна Республіка, нарівні зі США, Японією, країнами ЄС та іншими впливовими гравцями, належить до вузького кола світових центрів, від політики яких залежить формування нового світового порядку. КНР продовжує здійснювати кроки у напрямку створення умов для прогнозованого довготривалого власного зростання та розвитку на шляху перетворення Китаю на світового важковаговика. Задля досягнення поставлених цілей КНР особливу ставку робить на реалізацію проекту «Великий шовковий шлях» (далі – ВШШ – автор) і особливе місце в цьому масштабному проєкті КНР відводить країнам Європи.

Ступінь дослідження проблеми. Питання стосунків КНР з країнами ЄС частково досліджувалися в працях: А. Каукенова, Р. Макгрегора [6], Р. Медведєва, В. Парамонова, А. Строкова, О. Столповского, А. Ходжаєва. Окрім того, значний науковий інтерес викликають праці китайських вчених Ч. Хуаншена, С. Гуанчена, Д. Сяояна, Д. Сицианя [4], В. Івєя [2] та ін. Певний внесок у вивчення проблеми внесли українські вчені та аналітики, зокрема Л. Гайдуков, А. Гончарук, Ю. Павленко тощо.

Основною метою статті є розкриття основних проблем та потенційні загрози, які виникають між КНР і країнами Європи в реалізації проєкту «Великий Шовковий шлях».

Виклад основного матеріалу. Ініціатива створення ВШШ вперше була висунута китайським керівництвом в 2013 р. Вона була спрямована на створення транснаціональної мережі торгівлі, стимулювання довгострокових інвестицій і сприяння економічному розвитку. При цьому, за задумом його ініціаторів ВШШ повинен охопити понад 60 % населення земної кулі і більше

третини світового ВВП [12]. 15 травня 2017 р. в Пекіні відбувся міжнародний форум під назвою «Один пояс – один шлях». На ньому виступив нинішній лідер Китаю Сі Цзєнпін. У своїй промові він зокрема зацентрував увагу присутніх на тому, що «Шовковий шлях – це проект цивілізаційний, інноваційний, і цифровий, і «зелений» одночасно». При цьому китайський керівник зазначив, що світ зміниться, коли проект буде реалізовано у 2030 р. Крім того, Сі Цзєнпін також підкреслив, що цей проект «наближає мрію Китаю про гармонійний світ» [1].

Якщо оцінити ставлення ЄС до результатів цього форуму, то слід зазначити, що офіційний Брюссель не робив гучних офіційних заяв, проте закликав всі країни Європи з обережністю ставитися до пропозицій Китаю та висловив занепокоєння тим, що «саміт може підірвати цілісність ЄС» [13].

Говорячи про історію взаємин КНР з країнами ЄС, слід відзначити, що ці взаємини не завжди були безпроблемними. Так ще в 2001 р. при наданні Китаю членства в СОТ країни ЄС обіцяли йому через 15 років надати статус країни з ринковою економікою [6, с. 345]. Однак, коли п'ятнадцятирічний термін пройшов і КНР в 2016 р. знову підняла питання про наданні їй статусу країни з ринковою економікою, ЄС почав зволікати з його вирішенням. У відповідь КНР у знак протесту випустила на зовнішній ринок сталь по демпінговим цінам, що завдало серйозного удару по металургійній промисловості ЄС [8].

На сьогоднішній день для Євросоюзу гострою проблемою є наповнення європейського ринку дешевими китайськими товарами, які складають серйозну конкуренцію продукції національних товаровиробників передових європейських країн. Все це спонукає ЄС здійснити ряд протекціоністських заходів, які направлені перш за все проти китайських товарів. Так зокрема, на початку листопада 2017 р. Європарламент на своєму засіданні прийняв нові правила розрахунку антидемпінгових мит для імпортованих товарів. Згідно з цими правилами, відтепер на розмір мита впливатимуть такі показники, як екологічний стан та дотримання правил техніки безпеки. У відповідь керівництво КНР відразу виступило проти цих змін і звинуватило ЄС у порушенні норм СОТ. Свою позицію китайське керівництво мотивувало тим, що правилами Світової організації торгівлі не передбачене урахування зазначених факторів при формуванні розмірів мит. Крім того, зважаючи на те, що одним з основних ініціаторів впровадження нових правил СОТ була ФРН, КНР заявила, що у відповідь також підніме мито на продукцію німецьких автомобільних компаній [8].

Однак, назважачи на всі ці суперечності, Китай наполягає на тому, що «Один пояс, один шлях» не зашкодить інтересам Європейського Союзу і принесе очевидні переваги всій світовій спільноті. При цьому, поряд з економічними вигодами КНР пропагує і нові зразки сучасних зовнішньополітичних відносин, які повинні ґрунтуватися на засадах взаємної довіри; взаємної вигоди; рівності; взаємних консультацій; поваги до множинності та багатства різних культур; прагнення до сумісного спільного розвитку [5]. При цьому, прагматизм, незалежність від зовнішніх впливів та пріоритет національних інтересів є визначною рисою китайської дипломатії протягом багатьох десятиліть, що в свою чергу не може не імпонувати іншим країнам, зокрема країнам Центральної та Східної Європи, керівництво яких вбачає у проекті ВШШ великі переваги для своїх економік, як країн-транзитерів.

Починаючи з моменту створення в 2012 р. з ініціативи КНР формату взаємодії «16+1» значна увага китайського керівництва приділяється регіону Центральної та Східної Європи (ЦСЄ). Стратегічні цілі КНР у даному регіоні полягають у наступному:

- По-перше, Китай розглядає країни ЦСЄ як майданчик для виходу на ринки економічно більш потужних країн Західної Європи;
- По-друге, шляхом зближення з країнами цього регіону Китай прагне лобіювати свої інтереси на рівні ЄС і тим самим визначати порядок денний співробітництва між КНР та ЄС. В цьому контексті слід зауважити, що, незважаючи на те, що керівництво КНР рішуче виступає за єдину Європу, воно водночас допускає виникнення «багатополярної Європи», Правда при цьому в Пекіні визнають, що сценарій розпаду чи будь-яких форм дезінтеграції ЄС не на користь китайській державі.
- По-третє, Після вступу країн ЦСЄ до ЄС у китайських експертних та владних колах сформувалося чітке розуміння того, що цей регіон є частиною Європи, а не пострадянського простору. Тому офіційний Пекін змушений був відмовитися від ідеологічних претензій щодо колишніх країн «соцтабору» та розпочав пошук нових можливостей для власної економіки у цьому регіоні.

Стосовно позиції Євросоюзу, то все ще зі скепсисом оцінюючи ініціативу «Пояс і шлях». він не перешкоджає окремим країнам-членам розвивати з КНР двосторонні економічні відносини, чим ці країна і скористалися. Так у 2012 р. з ініціативи Китаю країнами ЦСЄ було ухвалене спільне рішення про започаткування формату співробітництва «16+1». А станом на червень 2017 р. згідно даних Мінкомерції КНР, документи про співпрацю в рамках «Поясу і

шляху» з Китаєм підписали 13 із 16 країн ЦСЄ, які входять і співпрацюють у форматі «16+1» [8].

В цьому контексті слід відзначити, що мотиви керівництва країн ЦСЄ стосовно економічної співпраці з КНР є суто прагматичними та здебільшого визначаються економічними інтересами цих країн. В свою чергу, Пекін сформував пул із країн Центральної та Східної Європи, які залучені до формату «16+1» на власний розсуд та виходячи з власної інтерпретації регіону. Так до формату «16+1» залучені: Албанія, Боснія та Герцеговина, Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Македонія, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чорногорія, Чехія і КНР. Китайське бачення регіону ЦСЄ охоплює країн – «молодих» членів ЄС і 5 балканських держав, які прагнуть ними стати або отримали статус кандидатів у члени ЄС.

Активно розвиваючи формат «16+1» Китай також наполегливо запроваджує його інституалізацію, формує конкретну програму розвитку, в рамках якої створено спеціальну кредитну лінію на розвиток інфраструктури, передових технологій та екологічних проектів, інвестицій, побудова транспортної мережі. Цю програму розвитку можна умовно поділити на ряд складників, до числа яких відносимо: політико-дипломатичну, геоekonomічну, транспортно- інфраструктурну складові.

Політико-дипломатична складова. На сьогоднішній день дипломатичні відносини КНР з іншими країнами можуть бути розділені на кілька рівнів: прості дипломатичні відносини, відносини добросусідства й дружби, відносини партнерства й співпраці. В ієрархії китайської дипломатії відносини з великими державами (США, Францією, Великобританією, Росією, Індією й Німеччиною) залишаються ключовим чинником. Крім того, Китай встановив довірливі партнерські відносини з багатьма іншими країнами, включно з Україною та регіональними організаціями у тому числі з країнами ЦСЄ. Так зокрема з Угорщиною в 2004 р., було підписано угоду про всебічне стратегічне партнерство починаючи з 2017 р.), Румунією угоду про всебічне співробітництво та партнерство починаючи з 2004 р., Хорватією всебічне співробітництво та партнерство з 2005 р., Болгарією всебічне співробітництво та партнерство з 2014 р., Сербією в 2009 р., угоду про всебічне стратегічне партнерство починаючи з 2016 р., Польщею в 2011 р., всебічне стратегічне партнерство з 2016 р., Чеською Республікою стратегічне партнерство з 2016 р. тощо [3].

Геоekonomічний складник. На сьогодні китайські дослідники класифікують регіон країн ЦСЄ як «нові стратегічні ворота», які мають

перетворитися на «логістичні центри» й «економічні коридори» для подальшого розширення «Поясу і шляху» у напрямку «старої» Західної Європи, яка, власне, і є метою та кінцевою точкою проекту ВШШ. При цьому, окремі країни ЦСЄ готові конкурувати за можливість стати країною-транзитером китайської продукції в Європу. Регіональними пріоритетами серед країн є Польща, Угорщина, балканські країни, Сербія зокрема, серед діючих проєктів – «Китайський залізничний експрес» («Експрес Китай-Європа»), проєкт швидкісного сполучення Угорщина – Сербія (Республіка Македонія), порт Пірей тощо. Принциповим є те, що жодна країна ЦСЄ не є винятково важливою для китайської сторони. Останнім часом увага КНР зосереджена на Чеській Республіці, яка у 2014 р. перезапустила свої відносини з Китаєм, суттєво наростивши кількість і якість проєктів з китайськими партнерами [4, с. 4].

Триває узгодження країн-координаторів за новими напрямками співпраці (наприклад, співробітництво в аграрній сфері координується Болгарією, у галузі інфраструктури – Сербією, енергетичними проєктами опікуватиметься Румунія, співпраця в освітянській сфері – Литвою, в туристичній сфері, традиційній китайській медицині – Угорщиною, фінансовій та інвестиційній – Чехією, транспорт і логістика – Латвією).

Транспортно-інфраструктурна складова. зважаючи на значну географічну віддаленість Китаю від Європи ця складова є особливо важливою у реалізації ВШШ. Тому керівництво КНР активно сприяє створенню сучасної транспортно-логістичну системи, яка орієнтована на розвиток євразійських логістичних (наземних, повітряних, водних) шляхів, започаткувавши низку транспортних залізничних маршрутів з метою спрощення своєї комунікації з ЄС, включно з країнами ЦСЄ (Ченду – Лодзь, Сучжоу – Варшава, Чженчжоу – Гамбург, Ланьчжоу – Гамбург, Хефей – Гамбург, Чунцін – Дуйсбург, Шеньян – Лейпциг, Сіань – Будапешт, Іу – Мадрид, Іу – Лондон, Іу – Рига та інші) в межах розбудови «Поясу і шляху» [4, с. 4]. Загалом, станом на сьогодні, 27 китайських міст мають регулярне сполучення з 28 європейськими містами [12]. Територією країн Центральної та Східної Європи проходять шляхи залізничного і морського сполучення (три напрями: з грецьких портів через країни Південної Європи та Балкан; через Польщу; через країни Балтії), які розглядаються керівництвом КНР як альтернативний шлях морському сполученню для доставки вантажів з Китаю в Європу та у зворотному напрямку на ринок КНР. Слід також зазначити, що всі ці вищевказані сполучення цілком узгоджуються з розгалуженою Транс'європейською транспортною мережею

(Trans-European Transport Network, TEN-T), яка була затверджена Європейською комісією [10].

26 травня 2017 р., за ініціативи Китайської залізничної корпорації, в Пекіні було створено Координаційний комітет з вантажних перевезень за маршрутом Китай-Європа спільно з профільними підприємствами десяти китайських міст, які активно налагоджують співробітництво з Європою, започаткували маршрути залізничних сполучень та вантажоперевезень на європейські ринки і досягли на цих напрямках значних практичних результатів [14].

Завдання нового органу полягало у координації дій з організації роботи цього маршруту, в тому числі у плані розробки графіків руху потягів та обміну інформацією щодо супутніх логістичних питань. В результаті діяльності цього Координаційного комітету за останні роки залізничні відправлення європейських товаровиробників на ринок КНР з європейських промислових центрів зросли майже в 2,3 рази [13]. Також китайські виробники сучасних локомотивів беруть участь у програмі оновлення рухомого складу у різних країнах (Сербія, Республіка Північна Македонія, Чеська Республіка та інші). Китайські компанії вже беруть участь у тендерах щодо розбудови інфраструктурних проєктів (будівництво доріг, мостів, електростанцій) держав ЦСЄ. Ведуться переговори стосовно укрупнення портів Копер (Словенія) та Бар (Чорногорія) на узбережжі Адріатичного моря. Керівництво польських портів Гданськ, Гдиня, Щецин, робить кроки щодо практичної участі в нарощуванні транзитного потенціалу, у тому числі із залученням вантажів з Китаю. КНР також інвестує в модернізацію морського порту Клайпеда (Литва) на східному узбережжі Балтійського моря [12].

Китай розгортає активну діяльність і щодо співробітництва в рамках реалізації Стратегії ЄС для Дунайського регіону (EU strategy for the Danube Region, EUSDR) у відповідності до «Дунайської декларації про поглиблення співпраці щодо розвитку внутрішніх водних шляхів» (Роттердам, Нідерланди, 20 червня 2016 р.), та розглядає можливість стикування власної ініціативи «Пояс і шлях» з вище зазначеною стратегією [11.] Продовжується формуватися «Повітряний Шовковий шлях» із розширенням географії сполучень між містами КНР і столицями та містами ЦСЄ і ЄС. Вже існують авіасполучення Пекін – Варшава (травень 2012 р.), Пекін – Мінськ – Будапешт (травень 2015 р.), Пекін – Прага (вересень 2015 р.) [11]. У рамках збільшення міжлюдських контактів, обслуговування туристичного потоку та розширення бізнес-контактів й гуманітарних обмінів у 2016 р. було відкрито авіарейси до Праги з

Шанхаю – потужного економічного і фінансового центру КНР та Ченду – адміністративного центру провінції Сичуань [3]. Досягнуто домовленості щодо відкриття у 2017 р. авіасполучення Ченду – Рига [14].

У 2016 р. обсяг торгівлі між Китаєм і країнами ЦСЄ сягнув 58,7 млрд. дол. США, при цьому зберігалася стала тенденція до зростання товарообігу [11]. Серед країн регіону найбільшої уваги зі сторони китайських інвесторів за останні роки надано шістьом країнам ЦСЄ, частка яких складає 95% інвестицій в даний регіон: Угорщині (бл. 33% від загального в регіон ЦСЄ), Польщі (бл. 20%), Чехії (бл. 14%), Румунії (бл. 11%), Болгарії (бл. 10%), Словаччині (7%) [12]. У 2016 р. загальний обсяг інвестицій КНР у ЦСЄ сягнув 8 млрд. дол. США [11]. Їх інвестиції головним чином були спрямовані в машинобудування, хімічну промисловість, телекомунікації, побутову електротехніку, освоєння нових джерел енергії, торгівлю, фінанси і сільське господарство [2, с. 4].

Таким чином, Китай наполегливо розвиваючи формат «16+1», формує конкретну програму розвитку, яка спрямована на поглиблення своєї політичної та економічної присутності в ЦСЄ. Останній, п'ятий саміт «16+1» відбувся у листопаді 2016 р. у Ризі. Вже традиційно спостерігачами на форумі були представники Євросоюзу, Австрії, Швеції, Греції та Європейського банку реконструкції та розвитку. Вперше серед почесних гостей саміту були представники делегації Республіки Білорусь (РБ) на чолі з її прем'єр-міністром. Австрія, Греція та РБ уже висловили готовність стати спостерігачами в існуючому форматі «16+1» [12]. Крім розвитку традиційних сфер взаємодії, глави урядів прийняли Ризьку декларацію в якій знайшли відображення подальші перспективи існуючого формату взаємодії сторін економічного характеру, виконання Плану-стратегії на 5 років (до 2020 р.). У відповідності до цього плану товарообіг до 2020 р. між КНР і країнами ЄС повинен збільшитися до рівня 1 трлн. дол. США [14].

Крім цього, в рамках Нового Шовкового шляху Китай запропонував європейським країнам інвестиційні інфраструктурні проекти щодо розбудови мережі портів трьох морів (Балтійського, Чорного, Адріатичного) та внутрішніх транспортних річкових магістралей [9, с. 143].

Однак, і тут реалізація проекту ВІШ зіштовхується з цілим рядом проблем, які на сьогодні вимагають свого нагального вирішення.

До таких проблем зокрема відносимо:

1. Відсутність в керівництвах країн ЦСЄ єдиного бачення китайської ініціативи. Зазвичай ці країни будують свої відносини з КНР, виходячи з

власних інтересів, а не з загальноєвропейських. В той же час керівництво ЄС своєї остаточної позиції з цього приводу поки що не сформувало.

2. Значна неоднорідність економік країн регіону;
3. Уповільнення темпів економічного зростання низки країн регіону;
4. Нормативно-юридичні труднощі, пов'язані із законодавством ЄС; що є головною перешкодою на шляху збільшення обсягів китайських інвестицій до країн ЦСЄ. Це стосується в першу чергу правових норм та технічних стандартів ЄС.

5. Недостатня кваліфікація китайських компаній; асиметрія економічних потреб сторін;

6. Зміцнення протекціонізму у торгівлі;
7. Посилення контролю з боку центрального уряду КНР щодо великих зарубіжних інвестиційних проєктів;

8. Уповільнення китайської економіки;
9. Підвищення економічної конкуренції на регіональному та глобальному рівнях;

10. Певна неготовність окремих країн ЦСЄ до посилення співпраці з Китаєм.

11. Проблеми з координуванням політики країн ЄС щодо КНР. Це пов'язано, у тому числі, з відсутністю визнаного лідера серед країн цього регіону. Спроба Польщі виконувати цю роль зазнала невдачі.

Висновки і перспективи для України.

Незважаючи на всі зазначені проблеми, на думку більшості експертів новий формат взаємодії покликаний сприяти зростанню ефективності співробітництва КНР з Європейським Союзом. До того ж Пекін розраховує на покращення свого іміджу в Європі для подальшої економічної присутності.

Усвідомлюючи неможливість єдиного підходу до такого неоднорідного регіону як країни Європи, КНР використовує формат «16+1» для виокремлення активних партнерів та поглиблення з ними відносини на двосторонньому рівні. При цьому, розвиваючи співробітництво, учасники формату «16+1» приділяють особливу увагу тому, аби він не конфліктував зі взаєминами Китаю з ЄС загалом, та провідними країнами Європи, зокрема Німеччиною та Францією. Водночас, існує певна критика зазначеного формату з боку «старих» країн ЄС, передусім Німеччини.

Однак, незважаючи на всі ці труднощі, лідери КНР, як це видно з їхніх офіційних виступів, вважають, що співробітництво «16+1» доповнює двосторонні відносини кожної з країн ЦСЄ та підсилює стратегічне

партнерство Китаю і Євросоюзу, закріплене у плані дій «Китай – ЄС 2020» та сприяє двостороннім відносинам. Адже КНР та ЄС поєднали ініціативу китайського «Поясу і шляху» з планом розвитку Європейського Союзу, інвест-планом Голови Єврокомісії Ж. К. Юнкера, планом співпраці у форматі «16+1» з планом співробітництва КНР–ЄС. Подальший розвиток формату «16+1» залежатиме від ситуації в євразійській зоні та розвитку відносин ЄС і КНР.

В свою чергу, на думку китайських аналітиків, формат «16+1» є найперспективнішим для реалізації проекту «Поясу і шляху» та для здійснення великих інфраструктурних проектів у Європі. Китайською стороною запропоновано європейським партнерам перейти до більш конкретного співробітництва і створити з цією метою спеціальну платформу взаємодії. Пропонується укладати угоди на місцевому рівні, розширювати співробітництво на рівні середнього та малого бізнесу. Водночас подальша успішність багатосторонніх проектів також залежить від рівня координації всередині регіону та перспектив підключення транзитних країн, які розташовані між ЄС та КНР. Стосовно України, то з реалізації проекту «Великого шовкового шляху» для КНР вона може бути цікава в першу чергу з погляду існуючих транспортних магістралей: у сфері міжнародних комбінованих, контейнерних перевезень та необхідність пошуку інших ефективних, прагматичних, економічно вмотивованих логістичних рішень. Водночас, перешкодами на шляху цих проектів може стати існуюча гостра конкуренція на ринку міжнародних трансконтинентальних перевезень у напрямку з Китаю на європейські ринки, так і на зворотньому шляху проекту «Новий економічний пояс – Великий шовковий шлях» та формату співпраці КНР з країнами ЦСЄ «16+1».

Список використаних джерел і літератури

1. Бедность вместо глобализации // Эксперт. 2017. № 4 (1014). URL: <http://expert.ru/expert/2017/04/bednost-vmesto-glalizatsii/>.
2. Ван Ивэй. Мудрость Китая послужит мировому развитию // Китай. № 9 (131). 2016. С. 4.
3. Гоцзя фачжань хэ гайгэвэй, Вайцзяобу, Шаньубу. Туйдун гунцзянь сычоучжилу цзинциздай хэ 21 шицзи хайшан сычоучжилу дэ юаньин юй синдун [Государственный комитет по развитию и реформе, Министерство иностранных дел, Министерство коммерции КНР. Видение и план действий по содействию совместному строительству Экономического

- пояса Шелкового пути и Морского Шелкового пути 21-го века] [на кит. яз.]. Beijing: Waijiao chubanshe, 2016.
4. Дэн Сициань. Укреплять дух Шелкового пути. Вместе строить Великий шелковый путь // Китай. 2014. № 7 (105). С. 4.
  5. Китайский экономист: Высококласное производство не ушло из Китая // Жэньминьжибао. 07.03.2017. URL: <http://russian.people.com.cn/n3/2017/0307/c31518-9186954.html>
  6. Макгрегор Р. Партия: тайный мир коммунистических правителей Китая. М.: Эксмо, 2011. 416 с.
  7. Медведев Р. Подъем Китая. Что такое социализм по – китайски?. М.: Астрель, 2012. 318 с.
  8. Минкоммерции КНР: в январе-феврале 2017 года темпы роста внешнеторгового оборота страны были достаточно высокими // Жэньминь жибао. 11.03.2017. URL: <http://russian.people.com.cn/n3/2017/0311/c31518-9189134.html>; Medium-term Plan for Cooperation between China and Central and Eastern European Countries. URL: <http://www.mfa.gov.cn/web/zyxw/t1317976.shtml>.
  9. Современный Китай в системе международных отношений. М. : ЛЕНАНД, 2015. 280 с.
  10. Чжунго тунци няньцзянь 2014 [Статистический ежегодник Китая 2014] [на кит. яз.]. Пекин, 2014. URL: <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2014/indexch.htm>.
  11. Чжунго тунци няньцзянь 2016 [Статистический ежегодник Китая 2017] [на кит. яз.]. Пекин, 2017. URL: <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2016/indexch.htm>.
  12. Чжу Цз.Х. Китайская экономика переходит от замедления к повышению качества // Жэньминь жибао. 04.03.2017. URL: <http://russian.people.com.cn/n3/2017/0304/c31518-9185668.html>.
  13. Danube Region strategy. URL: <http://www.danube-region.eu/>.
  14. Exports Value by Category of Commodities (SITC) / National Bureau of Statistics of China. URL: <http://data.stats.gov.cn/english/easyquery.htm?cn=C01>

БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА ІНДІЇ ЩОДО ВИКЛИКІВ З БОКУ КИТАЮ: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ

У статті показані чинники, які впливають на формування політики безпеки Індії з урахуванням значення Китаю. Підкреслено значення зміни напрямів безпекової політики Індії протягом останніх десяти років. Виділено чинник трансформації військової доктрини країни. Проаналізовано значення пакистанської проблеми в контексті поглиблення відносин Китаю з Пакистаном. Показано взаємозалежність економічного поступу Китаю та збільшення загроз безпекового характеру для Індії.

Ключові слова: політика безпеки, Індія, Китай, проблема Пакистану, транспортні коридори, військові реформи.

Клименко Е.А. Политика безопасности Индии относительно вызовов Китая: факторы формирования.

В статье отображены факторы, которые влияют на формирование политики безопасности Индии с учетом значимости Китая. Подчеркнуто изменение значения направлений политики безопасности Индии на протяжении последних десяти лет. Выделен фактор трансформации военной доктрины страны. Проанализировано значение пакистанской проблемы в контексте улучшения взаимоотношений Китая и Пакистана. Показана взаимозависимость экономического роста Китая и увеличения проблем безопасности для Индии.

Ключевые слова: политика безопасности, Индия, Китай, проблема Пакистана, транспортные коридоры, военные реформы.

Klymenko O. India's Security Policy Regarding China's Challenges: the factors of formation.

The article shows the factors that influence the formation of the security policy of India given the factor of China. The change of value of directions of security policy of India during the last ten years is underlined. The factor of transformation of military doctrine of country is distinguished. The value of the Pakistan problem is analysed in the context of improvement of mutual relations of China and Pakistan.

Interdependence of the economy growing of China and increase of problems of security for India is shown.

Keywords: security policy, India, China, the problem of Pakistan, transport corridors, military reforms.

Розвиток взаємин між двома державами - Індією та Китаєм набуває значимість з огляду на зміни в системі міжнародних відносин в контексті посилення чинника багатополарності. Виклики національній безпеці Індії полягають у зміні зростаючої ролі азійських країн та регіональних об'єднань на противагу усталеному впливу західних держав у регіоні і світі, також вони пов'язані з комплексом проблем, притаманних явищу глобалізації як такої.

Безпекова політика однієї з провідних азійських держав визначається впливом геополітичного чинника, відображає специфіку її історичного розвитку, обумовлюється потенціалом економічного зростання, сучасним станом зовнішньої та внутрішньої політики.

Тенденції, пов'язані з феноменом «азійського століття», стрімким економічним розвитком, зрештою, з активізацією політики безпеки країн Азії є предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців. В цьому сенсі проблематика безпекової політики Індії достатньо висвітлена в експертному та науковому середовищі. Водночас невпинне посилення позицій КНР у світі висуває необхідність дослідження комплексу викликів, пов'язаних з цією політичною потугою та можливостей взаємодії двох країн у світовій політиці.

Індія - одна з провідних держав Південної Азії відома історично закладеними протиріччями з Пакистаном, а відтак, традиційно у безпековому плані розглядається як держава з «пакистанською проблемою». В цьому контексті вона розглядається зокрема у монографії та статтях А. Ахмеда [1],[2], дослідженнях індійських фахівців з ядерної проблематики М. Сетхі [3], Б. Прафула і П. Ачіна [4]. Серед вітчизняних дослідників подібна точка зору домінує у дослідженнях Самофалова В. [5], Горобця І. [6], Кобзаренка А.М. [7]. Водночас, значення Китаю в контексті впливу на формування безпекової політики Індії також знаходить відображення у наукових доробках вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема переважаючий вплив КНР на активізацію безпекової політики Індії відзначають вітчизняні дослідники О.А. Борділовська [8], Н.Г. Савчак [9], В.Н. Таран. Доктор філософських наук В.О. Кітенко розглядає складові теорії «китайської загрози» для країн Південної Азії, у тому числі й Індії [10, с.49]. У працях індійських авторів, присвячених економічній проблематиці взаємин двох країн К.Сантанама, К. Шріканта «Безпека в Азії та

Китай» наголошується на взаємозалежності економічного зростання держав та посилення чинника безпеки [11]. З урахуванням еволюції військової доктрини, тенденцій військово-політичного будівництва країни, проблеми безпеки Індії знаходять відображення на шпальтах видання «Стратегічний огляд Східної Азії», що видається Національним Інститутом оборонних досліджень у Японії. В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу праця М. Ізуяма та М. Куріто, в якій безпека в Індійському океані розглядається крізь призму політики Індії з урахуванням «зростаючого впливу Китаю» [12].

Відтак метою дослідження є окреслення низки чинників, які впливають на формування політики безпеки Індії з огляду на посилення впливу Китаю у регіональному та світовому масштабах, а також визначення тенденцій у напрямках реалізації безпекової політики країни.

Нормативним відображенням концепції безпеки Індії вважаються декілька документів, серед яких головними є Ядерна доктрина (2003 р.), Військова доктрина (2004 р.) та Військово-морська доктрина Індії (2015 р.).

В них знайшли відображення ідеї про ненанесення першого ядерного удару, неможливість використання ядерної зброї проти неядерних держав, жорсткий контроль над експортом ядерних та ракетних матеріалів. Військова доктрина країни розроблялась з урахуванням сучасних методів подолання збройних конфліктів (нетривалі бойові дії та вплив міжнародного співтовариства на завершення конфлікту) [13] і спрямована насамперед для досягнення стратегічних переваг. Військово-морська доктрина Індії еволюціонувала у своєму змістовному наповненні відповідно до сучасних викликів, серед яких особливе значення мають питання військової активності Ірану, небезпека збройних конфліктів у країнах Східної Африки, нестабільність у Пакистані, вірогідність природних катаклізмів в районі Індійського океану. Відповідно до цього Індія розробляє стратегії участі у спільних, спеціальних, експедиційних заходах в регіоні Індійського океану.

Значення Китаю у безпековій політиці країни пов'язано передусім з його економічним зростанням та здебільшого із прихованими політичними амбіціями.

Як відомо з 2010 р. Китай став другою після США економікою світу за ВВП. Нині Китай є найбільшим торговельним партнером Індії. Разом з тим, відомо, що з 2013 р. темпи економічного зростання Китаю уповільнилися (з 7,8 % в 2012 р. до 6,9 % в 2015 р.). В Індії ж, навпаки, вони прискорилися (з 5,6 % в 2012 р. до 7,6 % в 2015 р.). З 2015 р. вперше з початку століття темпи зростання ВВП Індії перевищили показники Китаю [14]. Експерти вважають, що економічне зростання Індії буде продовжуватися, тоді як у Китаї збільшуватимуться тенденції

до його уповільнення [15]. Зрештою обидві країни залишатимуться провідними політичними й економічними гравцями регіонального рівня. Варто відзначити, що політичні амбіції Китаю обумовлені його успіхами в євразійській політиці, просуванням власних економічних інтересів в Африці й на Близькому Сході. Через впливову політичну позицію у світі він стає не тільки «чинником небезпеки» для Індії, він набуває рис потенційного супротивника. Об'єктивними передумовами цього є не тільки неврегульовані територіальні проблеми, підтримка КНР Пакистану, який, у свою чергу, виступає джерелом небезпеки з проникнення терористичних угруповань, посилення стратегічної присутності Китаю у країнах Південно-Східної Азії та в регіональних організаціях регіону (зокрема в АСЕАН та в інших форматах цього об'єднання), прискорена модернізація збройних сил КНР.

Традиційно, вважається, що проблеми Китаю в Індії пов'язані з прикордонними спорами, що супроводжують взаємини двох країн протягом другої половини 20 століття. Це насамперед китайсько-індійські прикордонні конфлікти 1962 р., 1967 р. та 1987 р. В 2005 р. прикордонна проблема частково була розв'язана. Китай визнав суверенітет Індії над Сіккімом, а Індія визнала Тибет «Тибетським автономним округом». Водночас нині все ще залишаються спірними території на півночі Кашміру та частина території штату Аруначал-Прадеш.

Не дивлячись на те, що протягом останніх років обидві країни найчастіше уникають прямого згадування факту «замороженого конфлікту» та не ініціюють зустрічей для його розв'язання, посилення військової складової КНР з 2012 р. [16] вздовж спірних територій призводить до того, що прикордонні неузгодженості набувають характеру показових збройних виступів. Своєрідна перевірка позицій країн досягається через «дипломатичні випробування». Так, на початку 2017 р. Далай-лама 14 відвідав з миротворчою місією штат Аруначал-Прадеш, про що було повідомлено у засобах масової інформації Індії [17]. У відповідь на це, Міністерство закордонних справ Китаю заявило, що візит Далай-лами зачіпає інтереси Китаю та значно погіршує відносини Китаю та Індії. З огляду на це китайська сторона закликала Індію застосувати практичні кроки для збереження взаємин двох країн [18]. Вибухово небезпечною виявилась також ситуація на спірних територіях індійсько-китайського кордону влітку 2017 р. В цей час аналітики стверджували про можливість виникнення збройного протистояння [19]. Тим не менш обидві країни виявили порозуміння з приводу безпеки збройного конфлікту і ситуація була врегульована. Характерно, що при цьому Індія та Китай укріплюють двосторонні відносини через проведення спільних

навчань прикордонників на випадок виникнення природних катастроф. З 2014 р. вони також мають постійну взаємодію у питаннях безпеки та боротьби з тероризмом. Зокрема, з 2010 р. проводять спільні антитерористичні навчання «Рука в руці».

Традиційно, як підкреслювалось вище, одним з головних викликів безпеці країни розглядається Пакистан. З ним у Індії склались складні взаємини одразу після набуття незалежності. Територіальні претензії, збройні сутички супроводжували розвиток відносин обох країн протягом існування біполярної системи міжнародних відносин. За існуючих протиріч, які останнім часом збільшились, ядерний потенціал обох країн викликає занепокоєння міжнародного співтовариства. Згідно доповіді, підготовленої у 2015 р. Фондом Карнегі та Центром Стимсона, Індія може поступатися кількістю боеголовок Пакистану, який, протягом найближчих п'яти – десяти років може збільшити свій ядерний потенціал до 350 боеголовок. Відсутність чіткого визначення застосування ядерної зброї у ядерній доктрині Пакистану призвела до того, що терористичні угруповання, прикриваючись ядерним статусом країни, здійснюють терористичні дії не тільки у Кашмірі, але й по всій Індії. Через небезпеку протистояння з «ядерним» Пакистаном Індія обмежує використання свого збройного потенціалу проти терористичних дій. Складність ситуації полягає ще й в тому, що КНР є постійним союзником Пакистану. Водночас протягом останніх двох – трьох років політика «стримування» набуває змін. Зростання збройних терористичних нападів на військові об'єкти в Кашмірі та в інших регіонах Індії, спонукало уряд до застосування більш жорстких заходів. Одним з прикладів є ситуація, що відбулася у лютому 2018 р., коли терористи здійснили напад на військовий табір у штаті Джамму та Кашмір, внаслідок чого загинуло шість індійських військових [20]. У свою чергу, з індійської сторони була застосована зброя: було зруйновано табір пакистанської армії з використанням ракетних установок, внаслідок чого загинули двадцять двоє пакистанських військових. Індія занепокоєна тим, що відповідні атаки досягають небезпечних пропорцій та мають тенденцію перерости у тривалий збройний конфлікт. Намагаючись дипломатично впливати на процес стримування тероризму, Індія піднімає питання вступу до «Комітету 1267» на терені ООН та «Групи ядерних постачальників» (ГЯП). Оскільки «Комітет 1267» покликаний спостерігати за дотриманням санкцій щодо ІДІЛ, «Аль-Каїди» та їхніх «дочірніх» організацій (які виступають також із терористичними діями на території Індії), для країни членство в ньому надає можливість впливати на ситуацію з тероризмом, що походить з Пакистану. Водночас, оскільки Пакистан є дружньою країною з Китаєм, останній стримано ставиться до членства Індії у

Комітеті. У випадку із «Групою ядерних постачальників» ситуація погіршується тим, що Індія, як відомо, у свій час не підписала Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, а нині із збільшенням частки ядерної енергетики в енергосистемі країни та актуалізацією проблеми Пакистану, не може приєднатися до країн об'єднання через блокування її членства Китаєм. Як відзначають аналітики, стримана позиція Китаю в цьому питанні є досить аргументованою. Китай вважає, що потрібно випрацювати спільну позицію всіх країн - членів «ГЯП» щодо держав непідписантів ДНЯЗ, а після цього вирішувати питання з членством Індії в ньому. Відтак проблема Пакистану перетинається нині з інтересами Китаю, що гальмує використання Індією механізмів з нормалізації взаємин з ним.

Проблема Пакистану у взаєминах з Індією розглядається крізь призму впливу Китаю на цю країну, коли мова йдеться про економічне співробітництво. Так, будівництво китайсько-пакистанського економічного коридору (КПЕК) в межах проекту «Один пояс, один шлях» є предметом дипломатичних недомовленостей між країнами. Причина цього полягає в тому, що головною метою проекту є поєднання мережею шосейних доріг та залізниць пакистанського порту Гвадар (провінція Белуджистан) з китайським містом Кашгар (Сінцзян-Уйгурський автономний регіон). Використання порту Гвадар на узбережжі Індійського океану забезпечить Китай найкоротшим шляхом до сировинних ресурсів Близького Сходу, а також китайських товарів – до Африки, Близького Сходу та Європи. Оскільки економічний коридор буде проходити по території штату Кашмір, очевидно, що Індія, яка історично претендує на ці території як на власні, всіляко блокує можливості використання КПЕК. Нині це знаходить відображення у відверто негативній позиції Індії щодо реалізації проекту «Один пояс, один шлях».

У спробах протистояти Китаю, посилити свої позиції на регіональному рівні, забезпечити реалізацію національних інтересів Індія також рухається у фарватері потенціалів та інтересів інших політичних акторів міжнародних відносин. Прикладом цього слугують проекти газопроводів та транспортних коридорів, реалізація яких допомагає підтримувати баланс безпеки країн. Таким є відомий проєкт ТАПІ (Туркменістан – Афганістан – Пакистан – Індія), закладений ще у 1990-ті рр. і у свій час названий «газопроводом-миротворцем», оскільки передбачалось, що він поєднає не тільки Афганістан із зовнішнім світом, але й поєднає Індію та Пакистан спільним енергетичним маршрутом. Нещодавно країни-учасники повернулись до перемовин щодо будівництва газопроводу. Стимулом для відновлення переговорів стала підтримка США будівництва ТАПІ. У 2015 р. Сполучені Штати виявили готовність забезпечити експлуатацію ТАПІ в

«мирних умовах». Очевидно, що реалізацією цього проекту США, зокрема, прагнуть послабити позиції Китаю як головного споживача енергоресурсів Центральної Азії, і в цьому контексті їх інтереси співпадають з інтересами Індії, яка прагне забезпечити себе від активної позиції Китаю в регіоні.

З 2016 р. після зняття санкцій з Ірану активізувалась позиція Індії з участі в іншому проекті. На сьогодні Індія разом з Росією та Іраном намагаються реалізувати власний глобальний транспортний проект «Північ – Південь», який поєднає індійський порт Мумбаї з іранськими портами Бендер-Аббас, Чахбехар та з російським портом у Санкт-Петербурзі. За підрахунками аналітиків, із реалізацією цього проекту Індія має змогу отримати перевагу перед європейським експортом Китаю у товарообігу обсягом до 10 млн т. на рік. Таким чином, вона має змогу укріпити свої економічні позиції на протидію зусиллям Китаю з проникнення на європейські ринки.

Оскільки політика безпеки передбачає у стратегічному сенсі зберігання та наращування ресурсів та безпеки шляхів їх транспортування, що, у свою чергу, надає політичним акторам можливість підвищувати власний вплив у міжнародних відносинах, очевидно, що боротьба за безпеку шляхів транспортування енергоносіїв та товарів буде зростати.

З огляду на це, політична еліта Індії підкреслює необхідність підтримувати різнобічне співробітництво з великими та впливовими державами для того, щоб не залишитися в ізоляції на світовій арені. Подібна позиція розкривається у праці індійського фахівця С. Падманабхана «Збройні сили Індії у 2020 р.» [21].

Спонукальним чинником для активізації зусиль у сфері безпеки Індії стали ініціативи масштабного характеру, започатковані КНР протягом останніх десяти років. Крім низки проектів в межах ініціативи «Один пояс, один шлях», посилення військової складової у політиці Китаю через реалізацію доктрини «Шлях перлини» сприяло активізації зусиль Індії у військово-політичній сфері. Оскільки китайська військово-морська доктрина передбачає створення баз для флоту в місцях, які є життєво-важливими для морських комунікацій, по яких енергоресурси поступатимуть до Китаю з Перської затоки, очевидно, що з активізацією зусиль у цьому напрямку Китай стикатиметься з протидією з боку Індії. Своєрідним викликом для країни стало будівництво портів у Пакистані, Шрі-Ланці, Бангладеш, М'янмі. Відтак геополітичні ініціативи КНР, пов'язані з військово-політичною, економічною активністю вздовж кордонів Індії, а також в Індійському океані та у Південно-Китайському морі (де індійські інтереси зачіпаються не прямо) викликають занепокоєння політичних кіл Індії з огляду на стратегічний характер дій китайської сторони.

Деякі аналітики вважають, що саме уповільнення темпів росту Китаю стало своєрідним важелем для політичної еліти країни на користь розуміння того, що «капіталістичний лібералізм не краще підходить для боротьби із сучасними економічними та фінансовими труднощами, ніж командне державне регулювання» [22, с.25]. Очевидно, відповідна позиція обумовила комплексний характер військового реформування в КНР. Водночас започаткована в країні військова реформа [23], [24] наприкінці 2015 – на початку 2016 рр. лише додала складностей у взаєминах з Індією.

Важливо відзначити, що з початком реформи китайське керівництво вносить зміни у військове законодавство. Зокрема, приймається закон, за яким КНР дозволяється використання збройної сили за межами країни. Передували цьому рішенням, зокрема, й дії Японії, парламент якої у липні 2015 р. приймає законопроект, який дозволяє силам самооборони приймати участь у військових операціях за межами країни, обґрунтовуючи свої дії зростаючими загрозами з боку КНР та КНДР [25].

У свою чергу Індія активізує зусилля із співробітництва з Японією. В 2016 р. Індія вперше підписує угоду з Японією про співробітництво у сфері мирного атому. В 2017 р. вона вступає у дію. Внаслідок реалізації цієї угоди Індія отримує можливість реалізувати проєкти двох сучасних АЕС, отримувати паливо, обладнання, технології для виробництва ядерної енергії. Вона непрямо заручається підтримкою одного з суперників Китаю в регіоні.

Індійський океан є важливою для Індії територією. Близько 90% торгівлі країни припадає на морські перевезення. 70% нафти в країну поступає через Перську затоку. Значні надходження природного газу, вугілля йдуть з ПАР, Катару, Малайзії, Індонезії, Австралії. Південні маршрути дають можливість індійцям доступу до антарктичних дослідницьких баз. Очевидно, що країна зацікавлена у безпеці шляхів в Індійському океані. Суперництво Індії та Китаю на цій території розпочалось ще в 1990-ті рр. Проте аналітики схилиються до думки про те, що присутність КНР в Індійському океані не переслідує мету збільшення військової противаги Індії. Натомість індійці вважають, що створення китайцями баз технічного та військового призначення для безпеки транспортування енергоносіїв має більш далекоглядні цілі, які полягають у проникненні на регіональні ринки та закладення основ контролю над основними судноплавними маршрутами.

Військова небезпека з боку Китаю посилюється тим, що країна протягом тривалого часу збільшує кількість авіаносців ударної групи, що говорить про те, КНР змінила військово-морську стратегію з оборонної на стратегію контролю над

морським простором. Як стверджують аналітики, якщо ця тенденція збережеться до 2025 р. у КНР буде 9 авіаносців в Тихому та Індійському океанах – стільки ж, скільки у США на сьогодні по всьому світові [26, с.177]. Не маючи можливості нарощувати військово-морський потенціал подібно до Китаю, Індія робить кроки, які характеризують її як послідовного політичного актора, що відстоює національні інтереси на міжнародній арені. В межах укріплення обороноздатності країни Індія розвиває військово-морські бази на своїй території у портах Кочі, Карвар, Мумбаї, Візакхапатнам, а також на островній території Лакшадвіп та на Андаманських і Нікобарських островах, що має велике значення для морської безпеки і судноплавства країни.

Не витрачаючи на оборону стільки, скільки витрачає Китай та не маючи засобів розташовувати військові бази у небезпечній близькості до Китаю, Індія протягом останніх п'яти – шести років збільшує свій військово-морський потенціал. З 2013 р. вона наздогнала КНР за тонажем крейсерів-авіаносців, а за кількістю військових замовлень перегнала свого суперника. З 2000-х рр. Індія активно проводить спільні військові навчання з країнами АСЕАН. Країна приймає участь у багатосторонніх навчаннях з Францією, Росією, Великобританією [12, с.47].

В межах державної програми, ініційованої Н. Моді «Зроби в Індії», країна нарощує потенціал для створення військово-промислового комплексу на основі використання власної науково-технічної бази та національних виробничих потуг. За оцінками Міжнародного інституту стратегічних досліджень (Великобританія) Індія займає 6 місце серед 15 найбільших оборонних бюджетів країн світу. Водночас Китай займає 2 місце після Сполучених Штатів. Показово, що оборонний бюджет країни за 2017 – 2018 рр. на 5,6 % перевищить витрати на оборону 2016-2017 рр. і складатиме 40,6 млрд.дол. [27]. Хоча індійські аналітики стверджують, що процентне збільшення витрат буде нівельоване інфляцією, факт збільшення говорить на користь того, що попри несприятливі тенденції економічного світового розвитку країна не зупиняється у питаннях посилення військової складової національної безпеки. Відтак, особливістю безпекової політики останніх років є те, що Індія все частіше декларує готовність відстоювати національні інтереси, зокрема, й і з застосуванням збройних сил.

Узагальнюючи вищенаведене можна стверджувати, що протягом останнього десятиліття змінилося якісне навантаження тенденцій та напрямів безпекової політики Індії щодо викликів з боку Китаю. Воно знайшло відображення у трансформації концептуальних положень військової доктрини країни, а саме у тому, що поряд з положеннями незастосування першими ядерної

зброї, невикористання ядерної зброї проти неядерної держави, Індія найчастіше декларує можливість досягнення національних інтересів з використанням збройного потенціалу. Індійсько-пакистанський конфлікт, посилений проблемою тероризму, ускладнюється союзницькими взаєминами Пакистану та Китаю. За даних обставин Індія постає перед необхідністю використання багатостороннього механізму впливу на ситуацію з використанням платформ ООН та інших міжнародних організацій та об'єднань. З метою стабільного постачання енергоресурсів та безпеки шляхів їх транспортування, країна використовує можливості участі у проєктах з країнами, які вказують домінування або супротив політиці просування Китаю на європейські або азійські ринки. Відмінністю останніх років є те, що кількість участі у проєктах збільшується, натомість їх реалізація залежить від впливу тих чи інших політичних акторів, зацікавлених в життєздатності проєктів.

Посилення позицій Китаю в Індійському океані та у Південно-Китайському морі в контексті переходу військово-морської стратегії КНР з оборонної на стратегію контролю над морським простором впливає на зміну позиції Індії в означеному регіоні через посилення взаємин з країнами регіону, а також через збільшення військової присутності в Індійському океані – зоні національних інтересів країни. Розуміючи, що військова стратегія КНР залежить від її економічних успіхів, Індія підтримує присутність на всіх важливих для неї геополітичних ділянках, оскільки серйозне послаблення Китаю на міжнародній арені може сприяти зменшенню напруги на північному кордоні Індії, полегшить вхід Індії до Південно-Китайського моря.

У своїх зусиллях підтримувати рівновагу у взаєминах з Китаєм Індія спирається на підтримку впливових міжнародних акторів, таких як США або Росія, посилює стратегічне співробітництво з ними, оскільки кон'юнктура міжнародних відносин нині така, що створення тимчасових союзів та об'єднань з середніми або малими країнами для отримання тактичних переваг у політиці безпеки часто нівелює попередні досягнення взаємовідносин, що послабляє позиції Індії у взаєминах з Китаєм.

Список використаних джерел і літератури

1. Ahmed A. India's Doctrine Puzzle: Limiting War in South Asia. Routledge India, 2014. 256 p.

2. Ahmed Ali India's Nuclear Doctrine: Coming Out of the Closet // Foreign Policy Journal. Dec. 2016. URL: <https://www.foreignpolicyjournal.com/2016/12/13/indias-nuclear-doctrine-coming-out-of-the-closet/>
3. Sethi M. Nuclear Strategy: India's March Towards Credible Deterrence. New Delhi: Knowledge World, 2009. 198 p.
4. Praful B., Achin P. South Asia on a Short Fuse: Nuclear Politics and the Future of Global Disarmament. New Delhi: OUP, 2001. 67 p.
5. Самофалов В. Китай у новому світовому порядку: становлення супердержави // Зовнішні справи. 2012. № 9. С.44-47.
6. Горобець І. Політика США щодо Індії у 2000-х – 2010-х роках // Американська історія та політика. 2016. № 2. С.106-110.
7. Кобзаренко А.М. Сучасна політика США у Південній Азії // Стратегічні пріоритети. 2009. № 3 (12). С. 238-244.
8. Борділовська О.А. Геоекономічне зростання Китаю у сучасному світі. Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 22 лютого 2017 р. URL: ftp://ftp.nas.gov.ua/akademperiodyka/Downloads/Visnyk_NANU/downloads/2017/PDF_Visn_4-2017/Visn_4-2017+8.pdf
9. Савчак Н.Г. Індійсько-китайські відносини як чинник формування регіональної системи безпеки // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Історія. 2001. Т.147. Вип.134. С.144-148.
10. Кіктенко В.О. Китай у сучасному світі: мирне піднесення, відродження нації та «м'яка сила» // Китай очима Азії. Колективна монографія / Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. Українська асоціація китаєзнавців. Київ, 2017. 316 с. URL: <http://sinologist.com.ua/wp-content/uploads/2017/07/Book-1.pdf>
11. Santhanam K., Srikanth K. Asian Security and China 2000–2010 / Institute for Defence Studies and Analyses. New Delhi: Shipra, 2005. 353 p.
12. Izuyama M., Kurita M. Security in the Indian Ocean Region: Regional Responses to China's Growing Influence // East Asian Strategic Review. 2017. The National Institute for Defense Studies. Japan. May 2017. P. 37-69.
13. Gilboy J., Heginbotham E. Chinese and Indian Strategic Behavior. Growing Power and Alarm. Cambridge, 2012. 356 p.
14. Индия обогнала Китай по темпам роста ВВП. Китайская экономика столкнулась с падением экспорта и снижением объема инвестиций // Зеркало недели. Украина. 2016. 23 июня. URL: https://zn.ua/ECONOMICS/indiya-obognala-kitay-po-tempam-rosta-vvp-217006_.html

15. India Outpaces China in 2015 Economic Growth. BBC News. 2016. February, 08. URL: <http://www.bbc.com/news/business-35519671>
16. SIPRI. Trends in world military expenditure, 2012. URL: <https://www.sipri.org/publications/2013/sipri-fact-sheets/trends-world-military-expenditure-2012>
17. Далай-лама прибув до індійського штату Аруначал-Прадеш, незважаючи на протести Китаю / УНІАН. 2017. 5 квітня. URL: <https://religions.unian.ua/otherreligions/1859986-dalay-lama-pribuv-do-indiyskogo-shtatu-arunachal-pradesh-nezvajayuchi-na-protesti-kitayu.html>
18. Китай сделал представление Индии из-за визита Далай-Ламы / РИА.Новости. 2017. 6 апреля. URL: <https://ria.ru/world/20170406/1491617356.html>
19. СМИ США: Индия и Китай на пороге войны в Гималаях // 2017. 17 августа. URL: <https://topwar.ru/122799-smi-ssha-indiya-i-kitay-na-poroge-voyny-v-gimalayah.html>
20. Жертвами атаки бойовиків на армійський табір в Індії стали шість осіб // Повінь. 2018. 11 лютого. URL: <http://povin.com.ua/98276-11-02.html>
21. Padmanabhan S. The Indian Army in 2020 // Security Research Review. 2006. Vol. 2.- No. 2 (July). P.45-75.
22. Михеев В.В., Луконин С.А. Китай: новые тренды развития на рубеже 2015 – 2016 гг. // Мировая экономика и международные отношения. 2016. Т.60. № 6. С. 24-34.
23. China's military regrouped into five PLA theater commands. URL: http://www.xinhuanet.com/english/2016-02/01/c_135064971.htm
24. Китайская армия строится в новом порядке. URL: <http://www.kommersant.ru/doc/2890341>
25. Лукьянов А. Япония разрешит своим военным действовать за пределами страны // Ведомости. 2015 17 июля. URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2015/07/17/601029-yaponiya-razreshit-svoim-voennim-deistvovat-za-predelami-strani>
26. Kaplan R.D. Asia's cauldron: The South China and the end of a stable Pacific. N.Y.: Random House, 2014. 256 p.
27. Индия в структуре мирового военно-технического сотрудничества и военные расходы Нью-Дели // Центр анализа мировой торговли оружием. 2017. 14 февраля. URL: <http://armstrade.org/includes/periodics/mainnews/2017/0214/085439533/detail.shtml>

ЧАСТИНА III

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94:327(47+57+4) «XV/XVII»

Бульвінський А.Г.

СПРИЙНЯТТЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ЄВРОПІ У XV-XVII СТ.

На основі політико-дипломатичних матеріалів проаналізовано сприйняття Московської держави європейськими країнами у XV-XVII ст. Його суть полягала у розумінні Московії як цивілізаційно іношої та геополітично ворожої країни, щодо якої необхідно реалізовувати політику стримування. Своєю чергою зовнішньополітичний курс Московської держави цього періоду щодо Європи ґрунтувався на демонстративному підкресленні своєї цивілізаційної оригінальності та протиставленні з Європейським світом.

Ключові слова: Московська держава, Європа, XV-XVII ст., цивілізація, зовнішня політика.

Бульвинский А.Г. Восприятие Московского государства в Европе в XV-XVII вв.

На основе политико-дипломатических материалов проанализировано восприятие Московского государства европейскими странами в XV-XVII вв. Его суть заключалась в понимании Московии как цивилизационно другой и геополитически враждебной страны, в отношении которой необходимо реализовывать политику сдерживания. В свою очередь внешнеполитический курс Московского государства этого периода в отношении Европы базировался на демонстративном подчеркивании своей цивилизационной оригинальности и противопоставлении с Европейским миром.

Ключевые слова: Московское государство, Европа, XV-XVII вв., цивилизация, внешняя политика.

Bulvinskiy A. Perception of Moscow State in Europe in 15-17th centuries.

Based on the political and diplomatic materials, the perception of the Moscow state by European countries in 15-17th centuries has been analyzed. Its essence was in the perception of Moscow as another civilization and geopolitically hostile

country, with containment as a necessary policy towards it. In turn, in this period, the foreign policy of the Moscow State towards Europe was based on a demonstrative emphasis on the originality of its civilization and on the opposition to the European world.

Keywords: *Moscow State, Europe, 15-17th centuries, civilization, foreign policy.*

Однією із причин сучасної і для частини європейців несподівано виниклої кризи у відносинах між Заходом та Росією, а також міжнародного права є, на нашу думку, притаманна європейським країнам ілюзія про те, що у сучасному глобалізованому світі давні геополітичні установки, інтереси та світобачення відійшли у минуле, та нехтування чинником цивілізаційних відмінностей.

Після завершення «холодної війни» країни Заходу вирішили, що зможуть привити Росії цінності демократії та поваги до прав людини. Проте чверть століття, які пройшли з часу розпаду СРСР, показали повну нереалістичність цих сподівань. За цей час Росія відійшла від завданого розпадом радянської імперії удару і почала будувати нову державу імперського типу, про що ми детально писали у своїх попередніх статтях [1].

Причина ж провалу прививання Росії західних цінностей проста – Росія є окремою цивілізацією, яка утворилась саме у протистоянні з цивілізацією європейською. Нерозуміння або ігнорування цього факту частиною еліт та суспільствами сучасних європейських країн і не врахування його у державній політиці може мати край негативні наслідки для усіх країн Європи.

На відміну від еліт сучасної Європи, еліти європейських країн Нового часу чудово розуміли що таке Росія і яка політика щодо неї є найбільш ефективною з точки зору інтересів Європи. Тому метою цієї статті є ретроспективний аналіз сприйняття Московської держави у Європі в XV-першій половині XVII ст.

Почнемо із того, що великоруські землі (Північно-Східна Русь) внаслідок татаро-монгольського поневолення з XIII ст. фактично були виключені зі сфери впливу європейської цивілізації. Політична та культурна ізоляція від Європи, тривалий статус «улусу» Золотої Орди й союзні зобов'язання щодо неї, своєрідність природного оточення, сильний вплив фінно-угорського та тюрко-татарського факторів сприяли утворенню на цих землях нового суперетносу (цивілізації) з помітними східними рисами [2, с.200; 3, с.120], який у Європі називали «Московія».

Московська централізована держава у загальних рисах сформована в часи правління великого князя Івана III Васильовича (1462-1505), була тією силою, яка цілеспрямовано підім'яла під себе інші центри Північно-Східної Русі, орієнтовані на цінності й порядки, близькі за духом до європейських. Історично так склалося, що основними великоруськими конкурентами Москви на великоросійських просторах у XV ст. були саме по-європейськи зорієнтовані Новгород і Твер, і саме ліквідувавши ці по-європейськи орієнтовані російські держави Московська держава утвердилась як самостійна політична сила [4, с.61].

Зовнішньополітична доктрина Великого князівства Московського, а з 1547 р. і Московського царства, базувалась на вироблених ще у першій половині XIII ст. Ярославом Всеволодовичем та Олександром Невським зовнішньополітичних підходах Владимирської Русі стосовно Європи. Мета національної безпеки визначалася нею як забезпечення виживання російської православної держави, її своєрідної суспільно-політичної системи як носія й реалізатора спільних цінностей, які характеризують спосіб життя російського народу. Суть її полягала в забезпеченні миру на західних кордонах виключно рішучим застосуванням військової сили. Постійний жорсткий і стабільний військовий та дипломатичний опір у поєднанні з категоричною непоступливістю з усіх ідеологічних питань повинен був підкреслювати окремішність Владимирської Русі, а згодом і Московської держави від європейського світу й демонструвати небажання йти на будь-які поступки Європі й потрапляти у сферу її впливу.

Країни Західної Європи у той період взагалі мало що знали про Московію, оскільки дипломатичні відносини між західноєвропейськими країнами та Московською державою почали встановлюватись з останньої третини XV ст. З Папським престолом у 1469 р., коли в Москву з Рима прибув посол Інокентія VIII Ю. Грек; з Венецією – у 1471 р., коли в Москву прибули венеціанці А. Джисларді та Д. Б. Тревізані; з Данією – у 1481 р.; з Угорщиною – у 1485 р.; з Польщею – у 1487 р.; у 1488 р. Іван III відмовився встановити відносини з Лівонією (вони були встановлені в 1504 р. через укладення угоди про перемир'я); з Імперією – у 1489 р., коли Фрідріх III Габсбург відправив у Москву своє перше посольство на чолі з М. Поппелем; з Литвою – у 1494 р., коли було підписано договір про мир і союз; з Іспанією – у 1505 р.; зі Швецією – з 1510 р., коли було встановлено перемир'я на 60 років; з Пруссією – у 1516 р.; з Англією – у 1555 р., коли в Московську державу прибув перший англійський посол Р. Ченслер; з Голландією – у 1580 р. [5, с.188-223]. Показово, що в

більшості випадків ініціаторами встановлення контактів виступали західноєвропейці, Москва ж, здебільшого, не виявляла в цій сфері великої активності.

Проте ще до встановлення дипломатичних відносин зі своїми західними сусідами Московська централізована держава починає низку війн із ними. Впродовж усього XV-XVII ст. Росія постійно воювала з Литвою, Лівонією, Польщею, Швецією за окраїнні землі на своєму західному кордоні, населені не росіянами (литовські, лівонські, карельські, фінські, українські землі), які Москва вважала історично та геополітично своїми.

Зокрема з Литвою війни відбувались у 1487-1494, 1500-1503, 1507-1508, 1512-1522, 1534-1537, 1561-1569 рр., зі Швецією – у 1495-1497, 1554-1557, 1570-1583, 1590-1595, 1610-1617, 1656-1658 рр., з Лівонією – у 1480-1481, 1500-1502, 1558-1561 рр., з Річчю Посполитою – у 1579-1582, 1604-1618, 1632-1634, 1653-1655, 1658-1667 рр.

З геополітичної точки зору Москву не влаштовувало те, що перераховані вище землі перебували під контролем інших великих на той час держав (Речі Посполитої, Шведського королівства, Оттоманської Порти), які були частинами інших цивілізацій [6, с.15-16]. На думку А. Тойнбі [7, с.562-564], Л. Гумільова [8, с.229, 298] та Л.Залізняка [9, с.208], ці війни слід розглядати не лише як регіональні конфлікти, але і як прояви цивілізаційного протистояння.

З другої половини XV ст., коли суперетнос «Московія» став геополітичною реальністю на сході Європи, відносини між ним і європейською цивілізацією склалися в загальних рисах наступним чином. В економічній сфері, з одного боку, Москва поставила заслін зусиллям європейських купців і політиків пробити вільну дорогу в країни Сходу через Московську державу й запроваджувала суворі обмеження для торгівлі європейців у самій країні, а з іншого – на західному кордоні Московської держави поступово встановлювався режим торгової блокади. Польща і Швеція при підтримці Священної Римської імперії німецької нації проводили політику ізоляції Московської держави від здобутків європейської цивілізації. Ці держави фактично контролювали економічні зносини Москви з іншими європейськими країнами, а разом з Туреччиною практично відрізали Москві вільний (водний) шлях до Європи. Московська держава не була частиною європейського світу-економіки; як рівноправна складова вона не була потрібна тогочасній Європі, а роль економічно підпорядкованої, транзитної території не влаштовувала саму Москву. Прикордонна торгівля та торгівля окремими «критичними» видами товарів суттєво не впливали на існуючий порядок речей [4, с.65].

Московська держава XV-XVII ст. за великим рахунком і не відчувала великого дискомфорту від браку постійних торговельно-економічних відносин з європейськими країнами. Заради збереження своєї самості, як її розуміли в Москві, вона досить легко могла жертвувати своїми нечисленними торговельними зв'язками з окремими європейськими країнами.

Досить показовим є приклад англо-російських, зокрема торговельних відносин, які російські монархи неодноразово розривали задля «вищих» цілей. Так, Іван Грозний у 1570 р. розірвав дипломатичні відносини з Англією і скасував усі англійські торгові привілеї в Росії у відповідь на ухилення королеви Єлизавети від укладення союзу. Характерною є фраза із грамоти Грозного Єлизаветі про те, що «Московській державі поки що без англійських товарів не було нужденно» [10, с.109–110]. А 1 червня 1649 р. як реакція на страту в січні 1649 р. англійського короля Карла I за рішенням революційного трибуналу, вийшов указ Олексія Михайловича, згідно з яким англійці висилалися з різних місцевостей держави й отримували дозвіл приїжджати для торгівлі лише в Архангельськ з умовою обов'язкової сплати мита та негайного від'їзду після завершення торгівлі [11, с.92].

Згідно з культурно-історичною концепцією всесвітньої історії, людство складається з певних культурно-історичних ареалів, кожен з яких, на думку французького історика Ф. Броделя, стійко пов'язаний з певною «культурною площадкою», з певним набором постійно відтворюваних рис, властивих цьому регіону. Ці ареали, які О. Шпенглер називає локальними культурами, М. Данилевський - культурно-історичними типами, А. Тойнбі - регіональними цивілізаціями, П. Сорокін - суперсистемами, Л. Гумільов - суперетносами, а Ф. Бродель - світами-економіками, є певними системними цілісностями. На думку О. Шпенглера, усі такі великі системи є відособленими одна від одної, оскільки кожна з них виростає на основі свого власного унікального «прафеномена» - способу «переживання життя». В основі кожної цивілізації (культури) лежать різні цінності, представникам кожної культури притаманний свій спосіб життя, свої стереотипи поведінки.

Фактична самодостатність кожної цивілізації (суперетносу) за відсутності компліментарності (підсвідомої взаємної симпатії осіб) між представниками різних цивілізацій та протиставленні їх одне одному, що проявляється у ставленні до представників іншої цивілізації, як до чогось чужого, незрозумілого, а тому загрозливого, посилені браком стабільних і широких контактів на масовому рівні між сусідніми цивілізаціями, призводили до певного культурного неприйняття, протидії та протистояння на суперетнічних

(цивілізаційних) кордонах. Під час воєн противник на рівні великих систем розглядається як щось чужорідне, таке, що заважає й підлягає ліквідації [12, с.132, 168, 282–284; 13, с.61-62]. На думку польського історика Ф. Конечни, цивілізації схрещуватися й давати творчий синтез не можуть. Проте можливі просторові накладання цивілізацій. У такому випадку між ними, як між ворожими живими організмами, розпочинається боротьба [14].

Таким чином цивілізаційні відмінності між Московською державою та її європейськими сусідами на заході формували у XV-XVII ст. відповідний специфічний контекст відносин, зокрема й торговельних, який можна умовно назвати як політику несприяння.

Зокрема, якщо з Великими князівством Литовським, найбільшим європейським сусідом Московії у XV-XVI ст. нормальні торговельні відносини не були налагоджені в основному через високе мито, грабунки товарів і заборону переїжджати з однієї місцевості в іншу з боку литовських воєвод, намісників, старост і митників [15, с.31-37], то в першій половині XVI ст., через війни між Литвою та Московією, торговим людям взагалі заборонялося їздити з однієї країни в іншу під загрозою втрати всіх товарів. У нетривалі роки перемир'я, коли офіційно було дозволено їздити торгувати, литовська влада проводила політику обмеження торговельних зносин з Московською державою. У другій чверті XVI ст. литовським прикордонним гарнізонам було заборонено пропускати росіян на українські землі, а тих купців, які манівцями все ж прибували в Україну, обкладали подвійним митом [15, с.80-90].

Під час Лівонської війни 1558-1583 рр. діяла заборона торговим людям обох держав їздити зі своїми товарами через кордон. Лише з 1591 р., коли нарешті був укладений договір про перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою купцям було дозволено вільно їздити в обидві держави [15, с.97], але на практиці Москва реалізовувала щодо Речі Посполитої режим лише порубіжної торгівлі. Так з 30-х рр. XVII ст. царський уряд почав уживати заходи, спрямовані на зосередження українсько-російської, не кажучи вже про польську, торгівлі в порубіжній смузі з метою здійснення більш ефективного контролю над нею. Царські грамоти неодноразово (наприклад, у 1635 р.) нагадували воєводам, що українські купці повинні «стояти на гостинному дворі на посаді, а в місто їх ні з чим не пускати» [16, с.129].

Хоча в Поляновському мирному договорі 1634 р. і було зафіксоване положення про те, що купцям з Речі Посполитої дозволено «в Російській держави в міста приїжджати з... товарами окрім царствующого граду Москви і замосковних міст» [17, с.155], проте на практиці Москва потрактувала його

вкрай звужено. 1635 р. цар затвердив вичерпний «розпис» порубіжних міст, у яких дозволялося торгувати «литовським» купцям, тобто українцям. У замосковні міста купці з Речі Посполитої могли потрапити, лише приєднавшись до послів і посланців, що бувало нечасто. Так само й московські купці могли потрапити у Вільно чи Краків лише з послами [17, с.160].

Західні сусіди Московської держави також щосили намагались унеможливити прямі контакти Москви з європейським ринком, оскільки вважали, що це може загрожувати Європі. Передусім побоювання стосувались поставки «стратегічних товарів» військового призначення, які в Росії не вироблялись або яких було недостатньо (мідь, олово, свинець та деякі інші). З XV ст. ганзейські й лівонські міста суворо стежили за тим, щоб піддані царя не плавали самостійно на Захід і не вступали без їхнього посередництва в торговельні зносини із західноєвропейськими купцями [18, с.148].

Уже в 1548 р. шведський король Густав I Ваза наполегливо переконував архієпископа ризького уважно стежити за тим, щоб у Московію не потрапляли іноземні майстри - фахівці в артилерійській і взагалі у військовій справі [18, с.17]. Під час російсько-шведської війни 1555-1557 рр. Густав I, шукаючи собі союзників у Західній Європі, у своїх зверненнях до західних госуларів уперше на державному рівні розпочав обґрунтування тези про небезпеку для Європи з боку Московії, якщо вона утвердиться на Балтиці. Московія, як писав шведський король, стане на північному сході такою ж загрозою для Європи, якою на південному заході була Туреччина [18, с.20]. У закритті для московитів доступу до Балтійського моря полягав головний зміст східної політики й польського короля (1548-1572) та великого князя литовського (1529-1572) Сигізмунда II Августа.

Не менші побоювання перспективи зростання могутності Москви викликали й у німців, передусім у прибалтійських. 1548 р., на наполегливі прохання Ревеля та інших лівонських міст, м. Любек заблокував проїзд у Московію 123 військових та інших фахівців, набраних у Німеччині за дорученням Івана Грозного. Ревельці у своїх клопотаннях малювали страшну картину нещастя для всієї Лівонії та німецької нації, якщо тільки росіяни освоються з військовим мистецтвом Заходу. У розвиток цієї політики у 50-х рр. у Лівонії взагалі були заборонені зносини російських купців з ганзейськими [18, с. 44-45, 87].

З початком Лівонської війни побоювання німців лише зросли. Взяття росіянами Казані (1552 р.) й Астрахані (1556 р.) і приєднання Середнього й Нижнього Поволжя змінили співвідношення сил у системі східноєвропейських

держав на користь Московії. Це було очевидним для багатьох тогочасних європейських політичних спостерігачів. «Коли великий князь Московський підкорив усі князівства в Росії та обидва згадані татарські царства, - писав лівонський літописець XVI ст. Б. Рюсов, - то з ним не міг вже справитись не лише лівонський магістр, але й король» [19, с.282]. У результаті цього посилювались антимосковські настрої в цілій низці європейських країн.

1560 р. на шпеєрському рейхстазі була заборонена торгівля з Московією всіх німецьких міст і князівств. Сприйняття Московії Імперією як геополітичного конкурента, який до того ж представляв чужу цивілізаційну систему, дуже добре видно на прикладі діяльності й рішень шпеєрських 1560 р. і 1570 р. та ютербокського 1561 р. рейхстагів. На них зазначалося, що Москва не задовільниться Лівонією, за нею черга дійде й до інших балтійських князівств, тому успіхи московського царя в Лівонії несуть загрозу для всієї Германської імперії [18, с.129-140, 554].

Своїм указом від 26 листопада 1561 р. імператор Фердинанд I підтвердив рішення шпесерського рейхстагу, заборонивши всім підданим Імперії зноситися з росіянами, доставляти їм зброю і провіант. Імператор звернувся з листами до англійського, іспанського, шведського, данського та інших монархів з проханням припинити зносини з Москвою, оскільки тим самим вони готують собі страшного суперника на Балтиці [18, с.141-144].

6 квітня 1569 р. з подібним відкритим листом до європейських монархів звернувся й Сигізмунд II Август. Він просив європейських госуларів розірвати торговельні відносини з Московією, не продавати московитам військових припасів, не пропускати в Московію військових і морських фахівців, оскільки росіяни, навчившись морській справі, захоплять у свої руки Балтику, вільна торгівля на ній припиниться, а всі приморські держави мають постійно бути готовими до відбиття нападу російського флоту [18, с.542].

Серед учасників шпеєрського рейхстагу 1570 р. ходив анонімний «Diskurs», у якому московити зображувались як варварський народ, а варварам здавна заборонено поставляти зброю, припаси, матеріали для будівництва кораблів. Утвердження Московії на Балтиці й у Лівонії представлялось як велика небезпека для всього християнського світу й Германської імперії передусім, оскільки, по-перше, виникає пряма загроза вторгненню росіян в імперські землі, а по-друге, самостійні торговельні зносини Москви із Західною Європою скоротять доходи імперії. З огляду на таке налаштування німецької правлячої верхівки, не дивно, що на цьому рейхстазі була підтверджена заборона на зносини з росіянами [18, с.556-566].

Крім того, з 1571 р. з метою блокувати можливості зносин Москви з країнами Західної Європи через захоплену росіянами Нарву польські та шведські капери разом з ревельцями розпочали операцію із систематичного перехоплення й затримання всіх суден, які йшли в це місто [18, с.591-592, 604-607]. Позиція цих країн щодо можливостей Московії зноситися напряму з Європою принципово не змінилась і після завершення Лівонської війни. Так, у 1600 р. правитель Швеції герцог Карл заявив, що буде затримувати всіх російських купців, які захочуть плавати «за море» [20, с.126] і т. ін.

Зрештою, існуюча практика торговельних відносин Московської держави з європейськими країнами була зафіксована й у міжнародних договорах. 14-ю статтею Столбовського договору 1617 р. спеціально було обумовлене право російських торгових людей вести торговельні операції лише в межах шведських володінь і тим самим заборонялось проїжджати через шведські володіння для ведення торгівлі в інших західноєвропейських країнах. Ця умова була зафіксована потім і в Кардиському договорі 1661 р. і діяла протягом усього XVII ст. [21, с.81-83].

Показовим є винятковий випадок з поїздкою до Амстердама ярославського купця Антона Лаптева. Проїхавши три німецькі держави, він не зміг продати своїх товарів ні на рубль. Під час розбору чолобитної Лаптева царю в 1646 р. німецькі купці в Москві досить відверто відповіли, що «для того ми в Антона Лаптева товару не купили, щоб іншим російським торговим людям їздити в наші держави не кортіло; а якщо в наших державах російські люди стануть торгувати, як ми у вас, то ми всі залишимося без промислів, так же збідніємо, як і ви, торгові люди» [22, с.458].

У культурній сфері епізодичність культурних і людських контактів між Московською державою і Європою у XVI-XVII ст., тобто взаємна непоінформованість, різні ментальні та світоглядні парадигми, різний уклад життя, різні стереотипи поведінки спричинили насторожене, вороже ставлення росіян до представників європейської цивілізації, як до людей «неправильної» віри, незрозумілих безбожних звичаїв, які загрожують накинати росіянам свої порядки, свою, чужу для Московії, систему цінностей.

Назви «латинець», «лютор» і «кальвін» використовувалися росіянами як лайка: так говорили про всякого чужого, про всякого західника. Європейська культура вважалася неприйнятною, такою, що не може дати нічого доброго, а тому відторгалась у Московській державі як на офіційному, так і на неофіційному рівні [23].

Ставлення до іноземців, іновірців у Московській державі, як уже зазначалось, у цілому було негативним. Іновірець, згідно з пануючими в Московії поглядами, був «нечистим», «поганим». Із часів Івана Грозного, коли протестанти вперше з'явилися у Московській державі, була запроваджена й ганебна практика перехрещення іноземців, які висловили бажання перейти у православ'я. Протестанти не могли торкатися священних предметів. Відвідання протестантом православного храму вважалось оскверненням святині. Шлюб іноземця з особою російської національності допускався лише після прийняття ним православ'я [24, с. 11-12, 330-344].

Так, австрійський посол до царя Федора Івановича Микола Варкоча (1593 р.) повідомляв у своєму «Описі мандрівки в Москву», що всі, хто з християн приймав православ'я, повинні були знову хреститись, тому що інших іновірців росіяни не визнавали істинно хрещеними [25, с.33-34]. Швед Петр Петрей, який у 1601-1604, 1607, 1608, 1612-1613 рр. був у Московії, у своїй «Історії про велике князівство Московське», описуючи обряд перехрещення, повідомляв такі характерні подробиці: коли перехрещеному буде потрібно причащатися, «він повинен проклинати та ганьбити свою колишню віру й поклястись не лише не приймати її знову, але й жорстоко переслідувати всіх, хто її сповідує. Після такого навчання приводять його до води й занурюють тричі всім тілом, буде це зимою чи влітку: бо вони кажуть, що як Іоанн хрестив язичників у річці Йордан, так же мають хреститись і ці язичники і еретики, омити свої гріхи та беззаконня і зробитися християнами» [26, с.428].

1620 р. подібна практика була офіційно узаконена церквою. Помісний собор Російської православної церкви постановив: католиків, які проходили обряд хрещення через обливання, і винних у багатьох ересьях, при переході їх у православ'я обов'язково піддавати православному хрещенню через занурення. Для обґрунтування свого рішення отці собору використали правила перших вселенських соборів проти давніх еретиків. Соборна постанова поширювалась і на протестантів: «...слід-бо і всіх різних еретичних вір приходящих до нашої православної істинної христової віри грецького закону досконало хрестити», «тому що еретичне хрещення не є хрещенням, а лише оскверненням». Як абсолютно справедливо зазначає Д. Цветаєв, перехрещування було потрібне російській духовній і світській владі для ще більш різкого відокремлення росіян від усіх інших людей через умисне поставлення православ'я порівняно з іншими віросповіданнями на недосяжну висоту [24, с.349-350].

Коли під час своїх перших відвідин Московії в 1634 р. гольштинський посол Адам Олеарій із супутниками заради цікавості зайшли в церкву, їх

негайно вивели й вимели за ними підлогу. Про заборону іновірцям, у першу чергу протестантам, заходити у православні церкви та про подібний спосіб очищення храму від осквернення поганим доторком повідомляють й інші іноземці, які побували в Московії, зокрема барон Августин Майєрберг, який був у Росії в 1661 р. У першій половині XVII ст. в Московській державі використовувався спеціальний «чин на очищення церкви, коли від невірних зайде хто», тотожний чину «коли пес вскочить у церкву» [24, с.332-334].

Окрім того, у XVII ст. існували положення, видані московським патріархом, згідно з якими царські піддані «під жодним приводом не повинні ходити в церкви до іновірців і слухати їх обідню і проповідь, якщо не хочуть бути піддані покаранню», «хто їсть і п'є з іновірцями, повинен очищати себе постом і молитвою» тощо [27, с.458-459].

Інакше кажучи цивілізаційні відмінності між Московською державою і країнами Європи у Москві вважались принциповими і нездоланими. З іншого боку, країни Європи також вважали Московію не частиною Європейського світу, а загрозливим геополітичним суперником, який до того ж представляє інший цивілізаційний світ.

У політичній сфері найбільші європейські держави (Річ Посполита, Швеція, Імперія й навіть Франція) у XV-XVII ст. були зацікавлені у збереженні статус-кво у Східній Європі. Разом з Османською імперією Московська держава розглядалась у Європі як головний геополітичний суперник. Провідні європейські держави не хотіли допускати на європейську політичну арену зайвого сильного конкурента, але були зацікавлені (особливо Рим та Імперія) підштовхнути Московію до великої війни з Портою заради врятування зневажених християнських цінностей, що неминуче привело б до послаблення обох конкурентів. Роль гаранта політичної стабільності у Східній Європі в XVI ст. взяла на себе Імперія. Наприкінці XVI - на початку XVII ст. у Східній Європі за її активної підтримки остаточно сформувався так званий тричленний бар'єр, який складався з Османської імперії, Речі Посполитої і Шведського королівства й відділяв усю іншу Європу від Московської держави, яка набирала могутності [28, с.408].

Показовою ілюстрацією характеру сприйняття Московії вищими політичними колами провідних європейських держав є так званий пан'європейський проект, «великий задум», складений при французькому дворі в 1607 р. найближчим помічником Генріха IV герцогом Сюллі. Проект передбачав перетворення Європи в умиротворену федерацію 15 держав на чолі

із «загальною радою» й регіональними радами, у якій визнавалася рівноправність трьох віросповідань (католицизму, лютеранства та кальвінізму).

Московська держава виявляється не лише виключеною із співдружності християнських держав Європи, але об'єднана Європа під керівництвом Франції в майбутньому, як прогнозував проект, неминуче протистоятиме Московії й Туреччині як основним геополітичним супротивникам. Причини, які змусили Сюллі поставити Московію контра Європі, мали геополітичний і культурний порядок: «...могутній князь Скіфії, який панує більш абсолютно, ніж будь-який інший можновладець на землі, над своїми підданими, які складаються з людей різноманітних народів, націй, мов, звичаїв, статури, у цих обширних і безкраїх просторах північної Скіфії», які розкинуті більше в Азії, ніж у Європі, давно вже належить до числа християнських госуларів, але «дикість, варварство і лють» його народів ускладнюють його об'єднання з «нашою Європою», так само, як і територіальне положення та інтереси, які постійно пов'язують його з Татарією, Туреччиною й Персією, та піддані, які частково перебувають у «язичництві й ідолопоклонінні», а частково сповідують дуже не схоже на європейське, але надто схоже на азіатське християнство греків і вірмен, які перебувають «під турками». Тому, констатує Сюллі, Московія є ворогом Європи, яка повинна підтримувати Річ Посполиту, як «оплот проти турка, московита й татарина» [28, с.47-48; 29, с.12-13].

Щільність зазначеного бар'єру особливо посилилася з 1569 р., коли Польща після об'єднання з Литвою, бажаючи інтегрувати українські та білоруські землі до складу Речі Посполитої, різко обмежила можливості впливу Москви на ці землі. Маючи серйозні територіальні претензії до Польщі та Швеції, Московська держава «чинила зростаючий і дедалі більш небезпечний тиск на "східний бар'єр" - то на весь у цілому, то на окремих його членів, блокуючись з іншими й використовуючи незгоди між ними» [6, с. 408]. Але до середини XVII ст. вона не мала суттєвих успіхів у реалізації цього свого прагнення.

Загальноєвропейська Тридцятирічна війна (1618-1648 рр.) значно послабила силу Імперії Габсбургів, а тому об'єктивно зменшилась і її геополітична підтримка «східного бар'єру». З початком Визвольної війни (Національної революції) українського народу (1648 р.) почала слабнути й військово-політична міць ключової країни бар'єру - Речі Посполитої. У результаті цих подій у середині XVII ст. порушився існуючий баланс сил у Східній Європі, що створило сприятливі умови для відновлення боротьби між Московською державою та Річчю Посполитою за гегемонію на сході Європи. І

ключовим чинником у цій боротьбі була Україна, яка за влучним висловом Д. Коренця, «була тим язичком при вазі, котрий перехилив перевагу у Східній Європі у той бік, де вона була» [30, с.257].

Таким чином можемо впевнено стверджувати, що Московська держава з часу її появи на політичній карті світу у якості централізованої держави у другій половині XV ст. і впродовж ряду наступних століть і сама позиціонувала себе як цивілізаційний антипод Європі і сприймалась європейськими країнами у якості однієї із ключових загроз Європейському світу на сході. Відповідно до цих підходів сторони тривалий час і формували свою політику одна щодо одної.

Список використаних джерел і літератури

1. Бульвінський А.Г. Імперська модель модернізації в Росії: історія та сучасний дискурс // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 163-178; Бульвінський А.Г. Вплив імперської державної традиції на перебіг політичного процесу в Росії // Країни пострадянського простору: виклики модернізації: збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К. : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. С.6-18; Бульвінський А.Г. Вплив імперської державної традиції на модернізаційні процеси у сучасній Росії // Проблеми всесвітньої історії. 2016. №2. С.49-71.
2. Стариков Е.Н. Общество – казарма от фараонов до наших дней / Е.Н.Стариков. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1996. 420 с.
3. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. Брянск: Курсив, 1996. 526 с.
4. Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. К. : Парламентське видавництво, 2008. 744 с.
5. Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. М., 1995. Вып. I. 336 с.
6. Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. М. : Б.в., 1995. Вып. II. Кн. 1. 784 с.
7. Тойнби А.Дж. Постигжение истории. М. : Прогресс, 1991. 736 с.
8. Гумилев Л.Н. От Руси к России: Очерки этнической истории. М. : Прогресс, 1992. 336 с.

9. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. К. : Абрис, 1994. 256 с.
10. Первые сорок лет сношений между Россиею и Англиею, 1553–1593 гг.: грамоты, собранные, переписанные и изданные Юрием Толстым СПб. : Типография и хромолит. А. Траншеля, 1875. 563 с.
11. Рогинский З.И. Миссия лорда Колпера в Москву: (из истории англо-русских отношений в период английской буржуазной революции XVII в. // Международные связи России в XVII–XVIII вв.: (экономика, политика, культура). М. : Наука, 1966. 507 с.
12. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М. : ДИ ДИК, 1994. 637 с.
13. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV– XVIII вв.. В 3 т. Т. 3 : Время мира. М. : Прогресс, 1992. 680 с.
14. Солонин Ю.Н. Цивилизация и понимание истории: (К оценке «Науки о цивилизации» Феликса Конечны) // Вестник Санкт-Петербургского университета. 1993. Серия 6. Вып. 1. № 6. С. 13-16.
15. Мішко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. К. : Вид-во АН УРСР, 1959. 176 с.
16. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі: (IX – середина XVII ст.). К. : Наукова думка, 1992. 229 с.
17. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. Т. 1: 1620–1647 / Редкол.: П. П. Гудзенко и др. М. : Изд-во АН СССР, 1953. 586 с.
18. Форстен Г.В. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях: (1544– 1648). Т. 1. СПб. : Тип. В.С. Балашева и Ко, 1893. 733 с.
19. Рюсов Б. Ливонская хроника // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. Т. 3. Рига, 1880. С. 125-352.
20. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в. М. : Наука, 1973. 223 с.
21. Шаскольский И.П. Столбовский мир 1617 г. и торговые отношения России со Шведским государством. М.; Л. : Наука, 1964. 215 с.
22. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Тома 9–10 // Сочинения: В 18 кн. Кн. 5. М. : Мысль, 1990. 718 с.
23. Елистратов В.С. Россия как миф // Россия и Запад: диалог культур. М. : Центр по изучению взаимодействия культур, 1994. С. 4-15.
24. Цветаев Д. Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразований. М. : Университетская типография, 1890. 782 с.
25. Описание путешествия в Москву Николая Варкоча, посла римского императора, в 1593 году // Чтения в императорском Обществе истории и

- древностей Российских при Московском университете. 1874. Кн.4. Отд.4. С. 1-36.
26. История о Великом княжестве Московском, происхождении великих русских князей, недавних смутах, произведенных там тремя Лжедмитриями и о московских законах, нравах, правлении, вере и обрядах, которую собрал и обнародовал в Лейпциге 1620 г. Петр Петрей де Ерлезунд / пер. с немецкого А.Н. Шемякина. М. : Университетская типография, 1867. 574 с.
  27. Петрей П. История о великом княжестве Московском // О начале войн и смут в Московии. М. : Фонд Сергея Дубова, Рита-Принт, 1997. 554 с.
  28. Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. М. : Наука, 1976. 437 с.
  29. Поршнев Б.Ф. К вопросу о месте России в системе европейских государств в XV–XVIII веках // Ученые записки Академии общественных наук. М., 1948. Вып. II. С. 5-33.
  30. Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С. 257-287.

УДК 341.74+355.357[(410)](477.7.-17)''1918/1919''

Демченко О.П.

ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНИХ ТА ВІЙСЬКОВИХ МІСІЙ БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І НАПРИКІНЦІ 1918 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 РР.

На основі широкої джерельної бази в статі проаналізована діяльність британських дипломатичних та військових місій у Північному Причорномор'ї у 1918-1919 рр.

Ключові слова: Велика Британія, дипломатичні місії, військові місії, Північне Причорномор'я.

Демченко А.П. Деятельность дипломатических и военных миссий Британской империи в северном Причерноморье в конце 1918 – первой половине 1919 гг.

На основании широкого ряда документальных источников в статье проанализирована деятельность британских дипломатических и военных миссий в Северном Причерноморье в 1918-1919 гг.

Ключевые слова: *Великобритания, дипломатические миссии, военные миссии, Северное Причерноморье.*

Demchenko O. The Activity of Diplomatic and Military Missions of the British empire in the Northern Black Sea Coastal Area in 1918 and the first half of 1919.

Based of the wide range of documental sources, the article highlights the activity of diplomatic and military missions of Great Britain in Northern Black Sea littoral during 1918 - 1919.

Keywords: *The Great Britain, diplomatic mission, military mission, Black Sea littoral.*

Одним із малодосліджених питань історії громадянської війни в Росії у 1918-1921 рр. є роль військових та дипломатичних представників Британської імперії в Північному Причорномор'ї в 1918-1919 рр. У радянській історіографії основна увага приділялася вивченню політиці Франції у справах даного регіону. Роль Великої Британії ж у зазначений період обмежувалась згадкою прибуття в чорноморські порти міноносця «Бівер» та крейсера «Скірмішер» наприкінці листопада 1918 р. [1, с.74; 2, с.74; 3, с.115].

В англомовній історіографії дане питання не стало об'єктом ґрунтовного вивчення. Побіжним чином роль британських військових в Одесі протягом осені-весни 1918-1919 рр. згадується у працях американських істориків Дж. Бредлі [4] і Дж. А.Брінкля [5], британських Дж. Ейнсворта [6] і М. Кеттл [7], і польського К. Лазарські [8].

Взаємовідносинам держав Антанти з Україною в 1917-1920 рр. присвячені роботи українських істориків Б.О. Ачкаїзі [9], Н.Д. Городньої [10], І.Б. Дацківа [11], Є.Є. Камінського [12], О.С. Кучика [13] та інших. О.П. Машевський розглянув значення Чорноморських проток у політиці провідних міжнародних союзів в останній третині XIX – початку XX ст. [14]. Організаційно практичні питання діяльності консульських установ в Північному Причорномор'ї розглянуто у дослідженнях Л.Г. Білоусової [15], Л.А. Вовчук [16], І. Б. Матяш [17].

Наприкінці 1918 р. Лондон не представляв для себе можливим відправку значних військових сил в Північне Причорномор'я і обмежувався лише

матеріальною підтримкою російського збройного антибільшовицького руху [5, р.75-76]. Відповідно до меморандуму від 23 грудня 1917 р. між Великою Британією і Францією Україна, Крим та Бессарабія потрапили під контроль французького уряду [4, р.132-133; 18, с.69].

Прем'єр Д. Ллойд Джордж та військовий міністр У. Черчилль були переконані, що прибуття британських підрозділів в Північне Причорномор'я викликало б хвилю патріотичного протесту, що вдало могли використати більшовики [19, с.277; 20, с.105]. Тому британські спеціалісти мали співпрацювати в повній згоді з французьким командуванням, і забезпечувати «санітарний кордон» від Одеси до Риги [21].

Офіційною метою прибуття союзної флотилії була охорона чорноморського узбережжя, відновлення і підтримка порядку, недопущення розкрадання військового майна та інтернування німецьких підрозділів [22, арк.7; 23, с.3]. Одразу по прибутті адмірал С. Кальторп повідомив голові Кримського крайового уряду С. Криму, що єдиною владою в Північному Причорномор'ї, визнаною союзниками є уряд генерала А.І. Денікіна [24, с.108]. Виходячи з таких міркувань союзні підрозділи допомогли ЗСПР відтіснити війська УНР за межі Одеси та Миколаєва [25, с.62].

Свою діяльність командування союзного флоту розпочало з очищення чорноморських портів, видачі захоплених російських військових суден та повернення нейтральних торговельних суден і всіх матеріалів [26, с. 11; 27, с. VI-VII; 28, арк. 25; 29, арк. 3; 30, с. 4; 31, с. 2]. Було встановлено режим судноплавства по Дніпру [22, арк. 81; 32, с. 6; 33, с. 2] та контроль за пасажирськими перевезеннями по Чорному морю з Миколаєва в Одесу [28, арк. 33, 50, 93; 32, с. 7].

Кримський півострів після прибуття в Севастополь союзників було розділено на зони впливу. Велика Британія претендувала на частину Криму, яка простягалась на схід від Ялти. Головною морською базою британської ескадри в Криму стало м. Керч [34, с. 217; 32, с. 4; 35, с. 136; 36, с. 31].

Британські місії надавали можливу технічну та транспортну допомогу місцевим адміністраціям [22, арк.6; 37, с.3]. Було відремонтовано телеграфний кабель Одеса-Стамбул [38, с. 2]. Відновлювався урядовий та комерційний поштовий зв'язок Одеси з Лондоном [39, с.3, 40, с. 2]. З кінця листопада 1918 р. з метою охорони Чорноморського узбережжя в Севастополь, Одесу, Миколаїв та Херсон неодноразово прибували британські військові судна [22, арк.22-23; 41; 42;].

22 листопада 1918 р. над приміщенням британського консульства в Одесі, яке розташовувалось на вулиці Троїцькій, 21 в будинку Асвадурова [44, с.60; 45, с. 2], було встановлено герб і флагшток. Генеральним консулом назначався Г. А. Кук, який мав прибути в Одесу наприкінці січня 1919 р. [46, с. 3]. Його роль в Одесі фактично зводилась до інформування уряду, а також захисту інтересів співвітчизників [47, с. 3].

26 грудня 1918 р., у званні першого секретаря дипломатичної служби в комерційних справах, в Одесу повернувся колишній генеральний консул Дж. П. Багге [48; 49, с. 2]. Його приїзд був пов'язаний із бажанням британських підприємців з'ясувати положення справ у Росії, і зокрема в Одесі. 28 грудня 1918 р. на засіданні комітету російсько-британської торгівельної палати Дж. П. Багге повідомив про те, що торгівельні фірми Великої Британії готові відновити торгівлю з Одесою [50, с. 4]. Експорт же товарів з Північного Причорномор'я мав полегшити у рамках можливого економічні умови життя регіону [51, с. 3]. Подібної точки зору дотримувався британський віце-консул у Херсоні Е. Каруана [52, с.12]. Майже чи не єдиним предметом експорту називалась пшениця, хутро і щетина [49, с. 2]. Згідно з заявою офіційного представника Лондонської міжнародної торгівельної комісії Ч. Хелстона, який прибув в Одесу на початку 1919 р., офіційний Лондон був проти всілякого відпуску товарів у Причорномор'я за гроші [53, с.1].

Значне місце у відновленні експорту з Росії, відводилось кооперативам [54, с.2]. Оглянувши 13 січня 1919 р. одеські кооперативи, Дж.П. Багге відмітив за необхідне для сільської кооперації звернути увагу на очищення російського хлібу [55, с. 2]. На початку лютого 1919 р. уряд Великої Британії зняв торгівельні санкції з міст Північного Причорномор'я [31, с. 3; 56, с. 2; 57, с. 45].

Дж.П. Багге цікавився ставленням французького командування до ЗСПР. У листі своєму керівнику Дж. Клерку 4 лютого 1919 р. він повідомляв що, французьке військове командування не мало жодного авторитету, так як допустило блокаду Одеси військами Директорії [7, р.100]. Симпатизуючи ЗСПР Дж. П. Багге наполегливо радив французькому командуванню укласти угоду замість Директорії УНР з генералом А .І. Денікіним та усунути від справ полковника Г. Фрайденберга [7, р.192-193].

Лондон негативно сприйняв інформацію про угоду між генералом Ф. д'Анслемом і Директорією. 20 березня 1919 р. Форін-офіс звернувся до МЗС Франції з протестом проти її підписання. Британська сторона наголошувала на тому, що ідея незалежності України народилась у Німеччині, і тому не відповідає завданням ні французького, ні британського урядів. У промовах Д.

Ллойд Джорджа, виголошених в парламенті у березні-квітні 1919 р., все відчутніше звучали слова підтримки ЗСПР [11, с.188].

Внаслідок евакуації французьких військ з Херсону, Миколаєва та Одеси в березні-квітні 1919 р., Велика Британія призупинила діяльність своїх місій в регіоні та вивела з ладу ряд російських суден в Криму [26, с. 15; 58, л. 95]. Після евакуації французького контингенту Велика Британія взяла під свій контроль «французькі сфери впливу» в Причорномор'ї [59, р. 412-416]. Літом 1919 р. ЗСПР при допомозі британської ескадри відвоювали у більшовиків Крим і Одесу [60, с.173; 61, с. 335]. Командувачу ЗСПР асигнувався кредит на суму 14,5 млн. фунтів стерлінгів [62]. На південь Росії відправлявся верховний комісар консультант Г. Маккіндер [63]. Відновлювалась діяльність дипломатичних представництв у Північному Причорномор'ї [64]. В Одесу відряджалась контактна група з восьми офіцерів на чолі з майором Оуеном [62].

Британські урядовці намагались консолідувати зусилля Директорії та ЗСПР проти більшовизму в інтересах «єдиної та неділимої Росії». УНР же розглядалась як «породження Німеччини» [19, с. 282]. Більшість працівників Форін-офіс скептично ставилися до можливості Директорії УНР збудувати власну державу. Спеціаліст в українських справах Р. Ліпер був упевнений, що визнання УНР Великою Британією могло б сприяти зближенню між Росією і Німеччиною. Як варіант пропонувались федеративні відносини України та Росії [11, с.191].

Підтримуючи ЗСПР, а також кооперуючи сумісно з Францією дії по наведенню порядку і охороні Чорноморського узбережжя Велика Британія реалізовувала ідею «санітарного кордону» спрямованого проти поширення революційної хвилі в Східній та Західній Європі. Посиливши свій вплив на ЗСПР, Великій Британії вдалось розширити сферу свого впливу від Кавказу до Одеси. При цьому інтереси Британської імперії на Чорному морі та Близькому Сході, забезпечувались силами російського антибільшовицького руху озброєного британською зброєю.

Список використаних джерел і літератури

1. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Черная книга: сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-1919 гг. Екатеринослав : Государственное издательство Украины, 1925. С. 52-210.
2. Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918–1920. Львів : Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1964. 256 с.

3. Цвілюк С.А. Одеса революційна. Хроніка подій в період громадянської війни та іноземної воєної інтервенції (1918 – лютий 1920 рр.). Одеса : Маяк, 1972. 252 с.
4. Bradley J. Allied Intervention in Russia. N.-Y. : Basic Books, 1968. 272 p.
5. Brinkley G.A. The Volunteer Army and the Allies Intervention in South Russia, 1917–1921. Indiana : University of Notre Dame Press, 1966. 468 p.
6. Ainsworth J. Sidney Reilly's reports from South Russia, December 1918 – March 1919 // *Europe-Asia Studies*. 1998. № 50 (8). P. 1447-1470.
7. Kettle M. Churchill and the Archangel Fiasco : November 1918 – July 1919. L., N.-Y. : Routledge, 1992. 582 p.
8. Lazarski C. The lost opportunity : attempts at unification of the anti-Bolsheviks, 1917-1919. Moscow, Kiev, Jassy, Odessa. Lanham, Boulder, N.-Y., Toronto, Plymouth, UK : University Press of America, 2008. 181 p.
9. Ачкіназі Б. Українська революція в контексті міжнародних реалій (1917-1920 рр.) (концептуальні та історіографічні аспекти) // «Наукові записки» Кіровоградського державного педагогічного університету. Кіровоград, 2011. Вип. 14. Серія : Історичні науки. С. 124-132.
10. Городня Н.Д. Політика країн Антанти та США щодо державності України в 1917 – 1919 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 “всесвітня історія. К. : Київський університет імені Тараса Шевченка, 1995. 26 с.
11. Дацків І. Україно-англійські дипломатичні зв'язки у 1917-1921 роках // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2012. Вип. 1. С. 185-192.
12. Камінський Є.Є. Політика США в українському питанні (1917-1990 рр.) : дис... докт. іст. наук : 07.00.03. К. : Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 1993. 400 с.
13. Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.): автореф. дис. .. канд. іст. наук : 07.00.01 “історія України”. Львів : Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2001. 20 с.
14. Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). К. : «Аквілон-Плюс», 2010. 792 с.
15. Білоусова Л. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі в ХІХ — на початку ХХ століть // Міжнародні зв'язки України : наук. пошуки і знахідки : міжвід. зб. наук. пр. Вип. 24. К. : Ін-ст історії України НАН України, 2015. С. 374–390.

16. Вовчук Л.А. Дипломатичні зв'язки України на завершальному етапі Першої світової війни // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр., Вип. 90 (11). К. : Вид-во «Гілея», 2014. С. 60-64.
17. Матяш І.Б. Українська консульська служба 1917 – 1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. К. : Інститут історії НАН України, 2016. 482 с.
18. Лукомский А.С. Деникин и Антанта // Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. М. : Отечество, 1991. С. 65-111.
19. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. М. : Издательство иностранной литературы, 1957. Т.1. 656 с.
20. Шевчук Г.М. Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (листопад 1918 – квітень 1919 р.). К. : Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1959. 174 с.
21. King's College London. The serving soldier / Report on visit of British Military mission to the Volunteer army under gen. Denikin in South Russia. November-December, 1918. 52 p.
22. Державний архів Херсонської області. Ф-Р. 3264 «Зібрання документів з історії революції і встановлення радянської влади на Херсонщині». 1905 – 1988 рр. Оп. 2. Спр. 4. Матеріали про боротьбу трудівників Херсонщини з англо-французькою інтервенцією (виписки з газет, телеграми, повідомлення та інші) 24 січня 1919 р. – 26 квітня 1919 р.
23. Одесские новости. Одесса, 1918. 30 ноября.
24. Зарубин А.Г. Второе Краевое правительство к «единой и неделимой» // Историческое наследие Крыма. 2007. № 20. С. 107-146.
25. Макарчик В.С. Політика Франції, Великобританії та США щодо України (1918–1921 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: держава та армія, Львів, № 408 (2000). С. 62.
26. Варнек П.А. Образование флота Добровольческой армии // Военная быль. Париж : Издание обще-кадетского объединения, 1974. № 129. С. 10-20.
27. Версальский мирный договор / Под ред. Ю.В. Ключникова, А.В. Сабанина. М. : Издание Литиздата НКВД, 1925. 227 с.
28. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-1817 «Комісія по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії Радянського Союзу. Іспарт», Оп. 2. Спр. 283. Выдержки из «Трудовой газеты» и приход из Одессы союзной эскадры, занятие города Николаева бандой Григорьева и работа городской думы, 1918 г.

29. Державний архів Одеської області. Ф. Р-2 «Одеський обласний філіал Інституту історії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (Істпарт)». 1905 – 1939 рр. Оп. 1. Спр. 541. Выписки из газеты «Одесский листок» о прибытии десанта англо-французских интервентов в г. Одессу, 1918 – 1919 гг.
30. Одесские новости. Одесса, 1918. 10 декабря.
31. Одесский листок. Одесса, 1919. 9 марта.
32. Одесские новости. Одесса, 1919. 14 января.
33. Херсонский вестник. Херсон, 1919. 28 (15) января.
34. Гражданская война на Украине. 1918-1920 гг. / Под. ред. С.М. Короливского, Н.К. Колесника, И.К. Рыбалки. К. : Наукова думка, 1967. Т.1. Кн. 2. Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и деникинцев. 491 с.
35. Крымское краевое правительство в 1918-1919 гг. // Красный архив. М.-Л., 1927. Т.3. С. 95-152.
36. Проюг. Одесса, 1919. 26 февраля.
37. Ведомости Одесского градоначальства. Одесса, 1918. 31 (18) декабря.
38. Одесский листок. Одесса, 1918. 31 декабря.
39. Одесские новости. Одесса, 1919. 12 января.
40. Одесский листок. Одесса, 1918. 29 декабря.
41. Демченко О.П. Діяльність військових спеціалістів Великобританії в Одесі у листопаді-грудні 1918 р. // Записки історичного факультету. Одеса, 2011. Вип. 22. С. 199-211.
42. Демченко О.П. Діяльність військових спеціалістів Великобританії в Одесі в січні-квітні 1919 р. // Південь України у вітчизняній історії. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Одеса, 2012. С. 125-129.
43. Черчилль У. Мировой кризис : 1918-1925. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 336 с.
44. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 г. Одесса: Издание «Ведомостей Одесского градоначальства», 1917. 392 с.
45. Одесский листок. Одесса, 1918. 18 января.
46. Одесский листок. Одесса, 1919. 17 января.
47. Одесский листок. Одесса, 1918. 22 ноября.
48. Parliament. House of Commons. The Parliamentary Debates (Hansard). House of Commons official report. 1919, February 20. L. : H.M.S.O., 1919. Ser. 5. Vol.112. Col. 1098-1100. URL: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1919/feb/20/british-embassies-commercial-secretaries>

49. Одесский листок. Одесса, 1919. 3 декабря.
50. Одесские новости. Одесса, 1919. 7 января.
51. Одесские новости. Одесса, 1918. 29 декабря.
52. Гуржій О.І., Лещенко М.Н. Злодіяння іноземних інтервентів на Україні в 1918-1920 рр. К. : Товариство для поширення політичних та наукових знань Української РСР, 1953. 24 с.
53. Голос правды. Симферополь, 1919. 14 февраля.
54. Одесский листок. Одесса, 1919. 10 января.
55. Одесские новости. Одесса, 1919. 16 января.
56. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 446 «Политическая канцелярия Особого совещания при Главнокомандующем Вооружёнными силами на Юге России. Екатеринодар. 1918 – 1919 гг.». Оп. 2. Д. 64-6. Переписка с британской военной миссией о политических событиях на Кавказе, 1919 г.
57. Documents on British Foreign Policy, 1919-39. First series. Vol. III. The Baltic provinces and Russia, 1919, L. : H.M.S.O., 1949. Col. 412-415.
58. Деникин А.И. Очерки русской смуты. Берлин : Медный всадник, 1926. Т.5. Вооруженные силы Юга России. Поход на Москву. 1919 – 1920 гг. 367 с.
59. Ленин В.И. I Всероссийский съезд по внешкольному образованию 6-19 мая 1919 г. Речи об обмане народа лозунгами свободы и равенства. 19 мая 1919 г. // Полное собрание сочинений. 5-е изд. М. : Политиздат, 1969. Т. 38. Март – июнь 1919 г. С. 333-365.
60. Костяев Ф. Интервенция на Юге России, Кавказе и в Туркестане 1918-1920 гг. // Кто должник? К вопросу о франко-советских отношениях. М. : Авиоиздательство, 1926. С. 333-428.
61. Из архива организаторов гражданской войны и интервенции в Советской России // Исторический архив. М., 1961. № 6. С. 58-117.
62. Одесский листок. Одесса, 1919. 19 августа / 1 сентября.
63. Одесские новости. Одесса, 1919. 16/29 ноября.
64. Марголин А. Украина и политика Антанты : записки еврея и гражданина Берлин : Издательство С. Ефрон, 1934. 397 с.

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ПРОГОЛОШЕННЯ ІРЛАНДСЬКОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ

У статті розглянуто особливості формування концепції нейтралітету в зовнішній політиці Ірландії 1930-х рр. та історичні обставини проголошення нейтралітету Ірландії в Другій світовій війні. Розглянуто роль прем'єр-міністра Еймона де Валери як автора принципу нейтралітету в зовнішній політиці Ірландської Вільної Держави. Акцентовано увагу на тому, що на відміну від ряду інших нейтральних держав, де нейтральний статус був закріплений юридично, нейтралітет Ірландії виник як ситуативний, однак згодом набув ознак сталої політичної традиції.

Ключові слова: Ірландія, нейтралітет, зовнішня політика, Північна Ірландія, політика безпеки.

Нагнибеда О.О. Исторические условия провозглашения ирландского нейтралитета.

В статье рассмотрены особенности формирования концепции нейтралитета во внешней политике Ирландии 1930-х гг. и исторические обстоятельства провозглашения нейтралитета Ирландии во Второй мировой войне. Рассмотрена роль премьер-министра Эймона де Валеры как автора принципа нейтралитета во внешней политике Ирландского Свободного государства. Акцентируется внимание на том, что в отличие от ряда других нейтральных государств, где нейтральный статус был закреплён юридически, нейтралитет Ирландии возник как ситуативный, однако впоследствии приобрёл признаки устойчивой политической традиции.

Ключевые слова: Ирландия, нейтралитет, внешняя политика, Северная Ирландия, политика безопасности.

NahnybEDA O. The Historical Conditions of the Irish Neutrality Proclamation.

The article describes the peculiarities of the formation of Irish neutrality concept during the 1930s and historical circumstances of the proclamation of neutrality of Ireland in the Second World War. The role of Eamon de Valera as the Prime Minister of the Irish Free State and the initiator of the principle of neutrality in

Irish foreign policy is considered. The emphasis is focused on the fact that unlike other states where the neutral status was fixed in legislation, Ireland's neutrality emerged as situational, but later acquired signs of a stable political tradition.

Keywords: Ireland, neutrality, foreign policy, Northern Ireland, security policy.

Постановка проблеми. Практика застосування нейтралітету в зовнішній політиці не є чимось особливим. Не лише Ірландія, а й інші країни в різні часи вибирали нейтральний курс чи дотримувалися нейтрального статусу. Ірландія є унікальною тому, що її вибір на користь нейтралітету був головним чином зумовлений відносинами з найближчим сусідом – Великою Британією. Під час боротьби за незалежність народився принцип військового ірландського нейтралітету, згідно з яким доктрина неучасті у військових конфліктах була нерозривно пов'язана зі здобуттям суверенітету країни.

Витоки ірландського нейтралітету беруть початок у подіях, які сталися задовго до того, як країна здобула незалежність. На відміну від інших нейтральних держав, таких як Австрія, де нейтральний статус закріплений окремим Державним договором 1955 р. та Конституцією, нейтралітет Ірландії ґрунтується лише на традиціях та громадській підтримці. Така специфіка є унікальною як при розгляді природи ірландського нейтралітету, так і особливостей його застосування, оскільки відсутні чіткі законодавчі інструкції, згідно з якими Ірландія зобов'язана дотримуватися принципу нейтралітету в своїй зовнішній політиці.

Метою статті є дослідження витоків, становлення та особливостей набуття й застосування Ірландією принципу нейтралітету в зовнішній політиці в 1930-х рр. XX ст.

Історіографія проблеми. Проблематика становлення ірландського нейтралітету привертає увагу численних ірландських, європейських та американських дослідників. Традиційний підхід у дослідженні становлення нейтралітету відображений у роботі ірландського історика Р. Фаннінга [1], що висвітлює нейтралітет у контексті англо-ірландських відносин, оминаючи більш широкі міжнародні рамки. Інший ірландський науковець, П. Кітінг [2], який провів вичерпне й ґрунтовне дослідження діяльності Ірландської Вільної Держави у Лізі Націй, надає великого значення фактору особистості, оскільки вважає Е. де Валеру – видатного ірландського політика, тимчасового президента Ірландії 1921-1922 рр. та прем'єр-міністра країни в 1932-1948 рр. одним із головних архітекторів нейтралітету Ірландії.

Викладення основного матеріалу. З кінця XVI ст. і до Пасхального повстання 1916 р. лідери ірландського національно-визвольного руху неодноразово шукали підтримки з боку континентальних держав Європи у боротьбі проти англійського колоніального правління. В різні часи вони зверталися по допомогу до Папського престолу, Іспанії, Франції та Німеччини. Дійшло навіть до того, що в 1919 р. на таємних переговорах з німецькою імператорською династією Гогенцоллернів розглядалося питання про запрошення шостого сина кайзера Вільгельма II – Іоакіма на ірландський престол.

Лідер ірландського повстання 1916 р. П. Пірс розумів, що перемога Німеччини у Першій світовій війні створила б передумови для звільнення Ірландії від британського колоніального панування, проте, як свідчила європейська практика XIX ст., скоріше за все призвела б до встановлення на острові німецької монархії. Отож це означало б лише зміну метрополії, а не досягнення справжньої незалежності. В зв'язку з цим П. Пірс вважав, що питання незалежності Ірландії може бути узгоджено з обома ворогуючими сторонами лише за умови, якщо Ірландія гарантуватиме безпеку Великій Британії. Таку думку поділяв і інший лідер національного руху, Е. де Валера. Навіть у розпал війни за незалежність Ірландії (1919-1921 рр.) він вважав за доцільне проголосити принцип, згідно з яким незалежна Ірландія ніколи не стане інструментом у руках інших держав для створення загрози безпеці Великої Британії [3].

Під час війни за незалежність де Валера стверджував, що «взаємний інтерес робить народи цих двох островів за умови незалежності кожного з них найближчими можливими союзниками в момент реальної національної небезпеки для будь-кого з них». Заради здобуття незалежності де Валера навіть вважав за можливе запропонувати Лондону щось на кшталт «британської доктрини Монро», відповідно до якої відносини Ірландії з Великою Британією могли б будуватися по аналогії з відносинами між США і Кубою. Він також пропонував розглянути питання про гарантії (створити «міжнародний інструмент, ... як у випадку з Бельгією»), а також про участь Ірландії в Лізі Націй, у рамках якої всі держави-учасниці погоджуються поважати та захищати цілісність та незалежність одна одної. Адже, на його думку, ірландці повинні «бачити страх у падінні Британії та побоюватися, а не сподіватися під час кожної атаки на Сполучене Королівство» [3, р. 28].

Таким чином, принцип згідно якого незалежна Ірландія не буде використовуватися як військовий плацдарм проти Британії, був проголошений

ще до здобуття незалежності країни. На переговорах, які завершилися підписанням англо-ірландського договору від 6 грудня 1921 р., уряд ірландського домініону був змушений погодитися на спільні оборонні механізми, включаючи перебування британських військово-морських баз на території Ірландії [3].

Здобуття статусу домініону під назвою Ірландська Вільна Держава (Ейре) дозволило його уряду розпочати поступове формування власної зовнішньої політики, головну мету якої становив пошук місця країни в повоєнній Європі [1]. Одним з найважливіших кроків у цьому напрямі став вступ Ірландської Вільної Держави до Ліги Націй (1923 р.). На той час Ірландія, пов'язана умовами англо-ірландського договору 1921 р., не висувала вимог щодо її визнання нейтральною державою. В разі виникнення обставин, що зумовлювали б участь країни у будь-якій війні, уряд країни мав дістати згоду Палати представників ірландського парламенту (Дойл Ерен). Оскільки зовнішня політика Ірландської Вільної Держави обмежувалася статусом британського домініону, питання нейтралітету не стояло на порядку денному. Пріоритетом для Ірландії вважалося розширення обсягів суверенітету по відношенню до Великої Британії, включно зі «спробами продемонструвати не тільки іншим урядам, але й обездоленим, розчарованим і скептичним ірландцям можливість перегляду певних пунктів договору 1921 р. на користь Ірландії» [3, р. 29].

Вступ країни до Ліги Націй стимулював налагодження міжнародних зв'язків з іншими країнами. Першим кроком у цьому напрямі стала акредитація ірландського повноважного представника при уряді США (1924 р.). Ірландський уряд був ініціатором прийняття Вестмінстерського статуту 1931 р., згідно з яким на домініони більше не поширювалися закони, ухвалені британським парламентом. В 1928-1929 рр. була отримана акредитація для дипломатичних місій у Ватикані, Німеччині та Франції [4].

Фундаментальні зрушення в ірландській політиці відбулися коли прем'єр-міністром став ветеран громадянської війни Е. де Валера. Створена ним партія Фіанна Файл виграла парламентські вибори 1932 р. У вересні 1932 р., звертаючись до Ліги Націй, де Валера акцентував увагу на зміцненні незалежної ролі малих держав у міжнародних відносинах. Він стверджував, що «Пакт (статут) Ліги Націй – це урочистий договір, зобов'язання якого будь-яка держава, велика чи мала, не може проігнорувати». Ірландія, як і інші малі держави, мають право приймати рішення «не стати інструментом в руках будь-

якої великої держави», і всі вони повинні «всіма доступними засобами протистояти будь-якій спробі змусити їх вступити у війну проти своєї волі» [5].

Підхід де Валери стосовно відносин Ірландії зі Сполученим Королівством був зорієнтований на утвердження Ірландії на міжнародній арені як незалежної держави. Наприкінці 1930-х рр. його уряд ініціював перегляд положень англо-ірландського договору 1921 р., які обумовлювали підлеглість Ірландії британській короні. Ірландський уряд скасував присягу на вірність короні та призупинив виплати щорічних земельних платежів колишнім землевласникам. Загострення відносин призвело до торговельної війни, під час якої британський уряд встановив заборонні мита на імпорт ірландських яловичини та вовни а Дублін відповів введенням тарифів на британські промислові товари. Ірландська економіка зазнала суттєвих втрат. Утім, зрештою сторони досягли компромісу, зафіксованого в англо-ірландській угоді 1938 р. Торгівельні обмеження взаємно скасовувалися. Британський уряд погодився передати Ірландії контроль над трьома глибоководними торговими портами на ірландській території. Цікаво відзначити, що ще під час переговорів щодо ірландської торговельної угоди де Валера припускав можливість укладення оборонної угоди між Ірландією та Сполученим Королівством, однак після того, як ірландський уряд отримав контроль на торговими портами, переговори про оборонний договір було припинено [3, р. 13]. Повернення під контроль Ірландії трьох морських портів, що могли використовуватися для базування військово-морських сил, означало припинення іноземної військової присутності на території держави. Таким чином було створено важливу передумову, яка невдовзі дозволила проголошення статусу нейтралітету. Як відзначав Г. Фітцджеральд (ірландський політичний діяч, прем'єр-міністр 1981-1987 рр.), після цього вже не можна було об'єктивно стверджувати, що існує будь-який військовий або стратегічний зв'язок між двома державами [3].

Закриття британських військово-морських баз на ірландській території дозволило розпочати реалізацію політики нейтралітету, сформульованого як загальний принцип зовнішньополітичної орієнтації. Передумовою запровадження політики нейтралітету стала Конституція Ірландії 1937 р., яка скасовувала статус домініону й проголосила Ірландію «суверенною, незалежною й демократичною державою». Конституція визначала шість графств Ольстеру, що перебували під британською юрисдикцією, як «частину національної території, на яку в цей час не поширюється юрисдикція ірландського уряду» [6]. Це мало вирішальне значення для утвердження та подальшої реалізації принципу нейтралітету Ірландії, адже Конституція

офіційно визнала цю територію як анексовану. Відтак подальша участь потенційному у міжнародному збройному конфлікті на боці Великої Британії ставала неможливою. З другого боку, дотримання нейтрального статусу давало Ірландії шанс уберегти себе від небезпеки з боку інших провідних гравців на міжнародній арені. У ст. 28 Конституції Ірландії було зафіксовано, що «війна не має бути оголошеною і держава не має брати участь у будь-якій війні без згоди Палати представників» ірландського парламенту, і що лише «у випадку вторгнення на її територію уряд може почати дії, які вбачатиме за необхідні для захисту» [18, р. 21].

В 1930-і рр. ірландці брали участь у громадянській війні в Іспанії на боці обох сторін конфлікту – уряд країни підтримував республіканців, а бійці Ірландської республіканської армії воювали на стороні франкістів. У цей період у самій Ірландії активізувалися реакційні праворадикальні елементи, що створили профашистську організацію «блакитних сорочок» (за прикладом «коричневих сорочок» у Німеччині та «чорних» – в Італії). Її членами ставали в основному колишні військовослужбовці Ірландської Вільної Держави, вороже налаштовані до організацій лівого спрямування. Організацію очолював колишній генерал ІРА Оуен О'Даффі, який проголосив себе послідовником А. Гітлера та Б. Муссоліні, «католицьким хрестоносцем проти темних сил комунізму». Втім агітація крайніх правих не дістала суттєвої підтримки серед населення країни. Уряд де Валери відреагував на появу фашистської організації вкрай негативно, особливо після того як влітку 1933 р. і восени 1934 р. фашисти здійснили спроби силового захоплення влади. У різних районах відбувалися сутички добровольців «блакитних сорочок» з загонами ІРА, й до кінця 1930-х рр. фашистський рух остаточно втратив вплив і зник з політичної сцени. Втім, у 1940 р. Комуністична партія Ірландії (заснована в червні 1933 р.) також була змушена тимчасово припинити діяльність на території Ейре, хоча в Північній Ірландії вона продовжувала діяти під назвою Комуністична партія Північної Ірландії.

Ірландський уряд виступив з осудом італійської агресії проти Ефіопії (1935-1936 рр.) та приєднався до санкцій, запроваджених проти Італії. Таке рішення було ухвалено попри традиційні відносини між католицькими країнами. Неспроможність Ліги Націй вплинути на перебіг конфлікту була сприйнята де Валерою як «гірке приниження».

Коментуючи становище в Європі на початку 1938 р., де Валера стверджував: «... Якби були шанси на те, що наш нейтралітет взагалі можливий, ймовірно, ми би заявили, що хочемо залишатися нейтральними».

При цьому він зазначав, що «консультації з Великою Британією можуть бути необхідними і доцільними», оскільки в разі нападу іноземної держави в британських інтересах допомогти Ірландії, і ми повинні спробувати заздалегідь передбачити, щоб ця допомога була для нас максимально вигідною» [3]. Ірландський уряд зробив спробу розпочати дипломатичні консультації з метою налагодження оборонного співробітництва з європейськими країнами. Після Мюнхенської змови щодо Чехословаччини (29 вересня 1938 р.) де Валера мав намір призначити французького офіцера в якості військового радника ірландської армії, що мало б стати «чіткою демонстрацією Німеччині та світу, що Ейре стоїть на боці західних демократій». Однак ця ідея була відхилена британським урядом на тій вигаданій підставі, що в Лондоні вважали Ірландію була союзною країною, яка нібито має доступ до секретної військової техніки та інформації, й тому британська корона не може ризикувати, бо через такого офіцера секретні матеріали можуть стати доступними для іноземної держави.

В 1940 р. генеральним секретарем Ліги Націй був обраний ірландський політик Ш. Лестерн, який протягом 1930-х рр. обіймав посаду постійного представника Ірландії в Лізі Націй і був активним учасником дебатів щодо врегулювання міжнародних конфліктів, що мали місце напередодні Другої світової війни [4].

Суттєву роль у зовнішньополітичному позиціонуванні Ірландії 1930-х рр. відігравали відносини з нацистською Німеччиною. Серед фундаментальних робіт, присвячених цій проблемі, доцільно відзначити працю професора Ірландського національного університету М. О'Дріскола «Ірландія, Німеччина та нацисти: політика і дипломатія (1919-1939 рр.)» [8], присвячену дослідженню ірландсько-німецьких відносин у період між двома світовими війнами. О'Дріскол вважає, що ірландсько-німецькі відносини відіграли важливу роль у становленні Ірландії як незалежної держави, у тому числі суттєво позначилися на розвитку ірландського націоналізму, суть якого становило досягнення справжньої незалежності від Великої Британії.

Напередодні війни уряд де Валери, демонструючи готовність дотримуватися нейтральної позиції щодо німецько-британських відносин, продовжував репресії проти ІРА, які мотивувалися внутрішньополітичними міркуваннями. В 1936 р. уряд де Валери проголосив Ірландську республіканську армію поза законом. Утім, владні структури нацистської Німеччини розглядали ІРА як можливий інструмент у боротьбі проти Великої Британії.

Напередодні Другої світової війни німецька розвідка намагалася засилати до Ірландії своїх агентів, однак без суттєвих результатів. У першому випадку трьох агентів, у тому числі одного індуca, швидко виявили у сільській місцевості, куди їх висадили на парашутах. У другому випадку затриманий агент, переодягнувшись у жіночий одяг, утік з дублінської в'язниці Маунтджой і спробував найнятися на роботу, однак був заарештований повторно. Під час війни німецький підводний човен висадив в Ірландії колишнього члена ІРА Ш. Рассела, який організував серію вибухів у Британії в 1939-1940 рр., але він невдовзі помер від хвороби, а його напарник повернувся до Німеччини. Загалом представникам різних угруповань ІРА не вдалося переконати німецьку розвідку в своїй спроможності нанести значну шкоду об'єктам британської військової промисловості. Резидент нацистської розвідки в Ірландії казав одному з членів ІРА: «Ти знаєш, як померти за Ірландію, але не маєш розуміння про те, як за неї боротися» [9].

Після вторгнення Німеччини до Польщі (1 вересня 1939 р.), Велика Британія і Франція оголосили їй війну. Північна Ірландія як частина території воюючої держави невдовзі зазнала німецьких бомбардувань. Зі свого боку уряд Ейре, враховуючи обмежені військові ресурси країни, оголосив про нейтралітет. З цього приводу варто мати на увазі, що якби напередодні війни не відбулося повернення під контроль Дубліна морських портів, проголошення нейтрального статусу країни було б неможливим.

Рішення уряду Е. де Валери про нейтралітет не стало несподіванкою. Так само слід відзначити і те, що цей нейтралітет не був абсолютним і бездоганим. Найяскравішим прикладом такої «гнучкості» була заява самого де Валери у серпні 1939 р., коли він попереджав німецького дипломатичного представника Е. Хемпеля, що, хоча Ірландія зберігатиме нейтралітет, він не може прийняти вимогу міністра закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропа, що наш нейтралітет буде «бездоганим». За словами де Валери, ірландський уряд «буде виявляти певну повагу до Британії» протягом всієї війни [10].

У 1940 р., після вторгнення німецьких військ до восьми нейтральних європейських країн, уряд Ейре не міг не враховувати наявність зовнішньої загрози, яка була більшою з боку Німеччини, аніж з боку Сполученого Королівства. Розсекречені документи періоду Другої світової війни свідчать, що А. Гітлер передбачав можливість вторгнення до Ірландії. Операція, що отримала назву «Грін», мала забезпечити трамплін для вторгнення на територію Великої Британії з боку її незахищеного західного узбережжя. Передбачалося, що операція «Грін» мала бути синхронізована з окупацією

південної частини Великої Британії в рамках операції «Морський лев». Проте окупація Ірландії окремо від «Морського лева» розглядалася командуванням Вермахту як марна і недоцільна, оскільки постачання окупованих територій було б неможливим через протидію з боку британського ВМФ. Німецьке вторгнення так і не відбулося через перегляд стратегічних планів і рішення про напад на СРСР.

Враховуючи небезпеку німецького вторгнення, структури військового командування Ірландії і Сполученого Королівства розробили так званий «План W», згідно з яким у разі вторгнення до Ірландії німецьких військ на захист території мали виступити британські частини, дислоковані в Ольстері [9]. Прагнення забезпечити нейтральну позицію Ірландії у війні було продиктовано й іншими, суто військовими обставинами. Ірландія не володіла необхідною системою оборони. Її армія була нечисленна і погано озброєна. В 1939 р. вона налічувала 19783 особи, з яких 7494 становили регулярні війська, 5066 були резервістами і 7223 – волонтерами. На озброєнні Сил оборони Ірландії перебувало лише 2 легких танка, 21 броньований автомобіль (13 із них були залишені британською армією часів англо-ірландської війни), 24 військових літака, з яких лише 10 відповідали сучасним вимогам [4, с. 114]. Відчувався дефіцит офіцерських кадрів.

Деякі ірландські політики навіть пропонували заявити про повне роззброєння країни та оголосити Ірландію демілітаризованою зоною. Ця точка зору висловлювалася під час парламентських дебатів. Колишній міністр оборони, генерал Р. Мулкахі обстоював думку, що в Ірландію ніхто не вторгнеться і що її не будуть бомбардувати лише за умови повного роззброєння.

Загалом за фасадом нейтралітету було налагоджено доволі тісну співпрацю між ірландською спецслужбою G2 і британською MI5. В документі, представленому британському кабінету в лютому 1945 р., перелічувалося не менше 14 різних напрямків, за якими ірландський уряд таємно співпрацював з британськими військовими структурами та розвідкою. Серед них доцільно відзначити дозвіл британському ВМФ переслідувати німецькі підводні човни в ірландських прибережних водах, незапровадження заборони для ірландців вступати на британську військову службу, обмежене інтернування для британських солдатів та його скасування у другий період війни, повернення пошкоджених військових літаків, які належали країнам антигітлерівської коаліції, дозвіл на розташування в Ірландії британської радіолокаційної наприкінці війни [3, р. 13-14].

Коментуючи специфіку ірландського нейтралітету часів Другої світової війни, ірландський політичний діяч Г. Фітцджеральд відзначав, що вимога не створювати загрозу безпеці Великої Британії «може розглядатися деякими ірландцями як посягання на нашу незалежність, однак, на мій погляд, де Валера був правий, вважаючи, що справа виглядає інакше» [10].

Висновки.

Серед історичних передумов проголошення нейтралітету Ірландії під час Другої світової війни доцільно відзначити наступні чинники:

1. Вплив антиколоніальної традиції ірландського національного руху. В перші два десятиліття після здобуття статусу домініону основні завдання в сфері зовнішньої політики зосереджувалися на зміцненні суверенітету, дистанціюванні від колишньої метрополії та звільненні від контролю британського уряду за зовнішньою та безпековою політикою країни.

2. Історична і політична роль проблеми Ольстеру, яка розглядалася як результат політики колоніалізму, зовнішнього примусу та порушення територіальної цілісності країни.

3. Підписання англо-ірландського договору 1938 р., який припинив використання британськими військово-морськими силами глибоководних портів на території Ірландської Вільної Держави, що створило військово-політичну передумову для проголошення нейтрального статусу країни.

4. Реалізація принципу нейтралітету передбачала можливість Ірландії не бути втягнутою у глобальні міжнародні конфлікти, в яких країна могла понести значні втрати, однак не могла розраховувати на отримання політичних дивідендів.

5. Головним завданням військового нейтралітету під час Другої світової війни було прагнення вберегти територію та населення країни від іноземної окупації та матеріальних втрат.

6. Проголошенню нейтралітету сприяв досвід, який Ірландія набула в Лізі Націй. Перебіг подій напередодні Другої світової війни свідчив про нехтування великими державами інтересів малих і нейтральних країн Європи. Тому на загал проголошення нейтралітету Ірландії можна вважати як свідомим, так і вимушеним кроком, який базувався на реалістичній оцінці як інтересів, так і військових можливостей країни, які були неспівставними з військовим потенціалом основних учасників Другої світової війни.

7. Якби ірландський нейтралітет не ґрунтувався на традиціях ірландського національного руху й не був співзвучним настроям переважної більшості населення країни, його проголошення напевно б мало ситуативний

характер і обмежилося б періодом Другої світової війни. Проте, як засвідчив подальший перебіг подій, принцип нейтралітету було збережено в ході практичної реалізації ірландської зовнішньої політики впродовж другої половини XX – початку XXI ст., що дозволяє розглядати його як історично обумовлений феномен, тісно пов'язаний зі національною свідомістю та політичною культурою ірландського суспільства.

Список використаних джерел і літератури

1. Fanning R. Irish Neutrality: An Historical Review // Irish Studies in International Affairs. 1982. Vol. 1, No. 3. P. 27-38.
2. Keatinge P. Ireland and the League of Nations // Irish Province of the Society of Jesus. 1970. № 59. P. 133-147.
3. FitzGerald G. The Origins, Development and Present Status of Irish 'Neutrality' // Irish Studies in International Affairs. 1998. Vol. 9. P. 11-19.
4. Полякова Е.Ю. Ирландия в XX веке. М. : ИВИ РАН, 2009. 168 с.
5. Speech by Eamon de Valera at the League of Nations Assembly (Copy). Geneva, 2 July 1936 / Documents on Irish Foreign Policy. No. 347 NAI DFA 26/94. URL: <http://www.difp.ie/docs/1936/Failure-of-the-League-of-Nations/1716.htm>
6. Кучменко Е.М. Ирландія і Ольстерська криза, пошуки шляхів її подолання у другій половині XX століття: (Історичний огляд). К. : Інститут історії України НАН України, 2000. 98 с.
7. The Irish Constitution 1937. URL: http://www.citizensinformation.ie/en/government_in_ireland/irish_constitution_1/constitution_introduction.html#l0b797
8. O'Driscoll M. Ireland, Germany and the Nazis: Politics and Diplomacy, 1919-1939. Dublin: Four Courts Press, 2004. 304 p. (Cork Studies in Irish History, No. 3).
9. Невилл П. Ирландия: История страны. М. : Эксмо, 2009. 352 с.
10. FitzGerald G. Wisdom called for in relations with a powerful neighbour // The Irish Times. 2008. Sept. 13. URL: <https://www.irishtimes.com/opinion/wisdom-called-for-in-relations-with-a-powerful-neighbour-1.938334>

УКРАЇНА В СТРАТЕГІЯХ США ТА РОСІЇ: ГЕОПОЛІТИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Проаналізовано основні принципи геостратегії США та Росії по відношенню до України в контексті основних геополітичних концепцій. Відзначається, що географічний фактор продовжує бути головним спонукальним мотивом у питаннях глобального панування між провідними країнами світу.

Ключові слова: геополітика, баланс сил, Хартленд, Римленд, євразійство, географічний чинник.

Коротков Д.С. Украина в стратегиях США и России: геополитическая ретроспектива.

Проанализированы основные принципы геостратегии США и России по отношению к Украине в контексте основных геополитических концепций. Отмечается, что географический фактор продолжает быть главным побудительным мотивом в вопросах глобального господства между ведущими странами мира

Ключевые слова: геополитика, баланс сил, Хартленд, Римленд, евразийство, географический фактор.

Korotkov D. Ukraine in the U.S. and Russian Strategies: Geopolitical Retrospective.

The main principles of geostrategy of the USA and Russia towards Ukraine in the context of the main geopolitical concepts are analyzed. It is noted that the geographic factor continues to be the main motive for global domination among the leading countries of the world.

Keywords: geopolitics, balance of power, Hartland, Riemland, Eurasianism, geographic factor.

Постановка проблеми. З розпадом СРСР та завершенням «холодної війни» геополітична картина світу та сутність міжнародних відносин здавалось би суттєво змінилися. Кінець тоталітаризму (його центру) у Європі ознаменувався перемогою демократичної моделі розвитку суспільства, до якої

повинні були прагнути колишні країни з комуністичного табору і, перш за все, розвалилася ідеологічно-політична вісь двополюсного світу. Поступово геополітичний простір поглинається процесом глобалізації, який передбачав побудову нового однополюсного світового порядку (з центром - США). Пошук форм та моделей світового порядку довгий час визначався майже винятково поняттями західних держав. За десятиліття, що минули після закінчення Другої світової війни, Сполучені Штати Америки - з їх потужною економікою і впевненістю в своїх силах - високо підняли прапор лідера міжнародної спільноти і додали до пошуку форм світового порядку здавалось би новий вимір. Поступово і економічні чинники стали впливати на матрицю сучасних міжнародних відносин. Інформаційні технології та капітал стають рушійною силою глобалізації, яка передбачає інтеграцію держав в світову економіку. Здавалось, що все це зумовить мінімальну можливість військового конфлікту глобального масштабу і суттєво зменшить регіональні конфлікти. На жаль, події в Україні та інших регіонах говорять про протилежне. Концепція порядку, що лежить в основі сучасного світу, знаходиться в кризі. Деякі конфлікти закладені природно і можуть то затихнути, то спалахнути з новою силою. Цивілізаційний розвиток так чи інакше супроводжується боротьбою між провідними суб'єктами міжнародних відносин за розширення сфер впливу. В цілому великі держави проектували свій вплив за рахунок експансії у бік малих та середніх країн. Зрештою зіткнення інтересів великих держав призводило до масштабних конфліктів, два з яких стали планетарними. Сучасний світ стоїть на межі нового планетарного конфлікту, який може стати останнім для землі. У науковому геополітичному дискурсі є геополітичні теорії та концепції, які аналізують ці зіткнення в контексті суттєвого впливу географічного чиннику. На нашу думку, військовий конфлікт на Сході України має саме геополітичний вимір в контексті протистояння основних геополітичних парадигм США і Росії.

Метою і завданням даного дослідження є аналіз місця України в стратегіях США та Росії в контексті їх геополітичних концепцій.

Аналіз досліджень і публікацій. Визначальний внесок у розробку теоретико-прикладних конструктів щодо геополітичних підстав зовнішньої політики було зроблено у роботах таких зарубіжних дослідників, як З. Бжезинський, Х. Маккіндер, А. Мехен, Г. Моргентхау, Г. Кіссінджер, Дж. Най, Н. Спайкмен, Р. Страус-Хюпе, А. Челлен, К. Уолтц тощо. Питанням місця України серед зовнішньополітичних інтересів США та Росії займалось значне коло вчених. Серед українських науковців можна назвати І. Афанасьєва, М. Бессонову, С. Віднянського, А. Дашкевича, Т. Ігнат'єва, Є. Камінського,

Б. Канцелярука, О. Мазур, І. Храбана, Л. Чекаленко та ін. Проблемами євразійства займаються О. Кобенко, І. Мельничук, А. Потоцький та ін.

Необхідно підкреслити, що в західному політологічному дискурсі геополітика як галузь наукових досліджень втрачає своє значення і після закінчення «холодної війни» її роль могла зійти нанівець. Як стверджує український дослідник І. Ветринський «у сучасних умовах епохи глобалізації, яка характеризується поглибленням інтеграційних процесів та підвищенням взаємозалежності у відносинах між державами, класична геополітика є анахронізмом. Використання відповідних категорій та підходів як основного орієнтира для побудови зовнішньої політики значно знижує її ефективність. Міжнародні відносини перетворилися на багатовимірну глобальну мережу економічних та соціально-політичних взаємозв'язків між державами, що має тенденцію до постійного поширення й «ущільнення», перетворюючи міжнародну систему на складний механізм, ускладнений появою нових акторів і відсутністю глобального контролю. Типові для класичної геополітики «егоїстичні» концепції домінування поступово змінюються на конструктивніший та відповідальніший підхід глобального лідерства» [1, с. 9].

Але події з анексією Криму та військовим конфліктом на Сході України говорять про те, що це помилкова думка і «егоїстичні» концепції домінування в контексті географічного фактору актуальні на сьогоднішній день. Зазначимо, що Україна займає важливе стратегічне місце у геополітичній концептуальній конструкції «Хартленд/Рімленд» американських теоретиків геополітиків Хелфорда Маккіндера та Ніколааса Спайкмена.

Засновник англо-американської школи геополітики Хелфорд Джон Маккіндер стверджував, що «баланс політичної могутності в кожний конкретний момент часу, безумовно, є, з одного боку, результатом географічних, а також економічних і стратегічних умов, а з другого – відносної чисельності, мужності, оснащення й організації конкуруючих народів... Географічні показники у підрахунках більше вживані й більш постійні, ніж людські» [2, с. 18]. Метою вченого було запропонувати географічну формулу, яка підійшла б для розрахунку будь-якого балансу політичних сил. «Географія – зазначав інший провідний геополітик Н. Спайкмен, – найбільш фундаментальний фактор у зовнішній політиці держав, так як він найбільш постійний. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатори, але гірські масиви залишаються непохитними» [3, р. 41]. Не випадково, конфлікти між державами, зумовлені територіальними причинами, є більш тривалими, ніж міжнародні протиріччя іншого характеру.

Боротьба за територію, перш за все, - боротьба за владу, а в контексті міжнародних відносин боротьба за домінування або на глобальному, або на регіональному рівні. Влада над простором була головним імперативом політики російської імперії та американців ще до появи США на політичній карті світу. Зазначимо, що Східна Європа – це ключовий регіон з точки зору світового панування, як для американської геостратегії, так і для російської протягом кінця XX - поч. XXI століття. Україна завжди займала в геополітичних стратегіях англосаксонського світу пріоритетне положення в контексті протистояння з євразійської концепцією. На нашу думку, події в Україні, що почалися у кінці 2013 р., тісно та логічно пов'язані з геополітичною концепцією Хартленду Х. Маккіндера в контексті її сучасної ретроспективи.

Х. Маккіндер по праву вважається засновником класичної англосаксонської школи геополітики. Його погляди активно позначилися на Версальський і Ялтинський порядок та в цілому досі активно впливають на сучасну американську стратегію розвитку міжнародних відносин та створення світового центру прийняття рішень. Весь світ дослідник розглядав як мегаполе битви, а динамічне встановлення геополітичного контролю над стратегічними його ділянками одним із потужних гравців є ключем до глобальної гегемонії. Однією із найбільших заслуг дослідника є сформульована ним теорія Хартленду (від англ. heartland – «серцевинна земля»). Він визначав Хартленд як масивну північно-західну частину Євразії з площею близько 50 млн. км. Територія Хартленду в наукових уявленнях Х. Маккіндера багато в чому повторювала територіальні контури Російської імперії та СРСР. Зрештою Хартленд – це своєрідний континентальний базис Євразії, що охоплює сучасні Східну Європу, Росію і Центральну Азію [4].

Наприкінці Першої світової війни Х. Маккіндер публікує свою геополітичну працю «Демократичні ідеали та реальність. Дослідження політики реконструкції». Геополітик вважає, що Східна Європа має ключове значення в геополітичній матриці панування. Саме, тому на думку дослідника «той, хто править Східною Європою - панує над Хартлендом, хто панує над Хартлендом - той домінує над Світовим островом, хто домінує над Світовим островом - той володарює над світом» [5, с. 78]. Східна Європа є зручним плацдармом для атаки як у західному, так і в східному напрямках для створення глобальної імперії.

Необхідно зазначити, що дослідник бачив великий геополітичний потенціал України в контексті протистояння з геополітичним концептом Євразії і знайшов у своїй геополітичній концепції місце і Україні. Для

Х. Маккіндера, який у якості консультанта брав участь у підготовці Версальського договору, було важливим переконати дипломатів в Парижі в необхідності розділу Східної Європи таким способом, щоб помістити її поза контролем будь-якої нації чи держави. Він підкреслював важливість лімітрофних держав, які повинні бути створені між Німеччиною і Росією, щоб «захищати» Росію від Німеччини.

Геополітик під виглядом збереження балансу сил в Євразії і запобігання наступної світової війни переслідував головну мету англо-американської зовнішньої політики на той час - не дати з'єднатися Німеччини і Росії, підтримати слабшого на противагу сильному. Можливо були і геополітичні мрії Великобританії і США стосовно того, що Німеччина і Росія могли б бути розділені на кілька держав, пов'язаних узами вільної федерації. Це стосується і України, яка повинна бути відокремлена від Росії. Очевидно, що, якщо б протистояння між більшовиками і білим рухом розвивалося по-іншому, викладки англійського геополітика могли привести до створення нових держав у Східній Європі та на Кавказі вже в той період. Можливість такого сценарію була цілком імовірна, враховуючи те, що був утворений «серединний ярус», ланками якого стали Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехословаччина і Румунія. В 1920 р, перебуваючи у Франції, Х. Маккіндер написав доповідну записку британському уряду про ситуацію в Південній Росії. У ній він обґрунтовував необхідність створення маріонеткових держав по периметру Росії. Серед цих держав – мова йшла про Білорусію, Дагестан (що включає весь Північний Кавказ), Грузію, Вірменію, Азербайджан – була і «незалежна» Україна [6, с. 24]. Серед цього списку країн, які входили до складу СРСР після його розпаду, тільки на території Білорусі не було військового конфлікту. Решта території в кінці XX початку XXI століть виявилися в центрі боротьби за вплив над Хартлендом.

Битва за ці території, за геополітичний вплив над ними тривала протягом XX століття зі змінним успіхом. Рівно 100 років тому президент США Вудро Вільсон представив конгресу проект документа, який ліг в основу Версальського мирного договору, що завершив Першу світову війну (тільки у 2010 р. Німеччина сплатила всю суму репарацій). 14 пунктів Вільсона на той час визначили долю Європи. У цих тезах вперше оформилося прагнення Сполучених Штатів до світової гегемонії. США у повній мірі реалізовували свій геополітичний статус у зовнішньополітичній стратегії XX ст. і слідували своїм національним і геополітичним інтересам. Але, вже із завершенням Другої світової війни геополітична обумовленість дала підстави тверджень про появу

цілісної картини світу, розділеної двома конфронтаційними блоками. Дійсно, розділ на Схід і Захід сформувала Ялтинська конференція 1945 року. Відповідно до її домовленостями світ ділився на дві великі сфери впливу СРСР і США.

Для розуміння та аналізу сучасного геополітичного середовища, яке впливає на Україну, необхідно розглянути ще одну класичну геополітичну англо-американську концепцію. Іншої точки зору щодо впливу геополітичного фактору на зовнішню політику держави дотримувався загальновизнаний геополітик XX століття Н. Спайкмен. Він вважав, що для досягнення світової гегемонії необхідний контроль не стільки над Хартлендом, скільки над «береговими зонами» (Rimland). «Берегові зони» – це не тільки місце зіткнення суші з морем, але і точки дотику різних типів державності, політико-конфесійної орієнтації або території, які можна порівняно легко взяти під контроль, оточити ними потенційного ворога. Саме «Rimland» являє собою ключ до світового панування, бо від нього надходять впливові імпульси до простору, який зветься «Heartland», а, отже, «той, хто домінує над Євразією, той тримає долі світу в своїх руках» [3, р. 87].

Дослідник сформулював геополітичне поняття «інтегрованого контролю над територією» (мова йдеться в першу чергу про простір євразійського континенту). У своїх розрахунках американський геополітик виходив з того, що силові центри східної півкулі і в майбутньому можуть переважувати силові можливості Заходу, що «силова» значимість Євразії для підтримки світового балансу сил перевершує США, в зв'язку з чим ставив задачу забезпечення постійного контролю над євразійськими просторами. Він міг бути забезпечений, з одного боку, переважанням США в зоні Римленду, з іншого, - недопущенням об'єднання євразійського континенту під егідою будь-якої сухопутної держави, виникнення «єдиної євразійської сили» [7]. Що стосується України, згідно з поглядами Н. Спайкмена, вона також відноситься до країн «берегової зони», а «берегова зона» є не самостійним гравцем. «Берегова зона» - слабка ланка, що відчуває дуальний політичний вплив - одночасно з Заходу і зі Сходу. Сучасна реальність і події в Україні підтверджують цю геополітичну концепцію. Україна знаходиться під величезним тиском як Росії, так і США і виникає питання щодо можливості набуття Україною статусу «суб'єкта» міжнародних відносин. Для захисту своєї території, своїх національних інтересів це пріоритетне завдання для нашої держави.

Дійсно, боротьба за вплив на території Хартленду відбувалася між двома протилежними геополітичними світоглядами (англосаксонським і

євразійським) протягом усього XX століття зі змінним успіхом. І якщо Версальський мирний договір 1919 р. «закріпив» перемогу дипломатії США і Великобританії щодо впливу на цей регіон, то Ялтинська конференція 1945 р. затвердила вплив СРСР на територію практично всього Хартленду. Події кінця XX століття, а саме розпад СРСР, призвели до того, що концепція Хартленду нібито стала неактуальною, оскільки Росія більше не домінувала над ним в достатній мірі. Але, зараз ситуація докорінно змінилася. Російська зовнішня політика наприкінці XX ст. стала більш чіткою, спрямованою на перспективу та врахування геополітичних факторів. Загалом геополітичне становище РФ у світі можна розглядати у двох аспектах. У першому випадку Росію можна оцінювати як географічний центр глобальної системи (Хартленд) та інтеграційне ядро Євразії. Водночас поширено й уявлення про Росію як про своєрідний «міст» між Європою й Азією. В сучасній Росії євразійство є головною державною ідеологією.

Україна займала, займає і буде займати особливе місце у цьому проекті Росії. Зокрема остання використовувала усі доступні їй засоби для того, щоб Україна через політичне еліту того часу відмовилася від європейської інтеграції та взяла курс на приєднання до євразійського проекту. Важливість України для цього проекту зумовлюється багатьма чинниками, серед яких можна виділити: територію, населення, стратегічне розташування держави. У контексті останніх подій на Донбасі можна констатувати, що за нинішніх обставин у найближчому майбутньому виключається можливість приєднання України до цього інтеграційного об'єднання. Проте це не означає, що не буде спроб продовжити реалізацію цього проекту навіть без участі Української держави.

Таким чином, доповнюючи знамениті тези Х. Маккіндера, «той, хто править Східною Європою – панує над Хартлендом, хто панує над Хартлендом – той домінує над Світовим островом, хто домінує над Світовим островом – той володарює над світом», – з позицій сучасної геополітики можна додати ще одну – хто контролює Україну, той командує Східною Європою. Іншими словами, важливе значення України як центру Східної Європи, а, отже, і «Світового острова» в його центральній частині Хартленду зумовлено для всіх учасників боротьби за лідерство в світі. На нашу думку, ключ до розуміння теорії Х. Маккіндера в сучасних умовах - Україна. Держава, яка займає перше місце за територією у Східній Європі. Після розпаду СРСР наша територія відчуває величезний геополітичний вплив з боку геостратегії Росії США. З одного боку, як вважає З. Бжезинський, без України Росія може залишатися імперією, але імперією «азіатської», втягуючись в конфлікти на Кавказі і в Середній Азії, але

з поверненням України під свій протекторат Росія додає до власного населенню ще 46 млн. орієнтованих на Європу громадян, таким чином кидаючи їй виклик [8, с. 108]. З іншого боку, США домоглися відкидання СРСР, оволодіння балтійсько-чорноморською смугою і загострення суперечностей між новою об'єднаною Європою та Росією. Геополітична битва за Хартленд/Римленд призвела до того, що характеристикою військового конфлікту на Сході України стала дефініція *proxu-war* (опосередкована війна). Але Україні необхідно мати свою чітку самостійну дипломатичну та військову стратегію стосовно врегулювання військового конфлікту на Сході України і запобігти проксі-війні в контексті геополітичної боротьби США та Росії за вплив над Хартлендом.

Список використаних джерел і літератури

1. Ветринський І. Концептуальні засади дослідження геополітики в умовах глобалізації // Віче : Теоретичний і громадсько-політичний журнал. Листопад 2015. № 22. С. 6-10.
2. Маккіндер Г. Географічна вісь історії // Журнал «І». 2005. № 39. С. 10-20.
3. Spykman N. America's Strategy in World Politics – The United States and the Balance of Power. N.Y. : Transaction Publishers, 1942. 500 p.
4. Кондратенко О.Ю. Класична та сучасна геополітика: ретроспективний аналіз URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2645/2351
5. Кобенко О. Геополітичний концепт Євразії як об'єкт наукового аналізу // *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2015. Vol. 2, Iss. 2. С. 77-81.
6. Карпиленя Н. В. Геополитика: борьба за пространство и могущество в Евразии // Вестник Военной Академии Республики Беларусь. 2013. № 3. С. 23-29. URL: http://varb.mil.by/nauka/vestnik/PDF/Vestnik_3-2013.pdf
7. Мунтян М.А. Геополитическая стратегия США в послевоенном мире в прогнозе Н. Спайкмена. URL: <https://histrf.ru/uploads/media/default/0001/26/59b04e3ccf3fc287d7d92f14cafl dcb8566b015c.pdf>
8. Бжезинский З. Мировое господство или глобальное лидерство ; пер. с англ. М. : Международные отношения, 2005. 288 с.

ЛАТВІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА В ПОВОЄННИЙ ЧАС ЯК ТОЧКА ПЕРЕТИНУ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ

У статті аналізується місце Латвії в системі європейської безпеки, яка розглядається на територіальному рівні. Територіальна система безпеки вивчається як сукупність діючих у безпековій сфері на Європейському континенті інституцій, що впливають одна на одну і в роботі яких бере участь латвійська сторона. Цей процес розуміється як співпраця Латвії з іншими європейськими країнами в галузі дотримання безпеки. Застосування системного підходу до дослідження місця Латвії в територіальній системі європейської безпеки вимагає опори на широку теоретичну базу, різноманітні теорії міжнародних відносин, які умовно поділяються на ті, що розглядають формування територіальної системи безпеки в регіоні як результат дії зовнішніх факторів стосовно даного регіону, і ті, що виводять на перший план внутрішні регіональні фактори. Відповідно, методологія цієї статті базується на широкому наборі дослідницьких методів, одні з яких характерні для класичних теорій міжнародних відносин, таких як реалізм і лібералізм, інші ж частіше застосовуються в дослідженнях у річищі соціального конструктивізму.

Ключові слова: Латвія, Європейський континент, територіальна система європейської безпеки, безпекові інституції, Європейський Союз, НАТО, Рада Європи, ОБСЄ.

Кириченко О.В. Латвийская республика в послевоенный период как точка пересечения геополитических интересов великих держав.

В статье анализируется место Латвии в системе европейской безопасности, которая рассматривается на территориальном уровне. Территориальная система безопасности изучается как совокупность влияющих друг на друга институтов, действующих в сфере безопасности на Европейском континенте, в работе которых участвует латвийская сторона, и понимается как сотрудничество Латвии с другими европейскими странами в сфере поддержания безопасности. Применение системного подхода к исследованию места Латвии в территориальной системе европейской безопасности требует опоры на широкую теоретическую базу; различные

теорії міжнародних відносин, умовно ділячись на те, які розглядають формування територіальної системи безпеки в регіоні як результат дії зовнішніх факторів по відношенню до даного регіону, і те, які виводять на передній план внутрішні регіональні фактори. Відповідно, методологія даної статті базується на широкому наборі дослідницьких методів, одні з яких характерні для класических теорій міжнародних відносин, таких як реалізм і лібералізм, інші ж частіше застосовуються в дослідженнях в руслі соціального конструктивізму.

Ключевые слова: Латвія, Європейський континент, територіальна система європейської безпеки, інститути безпеки, Європейський Союз, НАТО, Рада Європи, ОБСЄ.

Kirichenko O. The Latvian Republic in the Post-War Period as the Intersection Point of the Geopolitical Interests of the Great Powers.

The article focuses on Latvian contribution to European security, which, for the purposes of this study, is understood as a territorial system of regional security. Such system is a combination of interconnected institutions with Latvian participation operating in the field of security, Latvian cooperation with other European countries in the field of security. A systemic approach to studying the role of Latvia in the territorial system of European security requires a solid theoretical framework. The theories of international relations discussed in this article fall into two categories: those where territorial security systems are viewed as a product of external factors, and those that focus on internal regional factors. In this article, the authors rely on a variety of methods, including those that are characteristic of classical theories of international relations (such as realism and liberalism), and those employed in social constructivism studies.

Keywords: Latvia, the European continent, the territorial system of European security, security institutions, European Union, NATO, Council of Europe, OSCE.

Дослідження проблеми дає підстави стверджувати, що рівень співробітництва Латвії з інституціями та окремими країнами, які складають територіальну систему європейської безпеки, є доволі невисоким, попри гостру боротьбу великих держав за вплив на Латвію у повоєнний час. Це може свідчити як про недостатню інтегрованість Латвії в згадану систему, так і про кризу самої системи. Найважливіший результат дослідження – апробація підходу до вивчення регіональної безпеки з системних позицій, що дозволяє

ідентифікувати подібні кризи територіальних систем безпеки в інших регіонах світу.

Виклад основного матеріалу. Найважливішими в науці міжнародних відносин є питання війни і миру, проте на практиці ми часто-густо спостерігаємо підміну понять: замість обговорення вказаного питання вчені-міжнародники і безпосередні учасники міжнародної політики говорять про безпеку. Мир і безпека здебільшого розглядаються в якості синонімічних понять, у результаті чого в науковій літературі та документах з міжнародної політики дотримання безпеки частіше, ніж досягнення миру, згадується в якості мети міжнародної політики.

Загальнотеоретичний контекст. В умовах, коли дотримання безпеки на глобальному рівні, за виключенням питань стратегічного роззброєння, вважається проблематичним, вчені міжнародники і практики міжнародної політики звертаються до проблематики регіональної безпеки. Великі світові регіони, такі як Європа і Азія, Близький Схід і Африка, Північна та Латинська Америка, а також менш масштабні регіональні суб'єкти перетворюються на територіальні безпекові системи. Регіон як територіальна система складається з політичних, економічних та соціально-культурних системних складових, які взаємно впливають одна на одну.

Так само регіон як територіальна система безпеки формується з таких елементів, як регіональні міжнародні інституції, покликані забезпечувати регіональну безпеку, співробітництво країн регіону в сфері дотримання регіональної безпеки та подолання для останньої існуючих викликів і загроз. Усі перелічені компоненти регіональної системи безпеки впливають один на одного, формуючи територіальну систему безпеки в регіоні. В даному випадку регіон Європи не є виключенням: тут діють регіональні безпекові інституції, такі як ОБСЄ та НАТО, а європейські країни тією чи іншою мірою співробітничать між собою в питаннях дотримання безпеки, бо в європейців існують спільні уявлення про найважливіші виклики та загрози для континенту.

Особливості функціонування регіональної системи безпеки, включно з її сильними та слабкими сторонами, найбільш чітко виявляються під час розгляду місця окремої країни в цій системі, у нашому випадку в ході аналізу місця Латвії в територіальній системі європейської безпеки. В теоретичному контексті розглядаються різні підходи до дослідження міжнародних відносин, насамперед, ті, де приділяється найбільша увага формуванню регіону під впливом зовнішніх стосовно нього факторів, а також такі, де формування регіонів є результатом внутрішніх процесів у відносинах між країнами регіону.

В практичному плані участь Латвії у військово-політичному блоці НАТО, сформованому під впливом зовнішньої загрози, варто розглянути з урахуванням того, в якій мірі вступ зазначеної країни в Альянс посприяло поглибленню її співробітництва з найближчими сусідами у військово-політичній сфері. При аналізі активності Латвії в ОБСЄ до уваги братимуться наступні аспекти: 1) участь країни в зусиллях, які вказана організація докладала в питаннях контролю за звичайними озброєннями в Європі; 2) взаємодія латвійської сторони з ОБСЄ в галузі демократизації, включно з рівноправним доступом національних меншин до участі в демократичному процесі; 3) сприйняття самої міжнародної організації всередині Латвії. Окремо в якості елементу територіальної системи європейської безпеки варто також розглянути Європейський Союз.

Більш, ніж півстоліття тому однією з цілей європейської інтеграції стало прагнення запобігти повторення подій другої чверті XX сторіччя шляхом добровільної відмови учасників європейського інтеграційного проекту від частини державного суверенітету на користь наднаціональних інституцій. Станом на сьогодні актуальним лишається питання, якою мірою намагання уникнути повторення жахів Другої світової війни як мета європейського інтеграційного проекту знаходить свій відгук серед еліти і населення Латвії.

Історичний контекст. Закінчення війни 8 травня 1945 року принесло Європі мир, перемогу святкували по всьому Радянському Союзу, Проте Латвійській державі і її народу не було чого святкувати, бо припинення військових дій не означало відновлення національної незалежності, натомість уже вдруге повернення радянської влади і продовження комуністичного терору. Слідом за Червоною армією з середини 1944 року до Латвії прямували підрозділи контррозвідки СМЕРШ (скорчено «смерть шпигунам») і військ НКВС. Вже до кінця 1945 року було заарештовано понад 18 тисяч латишів, а біля 90 тисяч осіб були запроторені до перевірочних (так заварних «фільтраційних») таборів.

Латиські воїни рятувались від радянських репресій перебуванням у полоні в західних союзників – загалом близько 25 тисяч військових, склавши на той час значну частину латиської громади у вигнанні. Союзники визнали, що латиських легіонерів слід вважати громадянами незалежної Латвії і незаконно мобілізованими солдатами для боротьби на фронті. Тому, попри заперечення СРСР, їх звільнили на волю і багато з них вступили до допоміжних служб США і Великобританії в окупованій Німеччині, здобувши право виїхати до провідних західних держав світу. Вони активно включились у громадське і політичне

життя нових країн, справляючи вирішальний вплив на ідеологію більшості латишів в еміграції, заснували впливову діаспорну організацію Даугвас Ванагі, діяльність якої здійснювалася повсюди в місцях компактного проживання латиської громади на Заході.

Рятуючись від війни та сталінського режиму, свою батьківщину в західному напрямі залишили понад 200 тисяч мешканців Латвії, з яких 120 тисяч лишилися на Заході, а близько 80 тисяч загинули від бойових дій, в німецько-фашистських концентраційних таборах або в радянському полоні на теренах Польщі, Чехословаччини та Східної Німеччини. На конференції в Ялті у 1945 році Рузвельт, Черчилль і Сталін погодились повертати громадян СРСР з таборів переміщених осіб на їхню батьківщину. Західні союзники класифікували латишів як «осіб спірної національності громадянства», проте в перші місяці після німецької капітуляції багатьох цивільних видали установам СРСР. За радянськими джерелами, до 1952 року в Латвію повернулися близько 78 тисяч біженців.

Водночас, на Заході, головнo в США, Великобританії, Канаді та Австралії, опинилася велика кількість високоосвічених латвійців, які в період незалежності розбудовували свою державу. Ця національна еліта тільки за кордоном змогли зберегти свою духовність, латиську культуру та продовжити боротьбу за незалежність Латвії. Латвійці на Заході продовжували покладатися на ідеали Атлантичної Хартії антигітлерівської коаліції від 1941 року щодо повоєнного облаштування світу з поверненням «суверенних прав і самоврядування тих народів які були позбавлені цього насильницьким шляхом» та сподіватися на допомогу західних держав у відновленні незалежності.

Ці надії наприкінці 40-х – на початку 50-х років підживлювала політика і практика «холодної війни». Й хоча західні уряди не визнавали інкорпорації Балтійських держав у складі СРСР, вони були неготові активно підтримати незалежність Латвії. Зі свого боку, латиські організації на Заході та дипломатичні представники в еміграції розгорнули широку дипломатичну діяльність. Вони зверталися до урядовців країн свого перебування, вказуючи на злочини комуністичного режиму проти Латвійської держави і її народу. В умовах «холодної війни» у 50-ті роки минулого століття уряд США надавав фінансову допомогу латиським емігрантським структурам у їхніх прагненнях. Значним досягненням слід вважати створення у 1953 році слідчої комісії під керівництвом конгресмена Ч.Ж.Керстена в Палаті Представників Конгресу США. Комісія ретельно документувала комуністичні злочини в радянських республіках Балтії, концентруючись на порушеннях міжнародного права з боку

СРСР та на злочинах проти людства, включно з масовими депортаціями. Пізніше повідомлення цієї комісії суттєвим чином визначили ставлення США до тоталітарного режиму в Латвії і послідовну політику невизнання інкорпорації.

Нерішуча, загалом, політика Заходу не обіцяла Латвії швидкого визволення, а ще більше нереальною це робила зростаюча загроза ядерної війни. Однак, ще довго після війни громада латишів в еміграції та частина жителів Латвії не втрачали надії на можливе англійське та американське втручання. Ці надії посилювались західними радіопередачами, які інформували про невизнання приєднання балтійських країн до СРСР державами Заходу. Американські, англійські та шведські спецслужби використовували загальні настрої балтійців проти радянської влади, а також партизанську війну латиських повстанців проти сталінського режиму, щоб засилати своїх розвідників. Загалом, це були балтійці, які знайшли захист на Заході, бажаючи допомогти визволенню своєї батьківщини. Проте радянським спецслужбам вдалося підпорядкувати ці прагнення своєму контролю та інкорпорувати власних агентів серед учасників спротиву. У свою чергу, підсланих західних агентів брали в полон, тривалий час вводячи в оману англійські та американські розвідслужби.

Оприлюднені дані КДБ СРСР засвідчують, що в період, коли в «таборі соціалізму» в Східній Європі відбувалися акції протесту або повстання проти комуністичних режимів, у Латвії також посилювались антирадянські настрої. СРСР жорстко придушив народне повстання в Угорщині у жовтні-листопаді 1956 року. Ці події знайшли широкий відгук в радянській Латвії. Під час угорських заворушень кількість виявлених антирадянських листівок латвійського підпілля збільшилась втричі.

До смерті Сталіна «залізна завіса» майже герметично ізолювала Латвію від зарубіжжя. В ході «хрущовської відлиги» зазнала змін радянська політика стосовно зв'язків із зарубіжжям та латишами в діаспорі. Як не прагнули інституції радянської влади обмежити і контролювати ці зв'язки, вони постали важливим джерелом інформації та засобом спілкування із зовнішнім світом. Вже у 1958 році згадувалось, що 230 тисяч жителів Латвії («невелика республіка») листується із Заходом. Кореспонденцію розпечатував, перечитував та затримував КДБ, проте поза тим листування продовжувалось.

При цьому, зарубіжним латвійським туристам дозволялося відвідувати тільки Ригу. У 1956 році затвердили особливий список місць до відвідування іноземцями. Останні могли їхати туди лише за посередництва туристичної

агенції Інтурист і Комітету з культурних зв'язків, діяльність яких контролювалася спецслужбами. Втім закордонні латиші часто використовували й ці обмежені можливості, аби відвідати свою історичну батьківщину та зустрітися там з родичами.

В умовах розповсюдження комуністичних ідей в середовищі латвійців за кордоном, а також задля поширення туризму і популяризації репатріації в СРСР, під проводом КДБ було створено особливий «Комітет з культурних зв'язків із співвітчизниками за кордоном». Останній видавав свій друкований орган та інші пропагандистські матеріали. Відомих за рубежем латиських культурних діячів намагались умовити повернутися на постійне місце проживання до Латвії.

З іншого боку, попри те, що для переважної більшості латвійців виїзд на Захід заборонявся, все ж таки були окремі випадки, коли такі дозволи надавались. Зазвичай це відбувалося за посередництва уряду США, коли на його адресу зверталися з проханням про возз'єднання родин. З Латвії в такий спосіб вдалося виїхати навіть деяким репресованим.

Коли голова парламенту Чехословаччини Й.Смрковський гостював у Ризі влітку 1968 року, народ із симпатією вислухав його декларацію щодо необхідності створювати «соціалізм з людським обличчям». Після того, як збройні сили СРСР та його держав-сателітів вдерлися до Чехословаччини 20 серпня 1968 року, Латвія також втратила надії на демократичні зміни в комуністичній системі. Тяжке звинувачення окупаційного режиму було висловлене в листі 17-ти латвійських комуністів, адресованому зарубіжним комуністичним партіям. Це звернення у 1972 році вдалося нелегально переправити через кордон. Автором листа був Е.Берклавс, який у 1963 році повернувся до Латвії із заслання в російське місто Владимир. Документ роз'яснював керовану Москвою неприйнятну політику проти народу Латвії й висловлював щодо неї рішучий протест. Лист здобув широкий резонанс в усьому світі, його оприлюднили й коментували The New York Times, Die Welt та інші світові друковані видання.

У 1967 році, після арабсько-ізраїльської війни, відновилася антисемітська політика комуністичного режиму. Активісти єврейських правозахисників у Радянському Союзі боролися за право виїзду до Ізраїлю. Вони виступали також проти радянських обмежень на еміграцію та військової окупації Чехословаччини у 1968 році. У квітні 1969 року студент І.Рипс вчинив спробу самоспалення в латвійській столиці поблизу Пам'ятника Свободи. В Ризі почали підпільно видавати єврейський журнал. Виїзду сприяв тиск на Москву з

боку західних держав, особливо США. Латвія для радянських євреїв постала своєрідним транзитним місцем й до розпаду Радянського Союзу у 1991 році з неї виїхало близько 16-ти тисяч осіб єврейської національності, які нерідко піддавалися політичним і матеріальним репресіям.

Безпековий контекст. Традиція розглядати міжнародну політику з точки зору системного підходу нерозривно пов'язана з деколонізацією, яка розпочалася після закінчення Другої світової війни. Наприкінці 1960-х років О.Янг одним з перших запропонував розглядати міжнародну політику з точки зору взаємодії глобальної системи, з одного боку, і регіональних підсистем – з іншого [1]. Цю роботу слід вважати новаторською, тому що в ній вперше робиться наступне припущення: прийнятий на той час поділ світу за імперським принципом на «британську», «французьку» та інші частини невдовзі стане не настільки важливим з точки зору аналізу міжнародної політики, проте значущості набуде розподіл на окремі світові регіони. Саме цей процес і відбувся за півстоліття, яке минуло від часу публікації згаданої статті, але уявляється, що на сьогодні ще зарано говорити про завершення процесу деколонізації, а значущість регіоналізації багаторазово підвищилась.

Ще більше значення регіонів як територіальних підсистем міжнародної політики зросло після закінчення холодної війни, коли криза суверенітету як у країнах третього світу, так і в Європі призвела до виникнення очікувань скорого зменшення ролі держав у міжнародній політиці, в тому числі регіонів. І якщо у більшості прихильників цієї теорії такі очікування пов'язувались з перспективою формування нової системи міжнародної політики, якій характерне домінування мирної взаємодії над збройними конфліктами, то інші дослідники висловлювали побоювання відносно збільшення ролі регіонів [2].

Хоча на даний час можна констатувати, що очікування двадцятирічної давнини, пов'язані із зменшенням ролі держав у міжнародній політиці на користь регіонів, не виправдались, у свій час ці очікування сприяли збільшенню числа досліджень, присвячених зовнішньополітичній регіоналізації: Ф.Тассінарі виявив у теоретичних роботах з міжнародних відносин чотири типи регіонів [3]. Так, він виокремив регіони, які формуються, на думку авторів одних теорій, «зсередини» від регіонів, що виникають, на переконання інших дослідників, «ззовні».

Саме регіоналізацію «зсередини» має на увазі Г.М.Федоров, коли пише щодо регіонів як про «територіальні системи» [4]. Він виокремлює регіони за ієрархічним рівнем – від глобального до локального, а також за функціональним типом – політичні, економічні та соціально-культурні. Регіон

Європи відноситься за даною класифікацією до мегарегіонів, який можна розглядати і як політичний, і як економічний, і як соціально-культурний регіон.

Соціальний конструктивізм у теорії міжнародних відносин виводить на перший план зазначені уявлення та їхню роль в процесі регіоналізації. Найбільш яскраво даний тезис представлений в роботі Б.Бузана і О.Вевера, в якій вони вводять понятті регіонального комплексу безпеки [5]. Під цим комплексом розуміється регіон, жителі якого мають схожі уявлення про основні виклики власній безпеці. Зокрема, в Європі в якості основного виклику регіональній безпеці сприймається можливість повторення досвіду Другої світової війни, а європейська інтеграція є проектом, спрямованим на мінімізацію вірогідності настання такого сценарію шляхом відмови держав Європи від частини суверенітету.

Досліджуючи місце Латвії в територіальній системі європейської безпеки, слід застосувати комплексний підхід з урахуванням різноманітних теоретичних підходів до формування регіонів як безпекових територіальних систем. Якщо одразу після проголошення незалежності Латвії в країні велася дискусія, чи бути їй нейтральною за прикладом сусідніх Швеції та Фінляндії, чи вибудовувати свою оборонну політику, виходячи з мети приєднання до НАТО в найближчому майбутньому, то після 1995 року латвійські уряди один за одним послідовно впроваджували курс на вступ в Альянс.

При цьому, як в Латвії існувала недовіра стосовно НАТО, так і в останньому щодо офіційної Риги. Як пише З.Озолиня, латвійська еліта не була впевнена в тому, що країни Заходу, навіть після вступу Латвії до Альянсу, будуть захищати її будь-якими засобами у випадку агресії проти неї з боку третіх держав [6]. Водночас, латвійське російськомовне населення також побоювалось, що приєднання країни до держав Північноатлантичного договору матиме наслідком погіршення й без того непростих відносин між Латвією і Росією. Саме ці перестороги стали причиною того, що 26 лютого 2004 року при голосуванні в латвійському Сеймі з питання вступу в НАТО за висловилися лише 77 зі 100 парламентаріїв [7].

Продемонструвати готовність Латвії, а також її сусідів по Балтійському регіону – Естонії та Литві – до співробітництва у військово-політичній сфері були покликані відповідні спільні проекти трьох балтійських держав. Так, ще наприкінці 1994 року започатковано формування БАЛТБАТу – миротворчого батальйону, службу в якому несли представники всіх трьох країн Балтії, у тому числі в місії з підтримання миру в Боснії і Герцеговині. На думку Р.Сапронаса, створення батальйону не лише продемонструвало спроможність балтійських

держав до взаємного співробітництва, але й зробило значний внесок у створення збройних сил в цих країнах, враховуючи, що після розпаду СРСР і виводу радянських військ з території Латвії, Литви та Естонії останнім довелося формувати свої армії фактично «з нуля» [8].

Разом з тим, у 1996 році було запущено проект БАЛТНЕТ, що передбачав створення спільної системи моніторингу повітряного простору трьох балтійських країн. У 1997 році започатковано реалізацію проекту БАЛТРОН, який дозволив скоординувати зусилля представників збройних сил держав Балтії у рятувальних операціях на Балтійському морі. Зрештою, у 1998 році було засновано Балтійський оборонний коледж, метою якого стала підготовка офіцерських кадрів для Латвії, Литви та Естонії. Коледж розмістився на території Естонії, координаційний центр БАЛТНЕТу – в Литві, а база БАЛТБАТУ і координаційний центр БАЛТРОНу – в Латвії.

В період після завершення холодної війни наріжним каменем політичного виміру територіальної системи європейської безпеки стала ОБСЄ. Вона здобула цей статус завдяки своїй універсальності, не поділяючи країни Європи на «західні» та «східні» та не вимагаючи від останніх при вступі в організацію виконання інших умов, крім прагнення до миру і співробітництва на континенті. У вересні 1991 року, одразу після провалу серпневого заколоту в Москві, учасницями ОБСЄ постали три країни Балтії. Найважливішим напрямом роботи організації у 1990-х роках став контроль за звичайними озброєннями держав-учасниць. У цьому контексті значення Латвії та її сусідів по регіону виявилось вкрай важливим.

З одного боку, три балтійські країни готувались до вступу в НАТО, після чого змінювався баланс сил на континенті на користь Альянсу. З іншого, вони не лише не ратифікували, але й не підписали Угоду про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі 1999 року, і у випадку перевищення НАТО визначених Угодою квот по звичайних озброєннях останні могли бути розміщені на території Латвії та її регіональних сусідів, що спричинило побоювання з боку Росії. Напередодні розширення НАТО на Схід держави Альянсу ще намагались віднайти компромісне рішення. Так, у 2003 році було обіцяно, що після вступу в НАТО країни Балтії приєднаються до Угоди [9]. Однак після розширення Альянсу ці обіцянки виявились забутими, і у підсумку Угода так і не набула чинності.

В контексті взаємодії Ради Європи з Латвією остання являє собою особливий випадок серед інших балтійських держав, оскільки, на відміну від Естонії та Литви, які вступили в РЄ у 1993 році, шлях офіційної Риги в цю

організацію виявився більш складним. Латвія не надала громадянства жителям республіки, що переїхали до неї на постійне проживання після 1940 року, проте цим людям був наданий статус «негромадянина», не визначений у міжнародному праві, який, відповідно, відкривав широкі можливості для порушення їхніх прав. Лише після прийняття у 1994 році нового Закону про громадянство Латвії, який чітко визначив порядок надання громадянства «негромадянам», Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила рішення запросити латвійську сторону стати повноправним членом цієї організації [10].

Також показово, що сам вступ Латвії в Європейський Союз відбувся лише у 2004 році, тобто після того, як ОБСЄ визнала ситуацію у сфері дотримання прав національних меншин країни задовільною, а мандат місії зазначеної організації в Латвії завершився. Після цього, на переконання офіційної Москви, проблеми з нацменшинами в країні продовжують зберігатися. Разом з тим, різкій критиці з російської сторони піддаються спроби, на її думку, героїзації нацизму в Латвії.

Сприйняття можливості повторення Другої світової війни в якості основного виклику європейській безпеці було названо загальною цінністю, що об'єднала у свій час, на переконання авторів теорії регіональних комплексів безпеки, західноєвропейські країни Євросоюзу [11]. Побойуючись згаданого повторення, західноєвропейські країни свідомо відмовились від значної частини державного суверенітету на користь наднаціональних інституцій європейської інтеграції. Натомість, як засвідчує практика, значна частина населення Латвії не поділяє уявлень про Другу світову війну, притаманних для Західної Європи. Більш того, національний суверенітет для більшості латвійців є більш значущою цінністю, ніж європейська інтеграція [12]. Отже, інтеграцію Латвії в соціально-культурну територіальну систему Євросоюзу неможна вважати завершеною.

Висновки. Найважливішими політичними елементами територіальної системи європейської безпеки, в яких бере участь Латвія, є ОБСЄ, НАТО та Європейський Союз. Проте рівень співробітництва латвійської сторони в межах згаданих міжнародних інституцій є неоднорідним. Наприклад, співпраця Латвії у військовій галузі із сусідніми Естонією і Литвою навіть знизилася після вступу всіх трьох балтійських країн у НАТО в 2004 році. З іншого боку, навіть окремі спроби ОБСЄ оцінити ситуацію в Латвії у сфері дотримання прав нацменшин наражаються на різке неприйняття латвійської еліти, представленої, головню, етнічними латишами. Державний суверенітет залишається для латвійців значущою цінністю, а ідеї відмови від його частини на користь

інституцій ЄС відкидаються більшістю населення країни. Ця ситуація може свідчити про те, що Латвія залишається порівняно «молодою» учасницею територіальної системи європейської безпеки. Її елітам і населенню ще доведеться пройти значний шлях до повної інтеграції у вказану систему, в першу чергу, в соціально-культурному плані. При цьому, викладена ситуація може свідчити й про те, що сама територіальна система європейської безпеки переживає на сьогодні болючий процес трансформації, обумовлений, серед іншого, й фактором активного залучення до нього Латвії. Коли цей період перетворень завершиться, згадана система вже не буде такою, як раніше. Механізми функціонування нової системи, за участі в тому числі й Латвії, формуватимуться з низки компонентів, що взаємно впливають один на одного, таких як інституції, міжнародне співробітництво та сприйняття найважливіших викликів і загроз.

Список використаних джерел і літератури

1. Young O.R. Political Discontinuities in the International System // *World Politics*. 1968. Vol. 20, No. 3. P. 369-392.
2. Käkönen J., Lähteenmäki K. Regionalization and the Theory of International Relations. Tampere, 1995.
3. Tassinari F. Mare Europaeum: Baltic Sea Region Security and Cooperation from Post-Wall to Post-Enlargement Europe. Copenhagen, 2004.
4. Федоров Г.М. Регион как территориальная система // *Балтийский регион*. 2010. № 1. С. 20-27.
5. Buzan B., Wæver O. Regions and Powers: The Structure of International Security. Cambridge, 2003.
6. Ozaliņa Ž. European Security and Defense Policy: The Latvian Perspective // *New Security Issues in Northern Europe: The Nordic and Baltic States and the ESDP* / ed. by C. Archer. N. Y., 2008. P. 115-138.
7. Latvijas Republikas Saeima. Par Ziemeļatlantijas līgumu (2.lasījums. Steidzams). 26.02.2004. 09:36:48 bal013 // Arhivs. URL: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_040226/Balsoj/013.htm.
8. Sapronas R. BALTBAT and Development of Baltic Defense Forces // *Baltic Defense Review*. 1999. No. 2. P. 55-70.
9. Российские эксперты: страны Балтии приблизят экономику России к европейской // *DELFI.LV*. 2003. 16 мая. URL: <http://rus.delfi.lv/news/daily/>

latvia/rossijskie-eksperty-strany-baltii-priblizyat-ekonomiku-rossii-k-evropejskoj.d?id=5419154.

10. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Opinion No. 183 (1995) on the Application by Latvia for Membership of the Council of Europe. Text adopted by the Assembly on January 31, 1995. URL: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/TA95/Eopi183.htm>.
11. Lūk, tā izskatās pieminēklis Bauskas aizstāvjiem pret otrreizējo padomju okupāciju. DELFI. LV. 2012. 18 septembris. URL: <http://www.delfi.lv/aculiecinieks/news/novados/luk-ta-izskatas-piemineklis-bauskas-aizstavjiem-pret-otreizejo-padomjuokupaciju.d?id=42678042>.
12. 56% латвийцев хотят сохранения суверенитета, а не более тесной интеграции в ЕС и НАТО // DELFI.LV. 2012. 15 апр. URL: <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/56-latvijcev-hotyat-sohraneniya-suvereniteta-a-ne-bolee-tesnoj-integracii-v-es-i-nato.d?id=42283262#ixzz3L1noH5ww>.

УДК: 94:327.54(4) “19”

Рій Г.Є.

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ БЛОК НАРОДІВ (АБН) І ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА АНТИКОМУНІСТИЧНА МЕРЕЖА В ПЕРІОД «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

У статті поняття «транснаціональність» пов'язується з історією формування та діяльності недержавної організації Антибільшовицького Блоку Народів, що постала після Другої світової війни в Мюнхені й об'єднала навколо антикомуністичних ідей різні емігрантські середовища Східної Європи. Проаналізовано матеріали уже наявних досліджень про антикомуністичний рух. Визначено етапи становлення та входження АБН до транснаціональної антикомуністичної мережі.

Ключові слова: «транснаціональність», антикомунізм, АБН, «холодна війна», Світова Антикомуністична Ліга.

Рий Г.Е. Антибольшевистский Блок Народов (АБН) и транснациональная антикоммунистическая сеть в период «холодной войны».

В статье термин «транснациональность» связывается с историей формирования и деятельности негосударственной организации Антибольшевистского Блока Народов, что была сформирована после Второй мировой войны в Мюнхене и объединила вокруг антикоммунистических идей различные эмигрантские среды Восточной Европы. Проанализированы материалы уже имеющихся исследований антикоммунистического движения. Определены этапы становления и вхождения АБН в транснациональную антикоммунистическую сеть.

Ключевые слова: «транснациональность», антикоммунизм, АБН, «холодная война», Всемирная Антикоммунистическая Лига.

Riy G.E. Antibolshevik Block of Nations (ABN) and Transnational Anticommunist Network in the Period of the Cold War.

In the article, term "transnationalism" is associated with the history of the formation and operation of the non-state organization Anti-Bolshevik Bloc of Nations, which was formed after the Second World War in Munich, and united around the anticommunist ideas various emigrant groups from Eastern Europe. The materials of the available research on anti-communist movement are analyzed. The stages of formation and integration of the ABN into the transnational anti-communist network are determined.

Keywords: transnational, anticommunism, ABN, Cold war, World Anticommunist League.

Історія XX століття, зазвичай, схематизується появою воєн. Таке акцентування на конфліктах має сенс, коли йдеться про історію геополітики чи геостратегії, оскільки їхній предмет стосується національної безпеки, балансу сил та інших схожих проблем. Проте в період Холодної війни на перший план також виходять категорії міжнародної співпраці та співіснування (прикладом можуть слугувати регіональні спільноти, такі як ЄС та утворення націями міждержавних організацій, наприклад ООН), а головними темами стають — права людини, захист довкілля, деколонізація та просування міжцивілізаційного діалогу. Тому, історія часів Холодної війни складатиметься з національного, інтернаціонального і транснаціонального феномену [1].

В історичній науці період «Холодної війни» дав найбільший поштовх розвитку транснаціональній історії. Транснаціональні підходи почали застосовуватись у дослідженнях захисту навколишнього середовища, історії прикордонних земель (borderlands history), історії прав людини,

постколоніальних студій та багатьох інших[2]. Ще одним прикладом теми для дослідження, де використовується транснаціональний підхід — є історія неурядових організацій (NGO — non-governmental organization). Відповідно дослідження їхньої діяльності почали розглядатися саме з транснаціональних позицій.

Однією з ідей, що набула розвитку у період Холодної війни, і призвела до створення низки міжнародних неурядових організацій стали антикомуністичні ідеї. На думку дослідників Люк ван Донген та інші (Luc van Dongen et al.) [3, 3-7] «антикомунізм» слід розглядати з таких двох позицій. Перша — хронологічна — як феномен Холодної війни, що втратив своє значення наприкінці 1980-х років. Друга — організаційна, адже як наслідок підтримки антикомуністичних ідей почали виникати організаційні структури.

Мета статті — спираючись на дослідження транснаціональної антикомуністичної мережі в часи «Холодної війни» та історії становлення АБН показати етапи входження Блоку в цю мережу.

Історичних досліджень про АБН не так вже і багато. Останнє з'явилося минулого року в Гамбурзі під назвою «Найсильніші союзники Заходу» («Die stärksten Verbündeten des Westens»)[4], авторства Стефані Біркгольц. У 2010 році була захищена магістерська дисертація Олександром Сосенком в Іллінойському університеті «Eastern European Unity Under Russian Communism and The Anti-Bolshevik Bloc Of Nations: Coseption, Ideology And Conferences»[5]. Серед праць узагальнюючого характеру — монографія Юрія Киричука «Український національний рух 40–50-х років XX століття»[6] та праця Анатолія Русначенка «Народ збурений (Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках)»[7]. Також історії АБН присвячена стаття Івана Патриляка «1943 рік в історії ОУН та УПА»[8], Василя Деревінського «Концепція ОУН фронту спільної боротьби поневолених народів»[9], Михайла Савчина «Політика ОУН щодо створення антиімперіалістичного блоку поневолених народів під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки»[10], Сергія Багрянного «За волю всіх народів: іноземці та український національно-визвольний рух часів Другої світової війни»[11], Олександри Стасюк «Ідейно-політична стратегія ОУН (б) повоєнного періоду»[12]. Безпосередньо стосуються нашої теми дослідження Джайлса Скотта-Сміта «Західний антикомунізм та мережа Interdoc» (Giles Scott-Smith «Western Anti-Communism and the Interdoc Network»)[13], Стефані Рулін та Джайлса Скотта-Сміта «Транснаціональний антикомунізм і Холодна війна» (Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smith «Transnational Anti-Communism and

the Cold War») [3], у яких йдеться про розбудову антикомуністичної мережі на Заході в часи Холодної війни.

АБН постав у 1946 році саме як міжнародне неурядове об'єднання та проводив свою діяльність у площині недержавних акторів міжнародних відносин, тому його історія є більше транснаціональною, ніж міжнародною. Адже, якщо міжнародні відносини — це відносини між націями на політичному чи стратегічному рівнях, то транснаціональні — це відносини серед індивідів (недержавних акторів) та їхніх спільнот [13, 9-10]. Відповідно, АБН можна характеризувати саме як транснаціональну недержавну організацію. До АБН входило 19 національних організацій Східної Європи та Азії, переважно це були емігрантські середовища, такі як: Комітет «Вільна Вірменія», Болгарський національний фронт, Білоруська Центральна Рада, Козацький національний визвольний рух, Хорватський національний визвольний рух, Чеський рух за свободу, Чеський національний комітет, Естонський визвольний рух, Союз Естонський бійців за свободу, Грузинська національна організація, Угорський визвольний рух, Угорський рух Йожефа Міндсенті, Латвійська асоціація боротьби проти комунізму, Литовський рух Відродження, Польський християнсько-соціальний рух, Словацький визвольний рух, Національний туркестанський об'єднаний комітет, Українське гетьманське об'єднання, ОУН (б). Деякі з них представляли різні напрямки боротьби своїх народів проти комунізму. Яскравим свідченням є те, що деякі нації мали по два представництва (наприклад, чехи, угорці, українці)[14].

Проте вже в період Холодної війни, такі рухи розвивались не тільки у Європі. На період середини 1950-х років у світі було декілька осередків антикомуністичних рухів. Перший – європейська антикомуністична мережа, другий представляли азійські антикомуністи, третій – антикомуністичні рухи в Латинській Америці [3, 113-127].

У розвитку антикомуністичного руху в Азії багато чого залежало від Гоміньдану очолюваного Чан Кайші, котрі після поразки в боротьбі з китайськими комуністами Мао Цзедуну осіли в Тайвані. Вони отримали підтримку китайського лобі в США та з ЦРУ зуміли закріпити за собою Тайвань, тоді як більша частина Китаю опинилася в руках комуністів. Використовуючи цю підтримку, Чан Кайші фінансував антикомуністичні рухи в Азії та відкрив Радіо Вільна Азія. У 1954, наприкінці Корейської війни, Чан Кайші зустрівся з Сингман Рі (Syngman Rhee) Президентом Південної Кореї для обговорення можливої співпраці. Як наслідок було утворено організацію —

Азійська Народна Антикомуністична Ліга (APACL). Пізніше, як третя частина, до них приєднався Південний В'єтнам [3, 113-127].

Іншою частиною світового антикомуністичного руху стала Міжамериканська Конфедерація для оборони континенту, створена 1954 року в Мехіко, та Антикомуністичний Народний Фронт (Anticommunist Popular Front).

Зі зв'язку між латиноамериканським антикомуністами, азійськими та АБН, розпочався новий рівень координації в транснаціональному антикомунізмі. Ці рухи організаційно оформились у окремі міжнародні неурядові інституції, а пізніше в 1966 році об'єдналися у Світову Антикомуністичну Лігу (WACL — World AntiCommunist League). На черговій конференції APACL, що проходила тоді в Сеулі було прийнято рішення про утворення Світової Антикомуністичної Ліги (World Anticommunist League — WACL). Установча конференція відбулася в Тайпеї 25 вересня — 1 жовтня 1967 року.

Загалом Світова Антикомуністична Ліга (WACL) базувалася на національних та регіональних структурах. Туди входили такі організації, як Азійська християнська антикомуністична асоціація (Asian Christian Anticommunist Association), Християнська антикомуністична кампанія боротьби (The Christian Anticommunist Crusade), Європейська Рада Свободи (European Freedom Council), Американська конфедерація континентальної оборони (Interamerican Confederation of Continental Defense), АБН та Асамблея поневолених європейських націй (ABN and Assembly of Captive European Nations (ACEN)). Керівництво Лігою здійснювалося Радою Директорів. Поділ у середині організації був між Азійсько-американською мережею, що фокусувалася на Китаї та комуністичній експансії в цьому регіоні, Атлантично-орієнтованими групами з фокусом на СССР та латиноамериканськими групами. [2, 113-127].

Як вказують дослідники історії Ліги (WACL), «першу скрипку» в цій структурі відігравали тайванці. Вони перебували на всіх ключових посадах, а більшість усіх конференцій проходили у «вільних» державах Південно-Східної Азії. З початку 1970-х років, після зміни політики адміністрації президента Ніксона щодо комуністичного Китаю, тайванці всю політику WACL-у намагалися направити в русло критики цих нових відносин [3, 113-127]. Відповідно, послаблювався інший — протисовєтський фронт. АБН-івські кола в 70-х роках змушені були констатувати той факт, що в середині WACL почала зароджуватися ціла опозиція до АБН. Це призвело до того, що керівництво АБН почало більше концентруватися на розбудові своєї європейської мережі.

Блок виступив ініціатором створення ще однієї європейської антикомуністичної організації, що пізніше органічно влилась у загальносвітовий визвольний рух – Європейської Ради Свободи (ЄРС) [1515, 60]. Утворення ЄРС, базовими принципами якої були координація та скріплення боротьби проти комунізму та російського імперіалізму, допомога в справі визволення народів, поневолених російським імперіалізмом, допомогло вже через рік перейти до утворення Світової Антикомуністичної Ліги (WACL).

Таким чином, можемо виокремити декілька етапів у співпраці АБН з представниками інших антикомуністичних рухів. Перший – етап об'єднання емігрантських організацій навколо антикомуністичних ідей у Східній Європі, 1946-1954 роки. Другий – етап встановлення зв'язків з азійськими та латиноамериканськими антикомуністичними організаціями, середина 1950-х років. Третій – етап утворення Світової Антикомуністичної Ліги (WACL), середина 1960-х років. У Європі АБН узяв на себе функцію координувати усю континентальну антикомуністичну мережу.

Список використаних джерел і літератури

1. Iriye A. Historicizing the Cold War // *The Oxford Handbook of the Cold War*. Ed. by Richard H. Immerman and Petra Goedde. Oxford, 2013. P. 16-30.
2. Yun Casalilla B. Transnational history. What lies behind the label? Some reflections from the Early Modernist's point of view // *Culture & History Digital Journal*. 2014. Vol.3, № 2. P.1-7. URL: <http://cultureandhistory.revistas.csic.es/index.php/cultureandhistory/article/view/64/238>
3. Roulin S., Giles S. Transnational Anti-Communism and the Cold War: Agents, Activities, and Networks / Ed. by Luc van Dongen. Palgrave Macmillan UK, 2014. 292 p.
4. Birkholz S. Die stärksten Verbündeten des Westens. Der Antibolschewistische Block der Nationen 1946-1996. KVV Konkret, Hamburg 2017. 143 s.
5. Sosenko A. Eastern European Unity under Russian Communism and the Anti-Bolshevik Bloc of Nations: Conception, Ideology, and Conferences [Електронний ресурс] / Alexander Nicholas Sosenko // Submitted in partial fulfillment of the requirement for the degree of Master of Arts in Russian, East European, and Eurasian Studies in the Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign, 2010. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.205.409&rep=rep1&type=pdf>

6. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 463 с.
7. Русначенко А. Народ збурений (Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках). Київ: Пульсари, 2002. – 519 с.
8. Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. 2009. № 13. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Patryliak_Ivan/1943_rik_v_istorii_OUN_i_UPA.pdf
9. Деревінський В. Концепція ОУН фронту спільної боротьби поневолених народів // Український визвольний рух. 2005. № 4. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Derevynskiy_Vasyl/Kontseptsiiia_OUN_frontu_spilnoi_borotby_ponevolenykh_narodiv.pdf
10. Савчин М. Політика ОУН щодо створення антиімперіалістичного блоку поневолених народів під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 1999. № 4. С. 186-187.
11. За волю всіх народів: іноземці та український національно-визвольний рух часів Другої світової війни // День: веб-сайт. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/za-volyu-vsikh-narodiv>
12. Стасюк О. Ідейно-політична стратегія ОУН(Б) повоєнного періоду // Український визвольний рух. 2006. № 8. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Stasiuk_Oleksandra/Ideino-politychna_stratehiia_OUNb_povoiennoho_periodu.pdf
13. Scott-Smith G. Western Anti-Communism and the Interdoc Network. Palgrave Macmillan UK, 2012. 388 p.
14. Letter to Jaroslaw Stetzko from «Sanitized». Freedom of Information Act Electronic Reading Room: веб-сайт. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80B01676R003900010031-7.pdf>
15. Антибільшевицький Блок Народів: збірка документів 1967–1970 рр. Мюнхен: Видавництво ЗЧ ОУН, 1981. 518 с.

**«РЕАЛЬНА ПОЛІТИКА» Г. КІССИНДЖЕРА
У КІПРСЬКОМУ КОНФЛІКТІ 1974 Р.**

У статті розглядається дипломатична та політична діяльність Державного секретаря США Г. Кіссинджера щодо вирішення кіпрської кризи 1974 р. Проведено аналіз внутрішньополітичних, зовнішніх та регіональних чинників, що вплинули на конкретні дії американського уряду в період конфлікту на острові та під час загострення греко-турецьких відносин. Увага приділена національним інтересам США в близькосхідному регіоні та реалізації концепції реальної політики в контексті кіпрського питання.

Ключові слова: кіпрське питання, Г. Кіссинджер, греко-турецькі відносини, реальна політика, «холодна війна».

Ковальський С.В. «Реальная политика» Г. Киссинджера в кипрском конфликте 1974 г.

В статье рассматривается дипломатическая и политическая деятельность Государственного секретаря США Г. Киссинджера по разрешению кипрского кризиса 1974 г. Проанализированы внутривнутриполитические, внешние и региональные факторы, повлиявшие на конкретные действия американского правительства в период конфликта на острове и обострения греко-турецких отношений. Внимание уделяется национальным интересам США в ближневосточном регионе и реализации концепции реальной политики в контексте кипрского вопроса.

Ключевые слова: кипрский вопрос, Г. Киссинджер, греко-турецкие отношения, реальная политика, «холодная война».

Kovalskyi S. G. Kissinger's Realpolitik in the Cyprus conflict of 1974.

The article is devoted to the diplomatic and political decisions of the US Secretary of State G. Kissinger on the Cyprus crisis 1974. Domestic, foreign and regional factors which made an impact on the American Government's activity were analyzed. The researched process affected both the American home policy and its foreign reputation. The attention was paid on the US national interests in the Middle East and the realpolitik's realization in the context of the Cyprus question.

***Keywords:** the Cyprus question, G. Kissinger, Greek-Turkey relations, realpolitik, Cold war.*

Локальні виміри «холодної війни» – важлива тема для розуміння масштабу глобального протистояння в його регіональних аспектах. В цьому контексті близькосхідний регіон являє собою один із найскладніших геополітичних комплексів другої половини ХХ ст. Кіпрська проблема інтегрована в усі процеси Східного Середземномор'я. Тому, суперечка за гарантії етнічним громадам острова та його територію сформувала важливий чинник конфронтації Греції та Туреччини – двох членів НАТО, які періодично опинялися в стані можливої війни один проти одного. Нарешті, Кіпр з його етнічними, політичними та іншими проблемами неодноразово виходив на порядок денний зовнішньої політики США та СРСР. Тому, увага адміністрації Р. Ніксона та Дж. Форда періодично зверталась до маленької острівної держави, але великої проблеми «холодної війни».

Реальна політика Г. Кіссінджера, яка стосувалась й кіпрської проблеми, поєднувала дипломатичні практики «холодної війни» із теоретичними засадами політичного реалізму в його класичному значенні. В сфері наукового переосмислення світової політики та зовнішньополітичних процесів США Г. Кіссінджер став провідником політичного реалізму в його класичній парадигмі, яка завдяки практичним та науковим заходам відомого дипломата актуальна й сьогодні. Г. Кіссінджер для багатьох прихильників залишився співавтором політики розрядки «холодної війни» та лауреатом Нобелівської премії миру 1973 р. за завершення В'єтнамської війни. Для своїх супротивників відомий американський дипломат запам'ятався як ініціатор килимового бомбардування Камбоджі та інших суперечливих зовнішньополітичних рішень, особливо, в Латинській Америці.

Кіпрський конфлікт 1974 р. став одним із тих випробувань для США, які ставили незручні питання для республіканської партії на президентських виборах 1976 р. Користуючись такими американськими провалами, як допущення окупації частини Кіпру турецькими військами та вихід Греції з НАТО, демократична партія знайшла підтримку у американських греків та побудувала свою передвиборчу стратегію на критиці зовнішньої політики республіканців. Перемога дісталась представнику демократичної партії Дж. Картеру. Таким чином, кіпрське питання від суто регіональної та інтернаціоналізованої проблеми перетворилось в один із чинників внутрішньої політики США і мала свої дрібні, проте, відчутні наслідки. Тому, задача статті

проаналізувати зовнішні та внутрішні фактори, що впливали на реалізацію Г. Кіссинджером реальної політики щодо кіпрського питання в 1974 р.

Біографія Г. Кіссинджера добре досліджена та висвітлена з різних політико-партійних позицій. Позитивні оцінки Г. Кіссинджеру надавали прихильники республіканської партії Гівер Вагнер, Джеремі Сурі, Уолтер Іссаксон та інші. Нажаль ці роботи не розкривають кіпрської політики Г. Кіссинджера, зосереджуючись на фактах біографії дипломата та його глобальних проектах.

Більш детальною в цьому плані виявилась критична точка зору щодо політичної діяльності Г. Кіссинджера. В роботі представника радикальної історіографії Кристофера Хітченса «Суд над Генрі Кіссинджером» (1991) [1] окремий розділ був присвячений кіпрській проблемі. Автор висловив прихильність до теорії персональної відповідальності Г. Кіссинджера за замах на життя Макаріоса III [1, с. 4]. Названа робота та створений нею образ Державного секретаря викликали серйозний резонанс в американському суспільстві та започаткували традицію «конспіралогічних досліджень» дипломатії Г. Кіссинджера. За два роки до того К. Хітченс написав маловідому книгу «Кіпр від оттоманів до Кіссинджера» [2]. Ця робота була повністю присвячена кіпрському питанню та побудована на критичній оцінці Державного секретаря США.

Продовжив критичний аналіз діяльності Г. Кіссинджера на Кіпрі англійсько-грецький дослідник Андреас Констандінос. В своїй роботі він спробував надати об'єктивний аналіз, порівнюючи американський та англійський підходи до вирішення кіпрської кризи в 1974 р. [3] Більш нейтральну роботу, присвячену застосуванню реальної політики по відношенню до Кіпру написав грецький політолог К. Іоаннідес [4]. Однією із найостанніших робіт є праця Сотіріса Рідіса про американську реальну політику в контексті прав людини в трикутнику Греція, Туреччина, Кіпр [5]. Про свою дипломатичну роботу на Кіпрі в 1974 р. та особисту оцінку тодішніх подій Г. Кіссинджер висвітлив у власних мемуарах [6].

Передумови конфлікту на Кіпрі між громадами греків та турків кіпріотів походять з історичних процесів часів османського володарювання островом та британської колоніальної присутності. Перші збройні сутички між представниками обох громад виникли під час антиколоніальної боротьби в другій половині 1950-х рр. З наданням незалежності Республіки Кіпр було конституційно закріплене політичне розмежування громад. В 1963-1964 рр. на острові стався конфлікт, результатом якого були чисельні людські жертви з

обох боків. Найбільш масштабним конфліктом, який остаточно розколов острів вважається криза 1974 р.

Виокремлюються три системні проблеми з якими зіткнулась реальна політика Г. Кіссинджера на початку кіпрського конфлікту 1974 р.: криза влади в США, особливості американської доктринальної політики та греко-турецькі відносини. По-перше, в США саме в цей період відбувалась одна із найскладніших внутрішньополітичних проблем за всю історію – Вотергейтський скандал. Аналізуючи участь США в кіпрському питанні треба враховувати, що до початку серпня 1974 р., тобто одночасно із державним переворотом на острові та першою військовою операцією Туреччини. В цей час американський президент Р. Ніксон був втягнутий в безкінечні судові процеси та сенаторські комісії щодо поведінки під час передвиборчих перегонів 1972 р. Справа йшла до імпічменту, тому останні два місяця напередодні відставки президент, фактично, не головував на засіданнях з національної безпеки та оборони. В період між першою та другою фазами турецької інтервенції на Кіпрі з 20 липня по 9 серпня відбувалась відставка президента США Р. Ніксона, що на думку експерта з середземноморської політики США професора Дж. Вулфа, суттєво знизило ефективність американських дій [7, с. 112].

За цей період всі питання пов'язані із зовнішньополітичною діяльністю США полягали на Г. Кіссинджері, який поєднував одночасно посаду Державного секретаря із головою Ради національної безпеки. Він був змушений пропускати через себе всю оперативну інформацію та приймати ключові рішення без узгодження із президентом. Ці обставини гальмували роботу державних структур. Г. Кіссинджер займав очікувальну позицію та намагався не брати на себе відповідальність за втручання США в черговий локальний конфлікт із далекою перспективою.

З іншого боку, важливим аспектом виступали доктринальні особливості зовнішньої політики США. Основним інструментарієм американської дипломатії часів «холодної війни» являлась доктрина стримування комунізму, що дозволяло втручатися в суверенітет будь-якої держави, якщо там виникала пряма загроза приходу до влади прокомуністичного режиму. Особливий інтерес складали країни, що входили в зону інтересів США. Кіпр, незважаючи на свою стратегічну важливість, не був в зоні життєвих інтересів США. Однак, «вакуум влади», що утворився на Кіпрі в 1974 р., на думку американських експертів, міг створити умови для приходу до влади комуністів. До того ж, комуністична партія АΚΕΛ мала підтримку в суспільстві та питому вагу.

Перед Г. Кіссінджером постала проблема ризику: якщо США не втрутяться, то можливий сценарій «радянзації Кіпру». В 1964 р. під час аналогічної кризи вже звинувачували президента Л. Джонсона за те, що Кіпр міг стати його персональною «Затокою Свиней» [8]. В іншому випадку, якщо американські війська зреагують, була вірогідність повної руйнації регіональної системи відносин та втягування США в черговий конфлікт. Під час аналогічної ситуації в 1964 р. Л. Джонсон багато разів порівнював значення кіпрської проблеми для зовнішньої політики США із В'єтнамом [див. наприклад: 9, с. 952-955, 938, 1019-1024]. Судячи за періодичністю такого порівняння цей стереотип довго зберігався. Тому, в умовах 1974 р. США життєво необхідним було розібратися у реальних шансах АКЕЛ прийти до влади в умовах політичного хаосу та можливостей СРСР вплинути на кіпрську ситуацію.

Ще одна обставина, що впливала на рішення американської дипломатії та мала геополітичне значення, була пов'язана із греко-турецькими відносинами. Греція та Туреччина являлись членами НАТО з 1952 р., створюючи опору так званому «південному флангу» цієї організації. Греція мала спільні кордони із країнами учасниками Організації Варшавського договору, в той час як Туреччина кордонувала із СРСР та була чорноморським форпостом стримування. Маючи такий важливий стратегічний пріоритет обидві держави знаходились в перманентному протистоянні, що періодично призводило до загрози війни між цими державами. Військовими та політичними діями США підкреслювалось, що висока вірогідність війни між Анкарою та Афіними може тягнути за собою розпад всього «південного флангу» та критичній шкоді американським інтересам в близькосхідному регіоні. Всі основні греко-турецькі кризи в той період (1955 р., 1964 р., 1967 р. та 1974 р.) були напряму пов'язані із суперечками щодо Кіпру. Тому від вирішення кіпрського питання та стабілізації ситуації на острові залежала стабільність НАТО, вирішення чого США також залишала за собою. Означена проблема, також вимагала від США в 1974 р. одночасно рішучих, але й обережних, дій, щоб не допустити греко-турецької війни.

Додатково слід відмітити, що державний заколот проти Макаріоса III став несподіванкою для американського керівництва. Уряд США працював, фактично, в ситуації невизначеності. З перших же годин розгортання кризи 15 липня 1974 р. Г. Кіссінджер провів об'єднане засідання Державного департаменту, Ради національної безпеки та міністерства оборони. Ці наради збирались декілька днів поспіль й очолював їх особисто Г. Кіссінджер. Про складність сприйняття ситуації вказував той факт, що з перших годин

американці не розуміли долю Макаріуса III, помилково спираючись на грецькі данні про його вбивство. Тільки пряма телефонна розмова під час засідання 16 липня із представниками британського Орінг Оффісу остаточно прояснила ситуацію.

На серйозність ситуації вказував той факт, що в період з 16 по 19 липня, відповідно до документів, Г. Кіссинджер розглядав можливості та готував сценарії застосування американських збройних сил. 16 та 18 липня 1974 р. Г. Кіссинджер в Білому Домі проводив наради спеціальної робочої групи, в компетенцію якої входили аналіз поточних кіпрських подій та підготовка реакції на будь-яку ситуацію. В групу були включені керівники та виконавці з таких відомств як Державний департамент, Міністерство оборони, ЦРУ, Рада національної безпеки, Об'єднаний штаб командування. Головними побоюваннями силових структур США було те, що переворот на Кіпрі та можлива реакція Туреччини спричинять, по-перше, неконтрольовану громадянську війну та греко-турецьку війну, по-друге, посилять позиції Радянського Союзу в регіоні, по-третє, приведуть до політичної влади на острові комуністів [10, с. 6; 11, с. 11-12].

Один з варіантів впливу на ситуацію розглядався превентивний удар власними силами, для того щоб своїм військовим втручанням запобігти переведення ситуації у незворотне становище. Так, відповідно до доповіді генерала Пенлі, в повну бойову готовність були приведені дві групи швидкого реагування, готові в будь-який момент втрутитись в кіпрський конфлікт [10, с. 3]. Одна група розміщалась на авіаносці «Форрестал» і курсувала між Крітом та Афінами. Офіційне видання Пентагону визначало задачу «Форрестала» як підготовку евакуації американських громадян з острова [12, с. 145, 341, 348]. Але офіційна документація вказувала на включення авіаційної групи до сил швидкого реагування з метою оперативного реагування на можливі загрози національної безпеки США на острові.

Інша десантно-морська група знаходилась південніше Кріту. Обидві групи були приведені в повну бойову готовність та отримали наказ в разі сигналу провести висадку на Кіпрі протягом 24 годин. Під час брифінгу 16 липня розглядалось питання повноцінного їх прямого застосування. Втім, питання було переведено в політичну площину та прийняте рішення утримувати групи швидкого реагування у відкритому морі в бойовій готовності [10, с. 1]. Більш предметно до цього питання повернулись 18 липня, на черговій зустрічі керівників силових відомств США. Обговорювалась можливість наблизити групу швидкого реагування до 10-12 годинної досяжності. Проте,

цей проект був відхилений Г. Кіссинджером, посиляючись на небажання сигналізувати СРСР про підняття рівня тривоги в ВМС. Державний Секретар висловив побоювання відповіді радянських ВМС з боку Одеси та Чорного моря [10, с. 3].

«Довідник морської авіації США» наводив інформацію щодо розташування біля Кіпру авіаносця «Індепенденс» із ескадрильями палубної авіації на борту в період з 4 по 22 серпня. Він був приведений в бойову готовність 19 серпня, після нападу на американське посольство на Кіпрі та вбивства посла. Його задачею було забезпечення проведення гуманітарної місії по евакуації американських громадян. Крім того, літаки авіаносця проводили спостереження за грецькими, турецькими, радянськими та всіма торговими кораблями, які курсували в регіоні [12, с. 21, 116, 120].

Що стосувалось позиції США в ООН, то Г. Кіссинджер пропонував затягувати голосування по Кіпру, відговорюючись стандартними формулюваннями про недопустимість порушення кіпрської цілісності [10, с. 4, 6]. Напередодні турецької інтервенції заступник Кіссинджера Джозеф Сіско відправився в трьохденну поїздку в Афіни та Анкару з метою провести мирні переговори та утримати обидві держави від воєнних дій один проти одного [7, с. 112]. Місія в цілому не призвела до позитивних результатів, і тому 20 липня 1974 р. розпочалась перша фаза турецької збройної інтервенції на острів. В наслідок турецької інтервенції грецький режим «Чорних полковників» був повалений, а новий уряд проголосив про виведення Греції з НАТО. Американсько-турецькі відносини теж були на декілька років погіршені. В 1975 р. президент США Дж. Форд та Г. Кіссинджер наклали на Анкару ембарго на продаж зброї.

Отже, незважаючи на репутацію рішучого та розумного дипломата Г. Кіссинджер у кіпрській кризі 1974 р. коливався між навмисною бездіяльністю та найрадикальнішими заходами. На затягування вирішення питання суттєво вплинула внутрішньополітична криза в США, спричинена Вотергейтським скандалом. Г. Кіссинджер одноосібно приймав рішення з питань національної безпеки в період розгортання кіпрського конфлікту. Доктринальність зовнішньої політики США вимагала від Державного секретаря витримати час, щоб зрозуміти наскільки реальною була «комуністична загроза», при цьому політичні «яструби» були морально та технічно готові до військових дій. Будь-яке втручання США у кіпрські проблеми супроводжувалось спротивом Греції та Туреччини. Конфлікт між цими державами був вкрай небезпечним для НАТО в цілому, США з цим рахувались.

Тому, об'єктивна ситуація, що склалась на острові, звела реальну політику Державного секретаря до позиції очікування, вимагаючи від нього відкласти прийняття рішення. Така тактика призвела до негативних наслідків для близькосхідних та середземноморських позицій США та відобразилось на її внутрішньополітичному житті.

Список використаних джерел і літератури

1. Hitchens Ch. The Trial of Henry Kissinger. New-York, 2001.
2. Hitchens Ch. Hostage to Cyprus: Cyprus from the Ottomans to Kissinger. New-York, 1989. 179 p.
3. Constandinos A. America Britain and the Cyprus Crisis of 1974: Calculated Conspiracy or Foreign Policy Failure? Norwich: University of East Anglia, 2008. 351 p.
4. Ioannides Ch. P. Realpolitik in the Eastern Mediterranean: from Kissinger and the Cyprus Crisis to Carter and the Lifting of the Turkish Embargo. New York, 2001. 523 p.
5. Rizas S. Realism and Human Rights in US Policy Toward Greece, Turkey, and Cyprus. London, New York: Lexington Book, 2018. 185 p.
6. Kissinger H. Years of Renewal. New York, 1999. 1137 p.
7. Wolfe J. H. A Historical Review of the Dispute // Perspectives of Negotiations. Four Case Studies and Interpretations / Ed. by D.B. Bendahmane, J.W. McDonald Jr. Washington: Foreign Service Institute U.S. Department of State, 1986. P. 105-122.
8. Willer G. Will Cyprus be Johnson Pig Bay? // Detroit Free Press, March 13, 1964.
9. Public Papers of the Presidents of the United States. Lindon Jonson, 1963-1964. Book 1. Washington, 1965. 1709 p. [P. 952-955, 938, 1019-1024].
10. Washington Special Action Group on Cyprus, July 16, 1974. Type: Stenography. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/LOC-HAK-557-4-5-4.pdf>
11. Washington Special Action Group on Cyprus, July 18, 1974. Type: Stenography. – URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/LOC-HAK-541-19-4-6.pdf>
12. Dictionary of American Naval Aviation Squadrons. Volume I: The History of VA, VAH, VAK, VAL, VAP and VFA Squadrons / Ed. by R.A. Grossnick. Washington: Naval Historical Center Department of the Navy, 1995. 562 p.

«ХОЛОДНА ВІЙНА» І ЕНЕРГЕТИЧНА КРИЗА: ЕТАПИ ТА ФАКТОРИ

В епоху глобального світу міжнародна політика і енергетика поєднані в одне ціле. У даній статті розглядаються питання зближення цих двох напрямів в період біполярного протистояння. У міру розвитку цього процесу, на певних етапах відбувались енергетичні кризи. У статті розглянуто фактори, що вплинули на розгортання цих криз, подано періодизацію системного протистояння під кутом енергетичного чинника.

Ключові слова: холодна війна, енергетична криза, США, СРСР, нафта.

Данилець В.Л. «Холодна війна» і енергетична криза: етапи та фактори.

В епоху глобального мира международная политика и энергетика объединены в одно целое. В данной статье рассматриваются вопросы сближения этих двух направлений в период биполярного противостояния. По мере развития этого процесса, на определенных этапах происходили энергетические кризисы. В статье рассмотрены факторы, повлиявшие на развертывание этих кризисов, подана периодизация системного противостояния под углом энергетического фактора.

Ключевые слова: холодная война, энергетический кризис, США, СССР, нефть.

Danylets V. Cold War and the Energy Crisis: Stages and Factors.

Today, in the era of global world, international politics and energy are united into a single whole. In this article, the questions of convergence of these two directions during the period of cold opposition are considered. As the process progressed, energy crises occurred at certain stages. In the article factors influencing the deployment of these crises are considered, the periodization of systemic confrontation at the angle of the energy factor is given.

Keywords: Cold War, energy crisis, US, USSR, oil.

Досвід Другої світової війни та реалії післявоєнних років поклали початок новому етапу розвитку, що характеризувався науково-технічною революцією, деколонізаційними процесами та переходом до

постіндустріального суспільства. Ці епохальні події корінним чином вплинули на трансформацію міжнародних відносин. Головними рушіями були чинники, які становили фундаментальну основу нових напрямів розвитку.

Протягом кількох десятиліть холодної війни утворився досить складний комплекс взаємопов'язаних факторів, що впливали на міжнародну політику. Успіх реалізації зовнішньої політики в цей період мав обов'язково враховувати ідеологічний, військовий та енергетичний аспекти. Останній, у міру збільшення політизації енергетики, і одночасного зменшення ймовірності третьої світової війни відігравав дедалі важливішу роль у формуванні векторів міжнародної політики держав.

Стрімкий післявоєнний розвиток економіки США, Західної Європи, Японії став можливим завдяки дешевим енергоресурсам, що надходили з країн Третього світу. США мали свої багаті внутрішні поклади нафти, однак цього було недостатньо, враховуючи їх потреби в нафті і необхідність забезпечувати енергоресурсами своїх союзників у Західній Європі.

Дана стаття ставить перед собою завдання накреслити риси впливу джерел енергоносіїв на світову політику, а також виявити місце і роль енергетичного чинника в комплексі стратегічних взаємозв'язків на різних етапах холодної війни.

Питання впливу проблем доступу до енергоносіїв на міжнародну політику в форматі протистояння «холодної війни» висвітлюються в роботах таких американських та європейських авторів як D. Ergin, F. Engdahl, M. Eden, R. Gasiorowski, J. Perović, R. Cantoni, G. Kemp, R. Harkavy та багато інших.

Специфіка «боротьби за енергоносії» полягала в тому, що велика частина видобувних країн, в першу чергу регіону Близького Сходу, в силу своєї культурної, ментальної та географічної відокремленості не примикали стабільно до будь якого з таборів глобального протистояння, а намагались вирішити свої внутрішні проблеми і суперечки з сусідами за підтримки великих держав з елементом балансування між двома «полюсами».

У цьому зв'язку період міжсистемного протистояння доцільно розділити на наступні періоди за критеріями, що спираються на енергетичний аспект.

I етап: 1945 – 1948 рр.

Наприкінці Другої світової війни і відразу після неї, поряд з утвердженням нового світового порядку, заснованого на вільній торгівлі та інших міжнародних домовленостях, почав встановлюватись так званий новий нафтовий порядок. На цьому етапі нафта і питання, пов'язані з нею, фактично стали точкою взаємодії зовнішньої політики та економіки, зокрема, інтересів

крупних міжнародних корпорацій. Поступово ця точка сфокусувалась в регіоні Близького Сходу.

Війна висунула величезні вимоги до постачання енергоресурсів учасникам бойових дій, зокрема до США, які були головним виробником нафти в цей період. В рамках ленд-лізу США постачали союзникам (у тому числі СРСР) нафту і нафтопродукти. Така велика потреба в американській нафті викликала в адміністрації президента Ф. Рузвельта занепокоєння щодо її потенційного дефіциту, що призвело до необхідності політики «консервації» американських нафтових ресурсів. Це означало, що в майбутньому США доведеться використовувати іноземні поклади нафти, щоб зберегти свої.

Сполучені Штати ще наприкінці Другої світової війни усвідомлювали життєву важливість Близького Сходу як стратегічного резерву нафти. І, отже, для того, щоб встановити майбутній розподіл світових нафтових ресурсів потрібно було домовитись з Великою Британією. Так, ще в лютому 1944 р. Ф. Рузвельт в ході зустрічі з послом її величності лордом Галіфаксом зазначав: «Перська нафта ваша. Нафту Іраку і Кувейту ми розділимо, що стосується нафти Саудівської Аравії, то вона наша» [2].

Стратегія збільшення постачання енергоресурсів до США продовжувала розвиватись у безпосередньому взаємозв'язку із розгортанням протистояння Сходу і Заходу. Надзвичайно важливу роль почав відігравати ще один фактор, що вплинув на енергетичну політику розвинених держав, а також на увесь спектр міжнародних відносин. Після закінчення війни у США розпочався економічний бум. Збільшилась кількість автомобілів (26 млн у 1945 р. і 40 млн у 1950 р.), що призвело до значного збільшення споживання бензину [4, с. 324]. Збільшення споживання бензину стимулювало зростання цін, що, в свою чергу, стимулювало розширення розвідки нафти в Північній Америці і, як наслідок, збільшення запасів нафти. США певною мірою могли забезпечити потреби економічного росту за рахунок власного видобутку. Однак ситуація в післявоєнній Європі була протилежною. Тут вибухнула енергетична криза, яка автоматично збільшила залежність Європи від зовнішніх енергоресурсів.

Воєнне руйнування в поєднанні з соціальною катастрофою і іншими руйнівними факторами війни призвело до майже повної зупинки поставок вугілля. До того ж, у 1946/1947 рр., в Європі спостерігалась одна з найхолодніших зим з початку століття. Енергетичний фактор став головною причиною занепаду Британської імперії і одночасно сходячкою, яка привела США до світового лідерства.

12 березня 1947 р. пролунала «Доктрина Трумена», яка за суттю була рішенням замінити Велику Британію у захисті Греції та Туреччини від комунізму. «Доктрина Трумена» не просто проголошувала ідеологічну війну проти СРСР і стверджувала позиції США на європейському континенті, вона визначала курс зовнішньополітичної стратегії, що мала на меті створення зони впливу США у Середземномор'ї, на Близькому Сході та в Перській затоці. Зрештою, один з найважливіших стратегічних регіонів планети, її «нафтова скарбниця», стала зоною «життєво важливих інтересів» США [5, с.49].

Отже, протистояння розгорталось навколо стратегічного регіону енергоресурсів Близького та Середнього Сходу де перетиналися інтереси США, їх європейських союзників та СРСР. Відразу після війни СРСР намагався отримати вплив в зазначеному регіоні. Іранська і турецька післявоєнні кризи, спровоковані Москвою, демонстрували те, що інтереси СРСР йдуть врозріз з американськими. Затримка виводу військ з Північного Ірану підтверджувала той факт, що у радянського керівництва були серйозні плани щодо Північного Ірану, в яких важлива роль відводилась північноіранським родовищам[3].

Радянське виробництво нафти в 1945 р. становило лише 60 % від рівня 1941 р. Тому СРСР зажадав створити спільну нафторозвідувальну компанію в Ірані, а радянські війська продовжували окупувати іранський Азербайджан і після війни. Й. Сталін не хотів виводити війська до весни 1946 р. Отже, іранська криза 1946 р., пов'язана з контролем енергоресурсів, були першою конфронтацією "холодної війни" між Заходом і Сходом.

Після того, як Й. Сталін вивів свої війська з північного Ірану в 1946 р., СРСР не залишав спроб домогтися привілейованого становища в регіоні та прагнув до створення спільної радянсько-іранської нафтової компанії. США та Велика Британія намагались витіснити СРСР з Ірану де вже працювали англійські і американські нафтові корпорації.

Провідне місце енергетичного аспекту в зовнішньополітичній стратегії США в цей період підтверджує і той факт, що саме в день проголошення доктрини Трумена, 12 березня 1947 р., представники 4-х гігантів американської нафтової промисловості скріпили печатками документ, що означав створення Концесії Саудівської Аравії – «Aramco».

Окрім антитрестівського законодавства компанії побоювались політичних заворушень у східному Середземномор'ї, які могли вплинути на угоду. Побоювання були пов'язані з тим, що у зв'язку з відмовою Великої Британії від своїх традиційних зобов'язань на Близькому Сході могла

виникнути прорадянська держава. Доктрина Трумена, таким чином, гарантувала безпеку інтересів Заходу у стратегічно важливому регіоні.

Якщо спочатку фокус доктрини включав «захист від комунізму Греції і Туреччини», то її подальший розвиток у вигляді плану Маршалла, програми «четвертого пункту Трумена», НАТО, SEATO, Багдадського пакту та інших великих зовнішньополітичних акцій встановив економічну і військово-політичну присутність США в Західній Європі, на Близькому Сході і згодом в Південно-Східній Азії [6, с. 59].

II етап: 1948 – 1951 рр.

Післявоєнна європейська енергетична криза зачепила й США. У 1947 – 1948 рр. в країні спостерігалась нестача нафти, що спричинило збільшення її імпорту. У 1948 р. імпорт нафти і нафтопродуктів у США вперше перевищив експорт і країна припинила відігравати роль постачальника для решти світу. Ці обставини збільшили значення близькосхідної нафти для США і Західної Європи, особливо з огляду на те, що ціни на неї падали. Зниження ціни близькосхідної нафти було не вигідним для США і їх нафтової промисловості, однак потрібне було європейцям. Фактор протистояння в умовах «холодної війни» вимагав від США збалансованої стратегії, системи квот імпорту нафти та інших економічних заходів, що були впроваджені.

План Маршалла 1948 – 1951 рр. був економічною програмою, а її реалізація зіграла роль фактору, що прискорив перехід Європи від вугілля до нафти в якості основного палива для промисловості і виробництва електроенергії. За умов дії плану Маршалла в наявності було достатньо нафти, але стабільна підтримка її потоку означала збільшення залежності від Близького Сходу. Це в свою чергу спричинило нафтовий бум на Близькому Сході, що характеризувався швидким розширенням родовищ і систем розподілу. Таким чином, пропозиція нафти в світі набагато перевищувала попит.

Зростаюче значення нафти у світі і на Близькому Сході збіглося зі зростанням іранського і арабського націоналізму, створенням Ізраїлю та інтенсифікацією арабо-ізраїльського конфлікту. Все це відбувалося паралельно з прагненням до контролю над енергоресурсами та їх розподілом з боку великих держав, перш за все США та СРСР. Внаслідок цього, протягом 1950-х років, сталося дві кризи на Близькому Сході.

III етап: 1951 – 1958 рр.

У 1951 р. іранський уряд націоналізував англо-іранську нафтову компанію, якою спільно володіли Велика Британія та Іран. У відповідь

американські та британські нафтові компанії, що контролювали продаж іранської нафти запровадили нафтове ембарго проти Ірану [7]. Тегеран спробував було домовитися про транспортування іранської нафти з Москвою, але через відсутність в той час у Радянського Союзу потужного флоту танкерів цього зробити не вдалося.

В часи кризи 1951 – 1953 рр. відбулось зближення Ірану з СРСР. У США вважали, «...якщо Іран захоплять комуністи, то, безперечно, незабаром решта регіонів Близького Сходу де знаходиться близько 60% світових запасів нафти, підпадуть під комуністичний контроль». З огляду на ці обставини, у серпні 1953 р., США і Велика Британія за участі спецслужб здійснили в Ірані державний переворот, в результаті якого було відновлено, проамериканські налаштованого, шаха М. Пехлеві [1, с.1]. Однак «нафтова революція» в Ірані спричинила ефект доміно серед арабських нафтовидобувних країн. Вони висували вимоги компаніям-концесіонерам щодо збільшення доходів від продажу нафти, які згодом було виконано.

Друга криза сталася в 1956 р., коли єгипетський президент Г. Насер націоналізував Суецький канал. Внаслідок Суецької кризи США, які вважали, що залишки колоніалізму являли собою величезну перешкоду для Заходу в його боротьбі проти комунізму остаточно витіснили Велику Британію з Близького Сходу. Суецька криза через блокування каналу призвела до чергової енергетичної кризи в Європі 1956 – 57 рр. Однак завдяки операції «Цукорниця» по перекиданню нафти і розбудові флоту супертанкерів, що знову йшли повз мис Доброї Надії наслідки було мінімізовано. Іншим фактором, що мінімізував наслідки стало те, що економіка Західної Європи ще не встигла достатньо перейти на нафту – вона складала поки що 20% від загального обсягу спожитих енергоресурсів [4, с. 393].

Витіснення Вашингтоном Франції і Великої Британії супроводжувалось ростом популярності Г. Насера і посилило позиції СРСР в регіоні. Це в свою чергу прискорить процеси активізації арабського націоналізму і тенденцію до панарабізму в регіоні, що у майбутньому стане головним підґрунтям для інтеграції нафтовидобувних країн і розгортання нової, великої енергетичної кризи 1970-х рр.

IV етап: 1958 – 1969 рр.

На цьому етапі нафтові компанії пішли на зменшення своїх прибутків, але не через вимоги нафтовидобувних країн. Починаючи з 1958 р. експорт нафти з СРСР почав стрімко зростати й постав головним фактором на світовому ринку – «силою з якою слід рахуватися у міжнародній нафтовій

галузі», повідомляло ЦРУ [4, с. 410]. Наприкінці 1950-х рр. СРСР по виробництву нафти вийшов на друге місце в світі після США, обігнавши Венесуелу.

СРСР планував взяти на себе роль крупного постачальника нафти на Захід. Він шукав будь-яких покупців і демпінгував, щоб заохотити їх. На нараді кабінету міністрів А. Даллес попереджав: «Вільний світ знаходиться перед обличчям досить небезпечної можливості СРСР внести хаос в усталені ринки»[4, с. 410]. Для нафтових компаній єдиним способом прийняти виклик СРСР було зниження ціни, що вони й розпочали робити; для урядів західних країн – обмеження на імпорт радянської нафти. 1958 рік став переломним і в плані переходу економіки розвинених країн з вугілля на нафту, яка тепер стала дешевшим паливом.

Однак не всі уряди відмежовувались від радянської нафти. «Залізна завіса» була розділовою лінією між Сходом і Заходом, але ніде не була ця завіса настільки проникливою, ніж в області енергетичних потоків, – говорить у передмові до своєї книги проф. Йеронім Перович, директор центру східноєвропейських досліджень в Цюріху [8].

Плани СРСР щодо збільшення експорту нафти до Західної Європи шляхом будівництва трубопроводів викликали занепокоєння в ЄЕС та НАТО. Деякі країни-члени та нафтові компанії побоювались, що СРСР може використати нафту, як зброю, щоб послабити Захід в економічному і військовому плані. Однак Італія та ФРН були готові співробітничати з СРСР.

На початку 1960-х рр. трубопроводи стали основним яблуком розбрату, а битва за першість в їх будівництві викликала напруженість не тільки між західними державами і СРСР, але і між державами-членами ЄЕС і НАТО. Щоб збудувати систему трубопроводів СРСР було потрібно імпортувати з Заходу значну кількість сталевих труб великого діаметра. США запропонували ембарго на постачання труб великого діаметру в СРСР, яке в 1962 р. було уведено [9].

На цьому етапі енергетика вийшла на новий рівень політизації, оскільки результат битви за трубопроводи обумовлювався, як економіко-технологічними, так і політичними міркуваннями і зрештою ці два аспекти стали нерозрізненими.

Вихід радянської нафти на міжнародну арену у 1958 р., збігся у часі з підйомом арабського націоналізму, і нафта знаходилась в його центрі. Уряди арабських країн були вкрай невдоволені тим, що нафтовидобувні компанії знижують експортні ціни їхньої нафти задля конкуренції з СРСР. Але

міжнародним нафтовим компаніям відступати було нікуди і вони продовжували знижувати ціни. Уряди країни-виробників, зі свого боку, все більше згуртовувались у єдиний фронт. У вересні 1960 р. було створено ОПЕК, яку у перші роки існування не сприймали на Заході досить серйозно.

У 1960-х рр. відбулась чергова енергетична криза. Після Шестиденної війни, у червні 1967 р., араби вперше застосували «енергетичну зброю». Було введено ембарго проти країн, дружніх Ізраїлю. Саудівська Аравія, Кувейт, Ірак, Лівія і Алжир заборонили відправку нафти до США, Великої Британії і, частково, до ФРН. Виробництво нафти у Саудівській Аравії і Лівії було призупинено, нафтопроводи були перекритими, а Суецький канал, як і 1956 року, було заблоковано. Однак країнам Заходу вдалося уникнути наслідків кризи завдяки скоординованим діям країн-членів ОЕСР. Нафта з неарабських джерел відправлялася в країни, які зазнали ембарго, а арабська нафта, що призначалася для США, Англії і Німеччині, відправлялася танкерами, в обхід Африки, в інші країни. Отже, «енергетична зброя» не спрацювала і до вересня 1967 р. нафтове ембарго було скасоване.

У листопаді 1968 р. на засіданні країн-членів ОЕСР в Парижі державний департамент повідомив європейським урядам, що американський видобуток незабаром вичерпає ліміт своєї продуктивності і в разі надзвичайного стану США вже не зможуть допомагати їм з поставками.

Наступного року ФРН оголошує про «Нову східну політику», а в рамках неї відомий проект «Газ – труби» завдяки якому, 1 жовтня 1973 р., почнуться поставки газу до ФРН.

На початку 1960-х рр. було відкрите величезне нафтове родовище в Лівії. До кінця десятиліття Лівія поставляла майже 30% необхідної Європі нафти, що було важливо в умовах, коли Суецький канал було заблоковано, а попит на нафту збільшувався [10, с. 248].

Однак після державного перевороту в Лівії, 1 вересня 1969 р., урядом М. Каддафі було розпочато наступ на компанії-концесіонери з вимогами значного підвищення цін на нафту, обмеження видобутку і збільшення долі прибутку від продажу нафти.

Державний переворот в Лівії відбувався під військовим контролем СРСР. У цей час біля лівійського узбережжя знаходилось кілька десятків військових кораблів СРСР та США, відбулось найнебезпечніше з часів Карибської кризи 1962 р. їхнє вороже зближення [11].

V етап: 1969 – 1979 рр.

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. нафтова промисловість США вступає до нового етапу. Надлишки запасів нафти у Сполучених Штатах підійшли до кінця, тому вони скоротили імпорتنі квоти і в кілька разів збільшили імпорт нафти. Світ дедалі більше ставав залежним від близькосхідної нафти. Водночас потреби світової економіки в енергоресурсах почали вперше з післявоєнних часів наздоганяти пропозицію [4, с. 451].

Цією ситуацією швидко скористалась Лівія, яка на початок 1970-х рр. задекларувала себе «соціалістично орієнтованою» країною. Побоюючись націоналізації нафтової промисловості, компанії-концесіонери пішли на угоду з лівійським лідером М. Каддафі. Лівійські угоди стрімко змінили баланс сил між урядами країн-експортерів і нафтовими компаніями. Перемога Лівії надала іншим країнам-експортерам сміливості. Вона не тільки різко повернула рух маятника цін у бік підвищення реальної ціни на нафту, але і відновила боротьбу експортера за суверенність і контроль над своїми нафтовими ресурсами, яка почалася на етапі утворення ОПЕК і потім затихла. Прикладу Лівії на початку 1970-х рр. наслідував Іран, що висував не менш серйозні вимоги. Для нафтових компаній це був початок відступу.

Отже, енергетична криза вже проглядалася й варіантів її недопущення не пропонувалося. У 1972 р. адміністрація Р. Ніксона офіційно оголосила навіть про намір імпортувати газ з СРСР [12]. Але до справи не дійшло. У 1975 р., після вибуху світової нафтової кризи, США, в руслі політики розрядки, намагались укласти угоду з СРСР «барель за бушель» згідно з якою США в обмін на свою пшеницю будуть імпортувати нафту з СРСР. Укладання угоди означало прагнення США вийти з під впливу ОПЕК.

У трикутнику арабо-ізраїльського конфлікту арабські країни з самого початку мали політичні і економічні зв'язки зі США, які в той же час підтримували Ізраїль. Арабські країни-експортери нафти отримували від американських компаній доходи від продажу нафти на які потім купували зброю у США або СРСР для протистояння з Ізраїлем. Причому СРСР, не рахуючи Лівії, постачав зброю до відносно небагатих нафтою країн регіону – Єгипту та Сирії. Незважаючи на це, саме Єгипет став головними ініціатором застосування арабськими країнами «енергетичної зброї» (нафтового ембарго) у 1973 р. проти країн, що підтримували Ізраїль у війні Судного дня. До війни також долучилась Лівія, надіславши до Єгипту свій експедиційний корпус. Таким чином, арабські країни, що орієнтувалися на СРСР з одного боку (Єгипет, Сирія, Ірак, Йорданія) і Ізраїль, що в ході війни отримав підтримку

США – з іншого, в жовтні 1973 р., почали війну між собою у регіоні, що давав 2 / 3 світового видобутку нафти.

Показово, що арабська сторона розділилась на два угруповання: те, що воювало енергетичною зброєю (головним чином Саудівська Аравія і інші члени ОАПЕС) і ті, що воювали традиційними озброєннями.

Єгипет і Сирія розпочали військовий наступ, 6 жовтня 1973 р., у той самий день, коли у Відні відкрились переговори ОПЕК з нафтовими компаніями. На цих переговорах представники ОПЕК в односторонньому порядку підвищили ціни на 70% [13].

Напередодні війни Єгипет і Саудівська Аравія відійшли від координат системного протистояння. У 1972 р. Єгипет здійснив ряд кроків, щоб розірвати відносини з СРСР, які було скріплено Г. Насером під час Суецької кризи. Це потрібно було задля того, щоб об'єднати арабські країни і, передусім, зблизитись з Саудівською Аравією, яка знаходилась по інший бік у "холодній війні". Саудівська Аравія (з подачі Єгипту), у травні 1973 р., попередила представників американських нафтових компаній, що більше не бажає бути оплотом інтересів США в регіоні бо це загрожує їй ізоляцією у арабському світі. Було попереджено також про застосування енергетичної зброї в разі всебічної підтримки Ізраїлю. Зміна позиції Саудівської Аравії пояснювалась падінням Бреттон-Вудської системи і девальвацією долара США, що різко знецінило фінансові активи країн з великими доларовими резервами, в тому числі і Саудівської Аравії. Таким чином, політика і економіка зливались в одне ціле.

У Білому Домі не було почуте саудівське попередження і «енергетична зброя» була застосована. Причому першість у цьому, як і в 1970 р., здійснила Лівія, услід за якою інші арабські країни вчинили так само.

Арабо-ізраїльський конфлікт у якому ледь не зішлись у військових сутичках дві супердержави (у ЗС США по всьому світу була оголошена ядерна бойова готовність) було припинено. Однак енергетична зброя ще продовжувала діяти впродовж кількох років.

Ембарго було перш за все політичним актом в якому використовувалися переваги економічної ситуації, і воно викликало політичні дії на трьох взаємопов'язаних фронтах: між Ізраїлем і його арабськими сусідами, між США і їх союзниками, між промисловими країнами, зокрема США, і арабськими експортерами нафти.

У складному трикутнику взаємозв'язків арабо-ізраїльського конфлікту саме енергетичний фактор у поєднанні з фактором протистояння "холодної

війни" знаходиться у його центрі і дає відповідь на основні питання взаємодії сторін цього трикутника.

VI етап: 1979 – 1990 рр.

На цьому етапі відбулась ще одна нафтова криза, яка увійшла в історію енергетичної політики як «другий нафтовий шок». Вона тривала близько двох років і розгорталася у два етапи. Перший – 1979 р., коли масові виступи проти режиму шаха М. Пехлеві призвели до повної зупинки нафтової промисловості Ірану, другого виробника нафти в ОПЕК після Саудівської Аравії. Другий етап кризи припав на осінь-зиму 1980 р. і був викликаний початком ірано-іракської війни, що спричинила зниження рівня видобутку її учасниками. В обох випадках на тлі незначного і нетривалого зниження виробництва ринок виявився охоплений панікою, що призвела до небувалого зростання цін. В реальності пропозиція нафти у світі було достатньою, що досить чітко виявилось в наступні роки.

Досвід минулих криз стимулював впровадження енергозберігаючих технологій і альтернативних джерел енергії. Розвиток технологій добутку з морського шельфу збільшив видобуток країн - не членів ОПЕК.

1980-ті рр. виявились періодом кризи ОПЕК, доля якої у видобутку нафти впала у 2 рази. Була введена нова система ціноутворення на ринку нафти, пов'язана з введенням у 1983 р. Нью-Йоркською біржою ф'ючерсних контрактів на сиру нафту. У тому ж році ОПЕК відмовились від фіксованих цін, а Саудівська Аравія збільшила нафтовидобуток. Всі ці події призвели до різкого падіння цін на нафту [14].

Від падіння цін у 1980-х роках виграли США, Японія, Західна Європа і країни Третього світу. Значні втрати понесли країни ОПЕК, нафтовидобувні країни Північної Європи і, особливо, СРСР економіка якого, у 1970-х рр., повністю зорієнтувалась на експорті нафти, а модернізації за прикладом Заходу не відбулося. У кінці 1980-х рр. тут вибухнула важка економічна криза, що призвела до політичного колапсу [15].

Енергетичний аспект на протязі «холодної війни» мав відчутне значення для міжнародної політики. Події енергетичних криз на різних етапах демонструють, що енергоресурси перетворилися на вагомий інструмент зовнішньої політики двох ворогуючих таборів. Зрештою, енергетика стояла у витокх «холодної війни» і вона, по суті, поставила крапку у протистоянні двох наддержав.

Список використаних джерел і літератури

1. Gasiorowski M. J. Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran / Syracuse: Syracuse University Press, 2004. URL: <https://liberalarts.tulane.edu/sites/liberalarts.tulane.edu/files/sites/default/files/Gasiorowski%20chapter.pdf>
2. «Halifax to Foreign Office, February 19, 1944». Foreign Office. No. 846, FO371/42688, PRO. NA 800.6363
3. Кочешков А. А. Нефть и охлаждение советско-иранских отношений на раннем этапе «холодной войны» в 40 – 50 гг. XX в. Восток – Запад: контакты и противоречия. // Вестник РУДН, серия Всеобщая история, 2009. №3. С. 63- 78
4. Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. М.: ДеНово, 1999. 936 с. URL: https://royallib.com/book/ergin_daniel/dobicha.html
5. Плащинский А. А. Экономическая дипломатия США. План Маршалла и доктрина Трумэна, как элементы одной стратегии // Белорусский журнал международного права и международных отношений, 2003, № 4. URL: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/31775/1/2003_4_JILIR_plashchinsky.pdf
6. Плащинский А. А. Новый мировой порядок во внешнеполитической стратегии США. Минск: ИНБ Республики Беларусь, 2009. 211 с. URL: https://www.mitso.by/web/uploads/others/administracija/plaschinskij_novy_i_mirovoi_poryadok_vo_vneshnepoliticheskoi_strategii_scha.pdf
7. Kemp G., Harkavy R. Strategic Geography and the Changing Middle East: Concepts, Definitions, and Parameters. From Strategic Geography and the Changing Middle East. Brookings Press. 1997. URL: https://acc.teachmideast.org/texts.php?module_id=4&reading_id=120&sequence=19
8. Perovic. J. Cold War Energy A Transnational History of Soviet Oil and Gas. Palgrave Macmillan; 1st ed. 2017. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/bfm%3A978-3-319-49532-3%2F1.pdf>
9. Cantoni R. Debates at NATO and the EEC in Response to the Soviet «Oil Offensive» in the Early 1960s. in: Perović J. (eds) Cold War Energy. Palgrave Macmillan, Cham. 2017. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-49532-3_5
10. Eden, R. J., Posner, M. V., Bending, R., Crouch, E., Stanislaw, J. Energy Economics: Growth, Resources and Policies. Cambridge University Press. 1981. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=Dyc4AAAAIAAJ&pg=PA248>
11. Розин А. У ливийских берегов. URL: <http://alerozin.narod.ru/livis.htm>

12. Пивоваров Н.Ю. Энергетический кризис 1973 – 1974 гг. в контексте противостояния СССР, США и стран Третьего мира. URL: <https://statehistory.ru/5125/Energeticheskiy-krizis-1973---1974-gg--v-kontekste-protivostoyaniya-SSSR---SSHA-i-stran-Tretego-mira/>
13. OPEC – Organisation of the Petroleum Exporting Countries. History. Site – Permanent Mission of France to the United Nations and the International Organisations in Vienna. URL: <https://onu-vienne.delegfrance.org/OPEC-Organisation-of-the-Petroleum-Exporting-Countries>
14. Цены на нефть за 40 лет. ТАСС, инфографика, 21 ноябр. 2014. URL: <https://tass.ru/infographics/8156>
15. Ganske C. The Long War in the Middle East and Russian Oil. WebCite August 3, 2006. URL: <https://www.webcitation.org/6AFvn9fQS>

УДК 94(410)

Іванов Д.І.

СТАВЛЕННЯ ОСНОВНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ДО УЧАСТІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ВІЙНАХ ТА КОНФЛІКТАХ

Посилення політичної нестабільності в світі, викликане наслідками референдуму з питання Brexit у Великій Британії та перемогою Д. Трампа на президентських виборах в США, підняли на порядок денний питання, пов'язані з функціонуванням інституційних механізмів прийняття політичних рішень, у тому числі з питання участі демократичних держав у військових конфліктах за кордоном. У контексті даної дискусії нам здається важливим розглянути ставлення провідних британських політичних партій стосовно цього питання.

Ключові слова: зовнішня політика, Велика Британія, Консервативна партія, Лейбористська партія, Ліберально-демократична партія, військові конфлікти.

Іванов Д.И. Отношение основных политических партий к участию Великобритании в военных конфликтах.

Усиление политической нестабильности в мире, вызванное последствиями референдума по вопросу Brexit в Великобритании и победой Д. Трампа на президентских выборах в США подняли вопросы, связанные с

функціонуванням інституційних механізмів прийняття політичних рішень, в том числі касательно участія демократических государств в военных конфликтах за рубежом. В контексте данной дискуссии мы считаем целесообразным рассмотреть позицию ведущих британских политических партий по этому вопросу.

Ключевые слова: внешняя политика, Великобритания, Консервативная партия, Лейбористская партия, Либерально-Демократическая партия, военные конфликты

Ivanov D. The Attitude of Major Political Parties to Britain's participation in military conflicts.

The increased political instability in the world, caused by the aftermath of the Brexit referendum in the UK and D. Trump's victory in the US presidential elections, raised issues related to the functioning of institutional political decision-making mechanisms, including the participation of democratic states in military conflicts abroad. In the context of this discussion, we consider it appropriate to analyze the position of leading British political parties on this issue.

Keywords: foreign policy, Great Britain, Conservative party, Labour party, Liberal Democrats, military conflicts.

Проблема участі демократичних держав у військових конфліктів є достатньо актуальною темою у зв'язку з посиленням нестабільності в світі в останні роки викликаній посиленням популістичних сил в розвинутих країнах та появою нових локальних конфліктів. За таких обставин розгляд позицій британських політичних партій до участі Великої Британії у конфліктах видається важливою темою для дослідження.

Позицію політичних партій можна поділити за лінією політичного реалізму – ідеалізму. Консерватори ставили в пріоритет національні інтереси, в той час як лейбористи інтернаціональну співпрацю держав та дипломатичні методи врегулювання [1, р. 30-33]. Переходячи до розгляду кейсів реагування на військові конфлікти варто зазначити, що, на думку дослідників, головною відмінністю у відношенні політичних акторів до конфліктів в постбіполярну добу стала поступова гібридизація конфліктів, що призводило до розмивання межі між міждержавним насильством, організованою злочинністю та порушеннями прав людини [2, р. 2]. Якщо під час Фолклендської війни (1982 р.) та окупації Кувейту С. Хусейном (1990-1991 рр.) політична еліта мала достатньо чітке уявлення про те, хто є учасниками конфлікту та що треба

зробити для його розв'язання (як дипломатичними, так і військовими методами), то вже під час Боснійської кризи (1992-1995 рр.) вони опинилися перед дилемою, оскільки як втручання так і невтручання в конфлікт мало серйозні ризики, які неможливо було ігнорувати та ускладнювало прийняття конструктивного рішення.

У випадку Фолклендської війни було мало місця для інтерпретації: аргентинська військова хунта вирішила покращити своє політико-економічне становище окупувавши острови з розрахунку, що Велика Британія не буде розпочинати ескалацію в іншій частині світу, що виявилось помилкою. Позиція консервативного уряду М. Тетчер та опозиційних сил була майже ідентичною в тому, що мова йшла про відверту агресію, якій треба дати відсіч. Лідери лейбористської опозиції тверезо оцінювали ситуацію та вірогідну неминучість військових дій, але вони не могли публічно підтримувати дії уряду, оскільки це могло підірвати довіру виборців. За таких обставин лейбористи підтримували дипломатичні заходи кабінету М. Тетчер, але критикували застосування військової сили [3, р. 84].

Наступна міжнародна криза, пов'язана з анексією Кувейту Іраком, розвивалась за тією ж логікою, тільки вже не в якості регіонального конфлікту, а в якості глобального. «Буря в пустелі» (1991 р.) стала останнім конфліктом який відбувався за логікою Холодної війни, з чітко визначеними супротивниками та заходами для його вирішення. Позиція уряду М. Тетчер акцентувала увагу на недопущення військової агресії та небезпечності даного прецеденту для міжнародних відносин. На думку консервативного уряду ігнорування цієї акції створювало б загрозу для малих держав та підривало б авторитет міжнародних інституцій, в першу чергу ООН [3, р. 95]. Більшість депутатів парламентських фракцій погоджувалися з необхідністю деокупації Кувейту. Єдиним питанням яке стало причиною дебатов на засіданнях був мандат ООН на операцію. Лейбористи продовжували, як і раніше, наполягати на необхідності узгоджувати свої дії з міжнародними інституціями для посилення їх дипломатичної легітимності. В свою чергу М. Тетчер скептично відносилися до спроможності Ради безпеки ООН прийняти резолюцію через можливе вето.

З початком Боснійської війни британські можновладці зіштовхнулися з гібридним конфліктом в якому не було зрозуміло якою має бути реакція уряду. Ігнорувати конфлікт було неможливим, оскільки бойові дії відбувалися на європейському континенті. Не дивлячись на те, що в обох партіях були голоси за повномасштабне втручання, партійне керівництво та більшість депутатів

Парламенту, практично до самого кінця конфлікту в 1995 р., дуже обережно обговорювали будь-яку можливу інтервенцію, оскільки зупинення конфлікту такого масштабу потребувало б військового контингенту який би вимірювався сотнями тисяч осіб та мав би розмежувати комбатантів на невизначений проміжок часу. Іншою важливою причиною небажання Великої Британії втручатися в конфлікт була відсутність впевненості в популярності такого рішення у виборців [3, р. 111].

Після смерті Дж. Сміта та обрання Т. Блера новим лідером Лейбористської партії (1994 р.), який представляв платформу «Нового лейборизму», в партії відбулася ревізія ставлення до гуманітарних інтервенцій. Це призвело до суттєвих змін у британській зовнішній політиці після перемоги лейбористів на парламентських виборах у травні 1997 р. Головною новацією у зовнішньополітичній доктрині стало впровадження етичного виміру у діяльності Форін офісу. Новий міністр закордонних справ Р. Кук, як і Т. Блер, почав пропагувати цю концепцію після трагедії в Сребрениці (липень 1995 р.). Нова концепція була використана під час загострення Косовської кризи (1999 р.), в розв'язанні якої Велика Британія брала участь разом з іншими провідними державами, застосувавши бойову авіацію. Головна мотивація уряду Блера щодо військового втручання у конфлікт полягала у бажанні не допустити повторення Боснійської кризи з масовими етнічними чистками, жертвами серед цивільного населення та запобігти потенційній дестабілізації Балканського півострову, яка б могла зачепити весь європейський континент.

Після терактів 11 вересня 2001 р. та початку «війни з терором», яку проголосила адміністрація Дж. Буша-молодшого, Т. Блер заявив про цілковиту підтримку дій союзника, а згодом – і про долучення до інтервенції в Афганістані (2002 р.) з метою повалення режиму Талібану та захоплення організатора терактів Усами бін Ладена. Серед головних причин участі Британії в інтервенції Т. Блер називав боротьбу з тероризмом, яка до того ж розглядалась в контексті 5 статті статуту НАТО та гуманітарної кризи в регіоні. Блер досить вдало зміг збалансувати прагматичну та моралістичну риторику, що дозволило йому отримати підтримку як власної партії, так і консервативної опозиції [4, р. 11].

У випадку з Афганістаном обидві партії беззастережно підтримали уряд, оскільки він чітко сформулював причини для проведення операції, чого не було у випадку з Другою іракською війною (2003 р.). Початково Т. Блер, як і його кабінет, не мали намірів проводити військову операцію проти режиму С. Хусейна. Їм здавалося більш раціональним зосередитися на боротьбі проти

Талібану та Аль-Каїди в Афганістані. Однак, він мав враховувати плани адміністрації Дж. Буша-молодшого, оскільки займав проамериканську позицію. Проблема полягала в тому, що в міжнародному праві не існувало обґрунтування для проведення такої операції зі зміни правлячого режиму, тому єдиним легітимним приводом могла стати наявність в Іраку зброї масового ураження. Т. Блер погодився підтримати США, але він пішов на це не узгодивши свою позицію з власним кабінетом, що викликало обурення як серед міністрів так і серед діячів лейбористської партії, оскільки Блер порушував партійні традиції [3, р. 134]. Близько чверті лейбористської фракції в палаті громад проголосувала проти операції в Іраку, що було найбільшим виявом протесту депутатів проти політики партійного керівництва за останні 150 років.

Таким чином, розпад біполярної системи призвів до необхідності перегляду відношення британських політичних партій до участі Великої Британії у військових конфліктах. Початок застосування засобів гібридної війни та розмивання межі між комбатантами та нон-комбатантами змусили політичну еліту шукати відповіді на складні питання, пов'язані з необхідністю врегульовувати конфлікти в короткий термін задля підтримки регіональної стабільності. Досвід гуманітарних інтервенцій, в першу чергу повалення режиму С Хусейна в Іраку, продемонстрував, що відсутність впевненості в наслідках військової операції може призвести до відсутності політичного консенсусу з цього питання в істеблішменті та суспільстві та лише посилити нестабільність в регіоні проведення операції.

Список використаних джерел і літератури

1. Keohane D. From Suez to Kosovo: British Political Parties on the Use of Force // *Contemporary British History*. May 2003. Vol. 17, Issue 2. P. 29-48.
2. Kaldor M. *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Cambridge, Polity Press. 1999. 256 p.
3. Phythian M. *The Labour Party, War and International Relations, 1945-2006*. Routledge, 2007. 200 p.
4. Holland J., Aaronson M. Dominance through Coercion: Strategic rhetorical balancing and the tactics of justification in Afghanistan and Libya // *Journal of Intervention and Statebuilding*. 2014. Vol. 8, Issue 1. P. 1-20.

НАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ЯК СКЛАДНИК СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті розглянуто причини відмінностей у культурах історичної пам'яті в європейських країнах усталеної і молодой демократії та їх впливу на сучасні міжнародні відносини. Встановлено, що політизація минулого є невід'ємним складником його функціонування в сучасному. Підвищений ступінь такої політизації в країнах молодой демократії зумовлено ще й логікою розгортання націєтворчих процесів. Показано, що в сучасному світі в царині політики пам'яті сформовано глобальний консенсус, в основі якого – принципи універсальності прав людини, свободи і демократії. Останнє зумовлює зміну панівних раніше наративів пам'яті, заснованих на образах перемог і тріумфів, наративами історичної травми й жертвовності. Зроблено висновок, що нинішня акцентуація жертвовності титульних націй у країнах ЦСЄ є природним складником процесу «відпрацювання власного минулого». Попри нинішню деструктивність у площині міжнародних відносин, цей процес може перерости в усвідомлення власної відповідальності за тоталітарне минуле.

Ключові слова: колективна пам'ять, політика пам'яті, меморіальні дослідження, Голокост, тоталітарне минуле.

Метелева Т.А. Национальные политики памяти как составляющая современных международных отношений.

В статье рассмотрены причины различий в культурах исторической памяти в европейских странах устоявшейся и молодой демократии и их влияние на современные международные отношения. Установлено, что политизация прошлого является неотъемлемой частью его функционирования в современности. Повышенная степень такой политизации в странах молодой демократии обусловлена еще и логикой разворачивания процессов нациотворения. Показано, что в современном мире в области политики памяти сформирован глобальный консенсус, в основе которого – принципы универсальности прав человека, свободы и демократии. Последнее обуславливает смену господствовавших ранее нарративов памяти, основанных на образах побед и триумфов, наративами исторической травмы и жертвенности. Сделан вывод, что нынешняя акцентуация жертвенности

титульних націй в країнах ЦВЕ являється естественним компонентом процесу «отработки собственного прошлого». Несмотря на нынешнюю деструктивность в плоскости международных отношений, этот процесс может перерасти в осознание собственной ответственности за тоталитарное прошлое.

Ключевые слова: коллективная память, политика памяти, мемориальные исследования, Холокост, тоталитарное прошлое.

Meteliová T. National Memory Policies as a Component of Contemporary International Relations.

The article examines the reasons for differences in the cultures of historical memory in European countries of established and young democracies and their influence on contemporary international relations. It is discovered that the politicization of the past is an integral part of its functioning in the contemporary time. The increased degree of such politicization in the countries of young democracy is also conditioned by the logic of the deployment of the processes of nation building. It is shown that in the modern world in the field of the politics of memory a global consensus has been formed, which is based on the principles of the universality of human rights, freedom and democracy. The latter determines the replacement of the previously prevailing narratives of memory, based on images of victories and triumphs, by narratives of historical trauma and sacrifice. It is concluded that the current accentuation of the sacrifice of titular nations in the CEE countries is a natural component of the process of "working out their own past". Despite the current destructiveness in the sphere of international relations, this process can grow into an awareness of one's own responsibility for the totalitarian past.

Keywords: collective memory, memory policy, memorial research, the Holocaust, totalitarian past.

Сьогодні дослідження історичної пам'яті (memory studies) перетворилися на один з потужних напрямів сучасного соціогуманітарного знання. Загальноновизнаним їх здобутком є констатація факту селективного характеру колективної пам'яті. Ситуація «розриву з минулим», яку, за П. Рікьором, нині переживає суспільство, призводить до того, що минуле відновлюється і функціонує як невід'ємний складник сучасного не через живу пам'ять, а через історичну реконструкцію. Робота пам'яті зі вписування його в сучасне здійснюється за законами і потребами самого сучасного [11]: «Пам'ять співтовариств піддається постійній реорганізації відповідно до запитів

сучасності. Відповідно і люди в рамках інститутів ніколи не займаються механічною фіксацією і пасивною передачею минулого. Вони працюють з минулим і кожного разу знов (а часто і в новій медійній формі) репрезентують його для нових цілей, пов'язаних із сьогоденням і плануванням майбутнього» [3, С. 465]. Отже, хоч би яким усталеним і «об'єктивним» було минуле, воно так чи так деформується чи радше трансформується поточними політичними потребами. Водночас політизація минулого, щораз специфічно розгортаючись у межах національних історичних дискурсів, не обмежується ними, а долаючи національні кордони, впливає на міжнародні відносини й перетворюється на їхній чинник.

В останні роки світ побачила низка цікавих і значущих робіт знаних і нових талановитих науковців (Г. Болтон, К. Даасе, Е. Джелін, А. Ерль, С. Конрад, Й.-Х. Лім, Н. Мазурович, Б. Молден, С.Р. Сулейман та ін.), в яких розкриваються механізми й соціально-політичний інструментарій формування та трансформацій колективної пам'яті в добу глобалізації, взаємодії колективної пам'яті й інших структурних складників суспільного буття – від внутрішньої політики держав і поточних політичних рішень і дій до впливу національних політик пам'яті на сферу міжнародних відносин. Водночас у роботах зацентровано питання можливостей формування спільної «глобальної пам'яті», що базувалася б на загальному консенсусі.

Глобалізація стала серйозним викликом для *memory studies*, адже, з одного боку, у межах класичних теорій, що мали справу переважно з націями і конфесіями, ставлення до гіпотетичного феномену загальносвітової пам'яті є доволі скептичним – аж до ствердження того, що виникла транспарентність культурних кордонів тягне за собою анігіляцію будь-якої локальної пам'яті й настання «епохи загального презентизму», за якого минуле розмивається у віддзеркаленнях сучасного. Одним з найбільш відомих і шанованих скептиків в оцінці впливу глобалізаційних процесів на функціонування колективної пам'яті є Я. Ассман. З іншого боку, опоненти «меморіальних скептиків» – прибічники «глобальної пам'яті» апелюють до реальних фактів постійного впливу глобалізаційних процесів на обговорення проблем колективної пам'яті, її змін у бік розмикання її локальних рамок і зростання транспарентності національних і групових дискурсів пам'яті під впливом розвитку телекомунікацій і цифрових медіа (медіатизації пам'яті) та зростаючої мобільності населення. «Цю спільну еволюцію технології і пам'яті сьогодні часто описують за допомогою поняття «емергентності», маючи на увазі процес, який розгортається за межами

агентності й контролю за абсолютно непередбачуваними траєкторіями» [17, С. 4].

Вихід дискусій про пам'ять за межі державно-національних просторів призвів до того, що до їх темпорального виміру як зв'язку між поколіннями одного простору дедалі більше додається вимір просторовий, що постає як глобальний контекст: «тепер кожна нація, що конструє образ свого минулого, робить це «на очах» інших націй, в контексті світового дискурсивного простору. Безпосередньо в життя цю політику на національному рівні проводять різні комісії з «істини і примирення», інститути національної пам'яті тощо» [3, С. 468].

Разом з тим виникнення глобальної аудиторії, об'єднаної загальною моральною свідомістю, здійснює істотний вплив на інтерпретацію історичних подій, що піддаються переоцінці та перевизначенню з загальнолюдських позицій. У сучасному світі в царині політики пам'яті уже сформувався певний глобальний консенсус, в основу якого лягли принципи універсальності прав людини, свободи і демократії і фактично виникла глобальна етична система, стрижнем якої стала Загальна декларація прав людини, а етичним критерієм – Голокост, що нині претендує на статус універсального мірила оцінки будь-яких подій незалежно від їх історичного контексту. Натомість провідні для спільнот упродовж століть і тисячоліть наративи пам'яті, засновані на образах перемог і тріумфів, дедалі більше відходять у минуле, дискредитовані з позицій загальнолюдської моральної свідомості, а на порядок денний висувається наратив історичної травми й жертвовності («жертвовного націоналізму» – термін Йе-Хьюна Ліма) та його проекція в середовищі «мовчазних свідків» травми – дискурс колективної провини й відповідальності. Відтак зростає присутність проблематики *memory studies* у практиці досліджень міжнародних відносин.

З іншого боку, згаданий уже неусувний чинник політизації історичної пам'яті, екстрапольований на сферу міжнародних відносин, незрідка має небезпечний деструктивний потенціал. Особливої гостроти набуває політизація пам'яті, пов'язаної з подіями минулого століття. За влучним зауваженням відомого історика О. Міллера, «конфлікти у сфері інтерпретації минулого на світовій арені набули настільки гострого характеру, що в побут увійшло поняття «війни пам'яті» [9]. Як аргументовано доводять автори збірника «Пам'ять і влада в повоєнній Європі» (2002 р.) [16], в умовах холодної війни одні й ті самі події Другої світової війни (зокрема, Голокост) зазнавали у двох політико-ідеологічних таборах цілком різної комеморації залежно від політичного контексту. Після руйнації соціалістичного табору

переформатування пам'яті про війну й повернення до історії активно відбувалося з обох боків колишньої залізної завіси. Однак воно йшло відмінними шляхами й мало різні наслідки в країнах усталеної та молодшої демократії. Тому є кілька причин.

По-перше, на відміну від країн Західної Європи, що пройшли період активного нацистворення у XIX ст., потреби національного будівництва в країнах колишнього соцтабору вкрай актуалізували проблеми історичної пам'яті й не могли не призвести до заперечення й певного забуття комуністичного етапу як не релевантного потребам нацистворення. Відповідно зросла роль апеляції до попередніх часів і, зокрема, до часів докомуністичного національного державотворення. «Історія в цьому регіоні виявилася знову мобілізована на службу патріотизму, національній єдності і цілям соціальної інтеграції. Таким чином, у країнах Центральної та Східної Європи на рубежі XX-XXI ст. виявилося можливим спостерігати ті явища «націоналізації історії», які Захід пройшов у XIX ст.» [3, С. 472]. А отже підвищений ступінь політизації минулого зумовлений не лише суб'єктивними позиціями політичних гравців, а й цілком об'єктивно – логікою розгортання нацистворчих процесів у країнах молодшої демократії.

По-друге, способи й напрями переосмислення минулого було детерміновано відмінними формами повоєнного розвитку країн у двох політико-ідеологічних таборах. У країнах Західної Європи, які після Другої світової війни продовжили успішний національний розвиток, акценти в осмисленні її подій поволі зміщувалися від усвідомлення себе як жертви історичних обставин у бік прийняття на себе колективної національної відповідальності за ці обставини й пошуку консенсусу, в центрі якого в останній чверті минулого століття дедалі більше й цілком підставово стверджувався Голокост як модель для побудови наративів травматичної ідентичності в загальносвітовому масштабі. «Частково «старі» країни ЄС змогли досягти цього консенсусу тому, що останні десятиліття XX століття були для них дуже успішними в економічному і політичному плані. В умовах, коли майбутнє здавалося безхмарним, а глобальна лідерська роль Євросоюзу – незаперечною, європейцям було легше визнати необхідність покаяння за минулі гріхи [9].

Повоєнна Німеччина пройшла шлях від «забуття» й «виключення» з пам'яті нацистського етапу своєї історії через «усвідомлення та подолання минулого» до сучасної «культури пам'яті», за якої нація вповні визнає свою відповідальність за злочини проти людства (схарактеризовані Т. Снайдером як

«найтяжчий антропологічний збій» минулого століття) та в основу своєї політики (і внутрішньої, і зовнішньої) поклала ствердження справедливості щодо жертв і шанування їх пам'яті. Така тенденція результується на внутрішньому напрямі передусім у комеморації жертв Голокосту.

Зовнішній напрям практичного втілення визнання відповідальності Німеччиною було окреслено ще у вересні 1951 р., коли канцлер ФРН Конрад Аденауер заявив про готовність обговорити можливість виплати компенсацій жертвам Голокосту. У вересні 1952 р. було підписано угоду, за якою Німеччина взяла на себе зобов'язання виплатити у товарній формі Ізраїлю 3 млрд марок протягом 14 років. Крім того, за Федеральним законом про компенсацію 1953 р. право на неї отримали деякі категорії фізичних і юридичних осіб, з них – 270 тис. євреїв. Надалі було прийнято низку інших програм компенсацій, за якими виплати отримали ще десятки і сотні тисяч людей. Загальна сума виплачених Німеччиною компенсацій Ізраїлю станом на 2013 р. склала більше 70 млрд доларів [7]. У травні 2013 р. урядом Німеччини було прийнято рішення про подальшу виплату компенсацій на додаткову суму 1 млрд доларів євреям, які постраждали в роки Другої Світової війни від нацистського режиму. Ці виплати здійснені Асоціацією матеріальних претензій до Німеччини до 2017 р. [2]. У лютому 2018 р. уряд Німеччини дав згоду в офіційному порядку визнати особами, які пережили Голокост, 25 тисяч алжирських євреїв. Такий статус означає, що й ці особи отримують відповідну матеріальну компенсацію [5].

Аналогічний німецькому екзистенційний транзит у 1980 рр. пережила Австрія, каталізатором чого була справа Курта Вальдхайма, що визначила «перехід від опису країни виключно як першої жертви гітлерівської агресії до обговорення питання про відповідальність австрійців за злочини нацизму» [9]. У липні 1991 р. цей транзит отримав політичне втілення: федеральний канцлер Австрії В. Враницький вперше вибачився від імені нації і визнав її відповідальність (хоч ще не провину) за злочини минулого [18, р. 197], а 1994 р. вибачення перед народом Ізраїлю пролунали і від президента-консерватора Томаса Клестіля [15, р. 88]. Комеморативні ж результати такого транзиту з'явилися лише у 2000 рр.¹, а зовнішньополітичні в той же час остаточно були сформовані під тиском Євросоюзу, США і єврейських організацій: 2001 р. лідери парламентських партій Австрії не лише підписали чергову декларацію про відповідальність Австрії, а й затвердили «дорожню карту» врегулювання вимог реальних жертв нацизму. Австрія визнала економічну «арізацію» 1938-

¹ Перший всесвітньо відомий пам'ятник австрійським євреям – жертвам Голокосту під назвою «Безіменна бібліотека» було відкрито у Відні на площі Юденплац лише у 2000 р.

1941 рр. частиною Голокосту й наступного року згідно з Вашингтонськими угодами визнала борг перед євреями на 480 млн доларів та перед оstarбайтерами – на 420 млн [15, р. 100-101]. Програму реституції було виконано в найкоротші терміни [13, р. 116].

Для Франції переломним моментом в усвідомленні своєї відповідальності стала промова президента країни Жака Ширака, проголошена ним у 1995 р. на стадіоні «Велодром» (що символічно, оскільки саме цей стадіон у 1942 р. під час проведення т. зв. операції «Вель д'Ів» з затримання і подальшого знищення французьких євреїв був місцем їх утримування перед відправленням в табори смерті). У промові президент Франції визнав відповідальність французів за депортацію євреїв до таборів смерті в часи Голокосту. У сфері зовнішньої політики відповідне визнання своєї провини й відповідальності реалізувалося значно повільніше: у лютому 2009 р. Адміністративний суд Франції визнав, що під час правління режиму Віші з 1942 по 1944 рр. у табори було депортовано 76 000 євреїв. Винесене судове рішення стало офіційним визнанням причетності французького уряду часів Другої світової війни до Голокосту. З 2009 по 2014 рр. Францією було виплачено Ізраїлю понад 6 млрд доларів компенсацій. У 2014 р. урядом Франції ухвалено рішення про виплату компенсацій жертвам Голокосту, що нині мешкають у США [8].

Низка урядів раніше окупованих нацистами і союзними нацистам країнами Європи через десятиліття після війни також взяли на себе зобов'язання з реституції майна євреїв, конфіскованого в 1939-1945 рр., а також комуністичними режимами Східної Європи після закінчення війни. Такі програми, зокрема, були прийняті в 1991 р. в Угорщині (загальна сума компенсації склала близько 100 млрд форинтів) і в Чехії [12], у 1997 р. – в Польщі [12], у 1998 р. – у Норвегії (компенсації на загальну суму 450 млн норвежских крон) [10], у 2008 р. – у Бельгії, у 2009 р. – в Литві [6].

Варто зазначити, що зовнішньополітичні дії з визнання відповідальності країн Західної Європи за Голокост корелюють за часом з посиленням внутрішньої коммеморативної активності країн-учасниць Другої світової війни. На загал у ній можна виділити два етапи: перший², що розпочався наприкінці

---

² У Парижі грандіозний меморіал (Shoah Memorial), що містить 76 тис. імен євреїв, депортованих з Франції протягом Другої світової війни, було створено ще в 1957 р. Наступний же меморіал у Крьозі, присвячений пам'яті депортованих євреїв, встановлено лише в 1991-р., а 1998 р. відкрито єдиний у країні єврейський музей. У Німеччині широка хвиля коммеморації пройшла в середині 1980 – початку 1990 рр., коли було відкрито меморіальний музей «Топографія терору» (1987 р.), розташований у колишніх підвалах гестапо (нині обіймає площу понад 800 кв.м.), інші меморіали в Берліні («17-й шлях», «Потяги життя. Потяги смерті», Єврейський музей) та інших містах країни: у Ганновері

1950 рр. і тривав до кінця 1980 рр., та другий, пов'язаний з уже сформованим «консенсусом Голокосту» і відповідною актуалізацією пам'яті, що матеріалізувалась у вигляді модернізації вже встановлених меморіальних комплексів та спорудженням нових уже у 2000 рр.³

Натомість у країнах ЦСЄ минуле, пов'язане з подіями Другої світової війни, зазнало переінтерпретації, здійснюваної через призму їх повоєнних доль, і було відповідно інструменталізоване в інтересах зовнішньої політики, особливо у відносинах із Заходом, в яких об'єктивно акцентувалися мотиви скоєної ним зради щодо цих країн. Попри здійснювану в річищі загальносвітового мейнстріму коммеморацію пам'яті жертв Голокосту, яка, за деякими винятками⁴, розпочалася лише з руйнацією «соціалістичного табору» та відновленням національного розвитку раніше належних до нього країн⁵, що

(1994 р.), меморіали на місці концтаборів у Міттельбау-Дора поблизу Нордхаузена в східній Німеччині, а також міста Шверте тощо. З другої половини 1980 – першої половини 1990 рр. коммеморація Голокосту поширюється і в США, де створено меморіали «За колючим дротом» (Сан-Франциско, 1984 р.), «Рука» (Маямі, 1990 р.), «Скляні стовпи з димом» (Бостон, 1995 р.).

³ Логічним продовженням Паризького Меморіалу стали Алея і Стіна праведника (Mur des Justes) та Меморіал Голокосту в районі Марс Четвертого округу Парижа (побудований на місці пам'ятника невідомому єврейському мученику), відкриття яких відбулось у 2005 - 2006 рр. Меморіальний комплекс нині перетворився на центр пам'яті жертв Голокосту і всіх загиблих європейських євреїв у період Другої світової війни. У 2012 р. відкрито масштабний меморіал на місці концтабору Дрансі, через який пройшло 70 тис. євреїв, з яких майже 65 тис. були знищені. У 2005 р., у центрі Берліна, між Бранденбурзькими воротами і елементами бункера колишнього керівництва нацистської Німеччини, також зведено гігантський меморіал знищенням євреям Європи, ідея й плани зі спорудження якого з'явилися ще 1988 р. З 2000 рр. створення та модернізація відкритих на першому етапі меморіалів поширюються в інших містах Німеччини (пам'ятник Едіт Штайн у Кьольні, єврейським солдатам у Мюнхені, депортованим євреям у Берліні, спалений синагозі в Ойскірхені (неподалік Бонну), у Франції, Австрії тощо. У 2003 р. пам'яті жертв Голокосту увічнено й у Великій Британії: на вокзалі Ліверпуля встановлено меморіал, присвячений рятувальній операції «Кіндертранспорт», що розпочалася за 9 місяців до початку Другої світової війни. Тоді уряд Великої Британії надав можливість вивести і розмістити на її території майже 10 тис. дітей з нацистської Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Польщі та міста Данцига, визнаних євреями на основі Нюрнберзьких расових законів. У 2006 р. скульптурну композицію, присвячену операції «Кіндертранспорт» модернізували, замінивши скляною «валізою», в якій зберігаються речі, узяті дітьми з собою у вимушену еміграцію. З 2017 р. у Лондоні поблизу Вестмінстерського палацу триває спорудження Національного меморіалу Голокосту. Пам'ятники депортованим в табори смерті євреїв створено в Італії – в Римі (2006 р.), Болоньї (2016 р.), Мілані, Сієні, Мерано, Комо, Борго-Сан-Дальмаццо, у багатьох інших містах.

⁴ Перший меморіал в країнах «соціалістичного табору», нині відомий як «Яма», встановлено в Мінську ще 1947 р. – на місці розстрілу нацистами 2 березня 1942 р. 5 тисяч в'язнів мінського гетто; у Києві пам'ятник жертвам Бабиного Яру встановлено в 1976 р.

⁵ Мінський меморіал «Яма» модернізовано 2000 р. встановленням бронзової скульптурної композиції «Останній шлях», розташованої уздовж сходинок, що ведуть до його центру,

збіглося з початком другого коммеморативного етапу⁶, Голокост тут не посів місце виняткової трагедії одного народу, що слугувала б сенсоутворювальним стрижнем історичної пам'яті. Поруч з присутнім усвідомленням своєї провини й відповідальності (про що свідчить активна коммеморація Голокосту в постсоціалістичних країнах) не меншим, якщо не більшим «екзистенційним вузлом пам'яті» є пам'ять та її коммеморація щодо національних жертв «повоєнної зради» і наступного комуністичного терору.

Висувачи претензії до Старої Європи й, значною мірою, до всього Західного світу зі США включно, країни ЦСЄ роблять це не безпідставно не лише в силу відмінностей культури історичної пам'яті (як це стверджують деякі російські дослідники), а й через реальну відмінність свого історичного досвіду від західноєвропейського. Наслідком повоєнного формування біполярного світу

композиція являє собою групу приречених мучеників, що спускаються на дно ями; меморіал Бабиного Яру в Києві модернізовано та доповнено менорою у вересні 1991 р. та скульптурною композицією у вигляді покинутих і зламаних дитячих іграшок – у 2001 р. У 1990 р. меморіал жертвам Голокосту створено в Одесі на місці, де колись починався «марш смерті» одеських євреїв. Пізніше його було доповнено «Алеєю Праведників світу», число дерев на якій дорівнює кількості одеситів, які рятували життя людей іншої національності. Кожне дерево має іменну табличку, на честь кого воно посаджено. Останнім кроком у створенні одеського меморіалу у 2004 р. стала монументальна композиція за авторством З. Церетелі у вигляді обгородженого колючим дротом триступеневого конусу з широкою основою і зрізаною верхівкою, на якій перебувають п'ять виснажених, скнутих ланцюгами чоловіків у палаючому багатті. 2009 р. відкрито й «Одеський музей пам'яті жертв Голокосту». У Львові Меморіал жертвам єврейського гетто встановлено в 1992 р. на місці третього за величиною (після Варшави і Лодзі) гетто Європи, де нацистами і колабораціоністами знищено десятки тисяч євреїв. У 1995 р. пам'ятник «Жертвам фашизму» встановлено в Новоград-Волинську Житомирської області, де в серпні 1941 р. в гаю були розстріляні понад 700 євреїв. На початку 2000 рр. на місці масового – понад 100 тис. осіб – розстрілу євреїв з Тернополя та навколишніх сіл встановлено пам'ятник у селі Петриків Тернопільського району. Загалом в Україні пам'ятники жертвам Голокосту в період з 1990 рр. по сьогодні встановлено в усіх областях і сотнях міст і сіл. У ці ж роки Голокост меморіалізовано в деяких інших пострадянських (Москва, Росія, 1998; Бендери, Молдова, 2002 р.) та постсоціалістичних країнах.

⁶ У 2000 р. в річницю спалення синагоги в чеському містечку Пльзень створено меморіал пам'яті 2,6 тис. євреїв міста, які загинули під час Другої світової війни. Багатим на відкриття меморіалів жертвам Голокосту був 2005 р., коли їх споруджено: на березі Дунаю в Будапешті – місці масових розстрілів євреїв, що здійснювалися членами угорської нацистської партії «Схрещені стріли» в 1944 – на початку 1945 рр. Будапештський меморіал визнаний одним з найвражаючих пам'ятників жертвам Голокосту у світі. Він являє собою 60 кам'яних пар покинутих чоловічих, жіночих і дитячих туфель; у Кракові, на площі краківського гетто – інсталяція, яку складають 33 залізних стільця висотою майже півтора метра і 37 стільців меншою висотою, встановлені по периметру площі і на трамвайних зупинках; у Празі біля вокзалу Прага-Бубни – 20-метрова залізнична колія, що йде в небо. Ще один меморіал у 2014 р. відкрито в Чехії в місті Ліберець, де в 1938 р. пройшла перша нацистська акція фізичного насильства щодо євреїв на території Третього рейху, яка отримала назву Кришталевої ночі. Спорудження меморіалів триває.

зі згоди країн Заходу було переривання національного розвитку країн, що потрапили до сфери контролю СРСР, де жертвами комуністичного режиму були люди, незалежно від їх етнічної належності, а здебільшого – представники титульних націй.

Взаємодія східноєвропейської та західної культур пам'яті поволі призводить до трансформації останньої в бік визнання Західною Європою своєї відповідальності і за спотворений комуністичним етапом розвиток країн ЦСЄ. Заявою Європейського парламенту від 23 вересня 2008 р., підтвердженою його Резолюцією від 2 квітня 2009 р. 23 серпня – день підписання пакту Молотова – Ріббентропа оголошено днем пам'яті жертв тоталітарних режимів. У резолюції, щоправда, не проведено ототожнення геноцидів, вчинених фашизмом і комунізмом: представники західноєвропейських країн наполягли на тому, щоб у документі було відзначено винятковість Голокосту [14]. Однак наголос на однаковій злочинності режимів є певним і першим фактичним визнанням відповідальності західноєвропейських країн за «повоєнну зраду». Підтвердження небезпідставності формування у народів країн ЦСЄ історичного дискурсу жертви отримали свій розвиток у Вільнюській декларації Парламентської асамблеї ОБСЄ від 12 червня – 3 липня 2009 р., у якій ствердження унікальності Голокосту поєднано з визнанням однакової відповідальності нацистського й сталінського режимів за «геноцид, порушення прав и свобод людини, військові злочини та злочини проти людства» [4]. «У цій новій системі координат Східна Європа може претендувати на провідну партію, оскільки вона більше знає про «страждання» і «варвара біля воріт» і не втомлюється нагадувати Західній Європі про те, хто головна жертва і хто кому «винен» в ЄС» [9].

Чи матиме таке визнання практичні наслідки, окрім нинішніх очевидних «війн пам'яті», в яких жертви змагаються між собою за більшу ступінь жертвовності? Видається, країнам ЦСЄ ще належить пройти той самий тернистий шлях, як і західноєвропейським, на якому усвідомлення себе як жертви є лише першим етапом, своєрідним «юнацьким синдромом», за яким – його подолання в процесі дорослішання й розуміння власної відповідальності і не лише за Голокост, а й за власні жертви комуністичного минулого. Відтак війни пам'яті як деструктивний чинник міжнародних відносин долатимуться інтенсивною внутрішньою роботою й переформатуванням національних історичних дискурсів, в яких тема відповідальності дедалі більше набуватиме ознак саморефлексії.

А проте, така «робота з осмислення» сьогодні все ще конфронтує із завданням національної консолідації в країнах молоді демократії. За Дж. Александером, визнаним дослідником проблематики культурної травми і травматичної пам'яті і засновником «сильної програми» культурсоціології – сучасного наукового напрямку, що активно розвивається, проблематичним є узгодження і знаходження компромісу між наполегливими вимогами жертв визнати реальність травматичних подій і переживань і запереченнями цих подій «злочинцями і їх консервативними прихильниками, які наполягають на тому, щоб дивитися в майбутнє і забути про минуле» [1, С. 15]. Підкріплюючи свої висновки, Дж. Александер цитує рукопис Е. Джелін і С. Кауфман – керівників масштабного проекту «Пам'ять і наративність», в якому брала участь команда дослідників з різних країн Південної Америки. «Спроби увічнити пам'ять жертв репресій уявляються як спроби відновити об'єктивну реальність жорстоких подій, відокремити їх від неусвідомлюваних спотворень пам'яті: «пам'ятники, музеї та меморіали є спробами зробити заяви і твердження, щоб [створити] щось матеріальне, що володіє політичним, колективним, громадським змістом, [і] якесь фізичне нагадування про повне конфліктів політичне минуле» [1, С. 15]. І заперечення таких подій їх виконавцями та мовчазними співучасниками і спостерігачами «не працюють», оскільки травматичні події були реальністю. А отже, й узгодження, знаходження соціального компромісу неможливе: для «відпрацювання» травми минулого вона має бути повернена в сучасне через зміну дискурсивної форми існування на увіковічення (меморіалізацію і коммеморацію) без огляду на заперечення якоїсь групи. «Мірою того як зникає піднесений дискурс травми, що володіє потужним впливом, її «уроки» об'єктивуються в пам'ятниках, музеях і збірках історичних артефактів. Нова колективна ідентичність закоріниться в сакральних місцях і впорядкується за допомогою ритуальних процедур» [1, С. 33]. Лише об'єктивація травми шляхом її матеріально-символічного увіковічення відкриває шлях до моральної відповідальності й суспільної консолідації.

Підсумовуючи, слід відзначити, що підвищений ступінь політизації минулого в транзитивних суспільствах зумовлений не стільки суб'єктивними чинниками – позиціями політичних гравців чи політичною кон'юктурою й потребами часу, а й цілком об'єктивно – логікою розгортання націєтворчих процесів у країнах молоді демократії. В умовах глобалізації національні історичні дискурси виходять за державні межі й перетворюються на чинник міждержавних відносин. На сучасному етапі такі процеси мають доволі

деструктивний потенціал і призводять до суперечностей і виникнення «війн пам'яті». Сьогоднішні війни пам'яті, спричинені процесами переосмислення власного минулого в європейських країнах молодій демократії і зростанням національного самоусвідомлення – це, по суті, змагання націй за визнання їхнього статусу жертви.

Водночас у сучасному світі в царині політики пам'яті сформувався й певний глобальний консенсус, заснований на принципі пріоритету й універсальності прав людини, свободи і демократії. У таких умовах провідні для спільнот упродовж тривалого історичного часу наративи пам'яті, пов'язані з образами перемог і тріумфів, відходять у минуле, а на порядок денний висувається наратив історичної травми й жертвовності. І в такому контексті нинішня акцентуація жертвовності титульних націй у країнах молодій демократії є логічним складником процесу «відпрацювання власного минулого», який, попри нинішню деструктивність у площині міжнародних відносин, може перерости в усвідомлення власної відповідальності за тоталітарне минуле.

Список використаних джерел і літератури

1. Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность // Социологический журнал. 2012. № 3. С. 5-40.
2. Василенков С. Германия все платит жертвам Холокоста // Pravda.ru. URL: <https://www.pravda.ru/world/europe/european/03-06-2013/1159270-holokost-0/>.
3. Васильев А. Memory Studies: единство парадигмы – многообразие объектов (обзор англоязычных книг по истории памяти) // Новое литературное обозрение. 2012. Вып. 117. С. 461-480.
4. Вильнюсская декларация Парламентской ассамблеи ОБСЕ и резолюции восемнадцатой ежегодной сессии. Вильнюс, 29 июня – 3 июля 2009 года. URL: <https://www.oscepa.org/documents/all-documents/annual-sessions/2009-vilnius/declaration-6/265-2009-vilnius-declaration-rus/file>.
5. Германия впервые выплатит алжирским евреям компенсации за Холокост // Европейская правда. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2018/02/6/7077121/>.
6. Евреи «Северного Иерусалима» получают компенсацию в размере 37 млн евро // News.ru.co.il, URL: <http://www.newsru.co.il/world/14jul2009/litva702.html>.
7. Клеймс конференс // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://eleven.co.il/diaspora/public-organizations/15400/>.

8. Косяков С. Франция выплатит компенсации пострадавшим от Холокоста евреям // DW. URL: <https://www.dw.com/ru>.
9. Миллер А. Политика памяти в посткоммунистической Европе и ее воздействие на европейскую культуру памяти. «Секьюритизация памяти»: историческая вина в руках политических антрепренеров / Гефтер. URL: <http://gefter.ru/archive/18391>.
10. Райзель Б., Бруланд Б. Новый взгляд на историю. Процесс реституции в Норвегии. Введение. Доклад Райзель-Бруланд о конфискации еврейского имущества в Норвегии во время войны. Норвежский комитет по реституции // Norway. URL: <http://www.norway-live.ru/library/process-restitutcii-v-norvegii.html>.
11. Рикёр П. Память, история, забвение. М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.
12. Якубенко В. Реституции в Восточной Европе // «Евреи Евразии». Евроазиатский Еврейский Конгресс. № 1 (2). Январь – март 2003. URL: <http://archive.li/82ar6#selection-211.0-211.26>.
13. Berger T. War, Guilt, and World Politics after World War II. Cambridge University Press, 2012. 259 p.
14. European Parliament resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism // European Parliament. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//EN>
15. Karn A. Amending the Past: Europe's Holocaust Commissions and the Right to History. University of Wisconsin Press, 2015. 336 p.
16. Memory and Power in Post-war Europe: Studies in the Presence of the Past / Ed.J.-W. Muller. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. XII, 288 p.
17. Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories / A. Assmann, S. Conrad (eds.). Basingstoke; N.Y.: Palgrave Macmillan, 2010. XIV, 252 p. (Palgrave Macmillan Memory Studies).
18. Pick H. Guilty Victims: Austria from the Holocaust to Haider. I. B. Tauris, 2000. 256 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Васильєв Олександр Аркадійович (1942-2018 рр.), доктор технічних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ворона Петро Васильович, доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України, депутат Полтавської обласної ради.

Гольцов Андрій Геннадійович, доктор політичних наук, в.о. професора кафедри міжнародних відносин та організації туристичної діяльності ПрАТ «ВНЗ Міжрегіональна Академія управління персоналом».

Горюнова Євгенія Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (Київ).

Гуцало Сергій Євгенович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Данилець Вадим Леонідович, аспірант відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Деменко Олександр Федорович, кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Демченко Олександр Петрович, кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Іванов Денис Ігорович, молодший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кириченко Олександр Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Клименко Олена Анатоліївна, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, доцент, незалежна дослідниця.

Ковальський Станіслав Валентинович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.

Коротков Дмитро Сергійович, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Метельова Тетяна Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії і методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мітрофанова Оксана Олександрівна, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Нагнибіда Ольга Олександрівна, помічниця-консультант народного депутата України.

Перга Тетяна Юріївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Погорєлова Інна Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичних технологій ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Рій Григорій Євгенович, PhD, доктор філософії, науковий співробітник, Київська міська організація «Меморіал» імені Василя Стуса.

Руднічук Анна Анатоліївна, аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Толстов Сергій Валеріанович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фесенко Микола Васильович, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ціватий Вячеслав Григорович, кандидат історичних наук, доцент, заступник декана з науково-педагогічної та навчальної роботи історичного факультету, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Заслужений працівник освіти України.

Швед В'ячеслав Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Наукове видання

ТЕНДЕНЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Відповідальний редактор:

Фесенко М.В.

Редактори:

Мітрофанова О.О., Годлюк А.М.

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс»
Св-во суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13б